

ҒЫЛЫМ.
ӘЙЕЛ.
ҚОҒАМ

НАУКА.
ЖЕНЩИНЫ.
ОБЩЕСТВО

SCIENCE.
WOMEN.
SOCIETY

Бас редактор: Т.Т. Аяпова – филология ғылымдарының докторы, профессор
Халықаралық педагогикалық білім беру ғылым академиясының академигі,
«Құрмет» және «Парасат» ордендерінің иегері

Бас редактордың орынбасары: Ж.Б. Құрмамбаева, PhD докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Редакция алқасы

Миразова А.Т.	профессор, Қазақстанның Еңбек Ері, «Алтын жұлдыз» және «Отан» ордендерінің иегері, Алматы, Қазақстан
Иманғожина О.З.	п.ғ.к., профессор, Ресей жаратылыстану академиясының құрметті докторы, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, Астана, Қазақстан
Есенова Қ.Ө.	ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
Бұқабаева Б.Е.	ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қ.И.Сәтбаев ат. ҚазҰТЗУ Алматы, Қазақстан
Кемелбекова З.А.	ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
Махамедова Б.Ж.	п.ғ.д., профессор, ҚазҰАУ, Алматы, Қазақстан
Манкеева Ж.А. ф.	ғ.д., профессор А. Байтұрсынов ат. Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
Намазбаева Ж.Ы.	психол.ғ.д., академик, «Тұлғалық және кәсіби өсу» орталығының директоры, Алматы, Қазақстан
Оразбаева Ф.Ш.	академик, п.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
Балтабаева Ж.Қ.	п.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
Күзекова З.С.	ф.ғ.д., профессор, Назарбаев Университет, Астана, Қазақстан
Сатенова С.К.	ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Мухатаева Қ.М.	ф.ғ.к., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
Қабылғазина К.	ф.ғ.к., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
Қабдолова Қ.Л.	п.ғ.д., профессор, Абылайхан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан
Дэвис Brent	PhD, профессор, West Cliff University, АҚШ
Фатима Шнан-Давен	PhD, Экс-Марсель Университеті, Франция
Али Шабан	PhD, Каир Университеті, Египет
Сейдикенова А.С.	Ғылыми кеңесші-жауапты редактор, ф.ғ.к., проф., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
Жұмай Н.	ғылыми редактор, PhD, қауымд. проф. м.а. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәрсенбай Ж.А.	ғылыми редактор, PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
Әкімбек С.Ә.	жауапты хатшы, магистр, Алматы, Қазақстан

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігіне 20 қараша 2019 жылы тіркеліп, NKZ57VPY00017336 нөмірлі куәлігі берілді. Шығарылу мерзімі жылына 4 рет.

Баспа орталығы "ARNA". e-mail: arna-b@mail.ru

050000, Алматы қ., Райымбек даңғылы, 481, офис 74. Тел. +77013443093

Главный редактор: Аяпова Т.Т. – доктор филологических наук, профессор.
Академик международной академии наук педагогического образования,
кавалер орденов «Құрмет» и «Парасат»

Заместитель главного редактора: Курмамбаева Ж.Б., PhD, КазНПУ им. Абая

Состав редакционного совета:

Миразова А.Т.	профессор, Герой Труда Казахстана, кавалер орденов «Алтын жұлдыз» и «Отан», Алматы, Казахстан
Имангожина О.З.	к.п.н., профессор, Почётный доктор Российской академии естествознания, Академик международной академии информатизации, Астана, Казахстан
Есенова К.О.	д.ф.н., профессор, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
Бухабаева Б.Е.	к.ф.н., ассоциированный профессор КазНТУ имени К. И. Сатпаева, Алматы, Казахстан
Кемелбекова З.А.	к.ф.н., доцент, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
Махамедова Б.Ж.	д.п.н., профессор, КазНАУ, Алматы, Казахстан
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Институт Языкознания им. А.Байтурсынова, Алматы, Казахстан
Намазбаева Ж.Ы.	д.психол.наук., академик, директор Центра «Личностно-профессионального роста» Алматы, Казахстан
Оразбаева Ф.Ш.	академик, д.п.н., профессор, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
Балтабаева Ж.К.	д.п.н., профессор, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
Кузекова З.С.	д.ф.н., профессор, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан
Сатенова С.К.	д.ф.н., профессор, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Мухатаева К.М.	к.ф.н., профессор, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Кабылгазина К.	к.ф.н., профессор, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Кабдолова К.Л.	д.п.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылайхана, Алматы, Казахстан
Дэвис Brent	PhD, профессор, West Cliff University, США
Фатима Шнан-Давен	PhD, университет Экс-Марсель, Франция
Али Шабан	PhD, Каир Университет, Египет
Сейдикенова А.С.	Научный консультант-ответственный редактор, к.ф.н., профессор, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Жумай Н.	научный редактор, PhD, и.о. доцента, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Сарсенбай Ж.А.	научный редактор, PhD, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Акимбек С.А.	ответственный ученый секретарь, магистр, Алматы, Казахстан

Журнал представляет Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан. Зарегистрировано 20 ноября 2019 года и выдано свидетельство NKZ 57 VPY00017336.

Периодичность 4 раза в год.

Издательский центр "ARNA". e-mail: arna-b@mail.ru

050000, Алматы, пр. Райымбека, 481, офис 74. Тел. +77013443093

Editor-in-chief: Ayarova T.T. – Doctor of philological sciences, prof.
Academician of the International Pedagogical Academy of Science,
Holder of the orders «Qurmet» and «Parasat»

Editor-in-chief's assistant: Kurmambayeva Zh.B., PhD, Abay KazNPU

Editorial staff:

Mirazova A.T.	Prof., Hero of Labor of Kazakhstan, Holder of the orders «Altyn zhuldyz» and «Otan», Almaty, Kazakhstan
Imangozhina O.Z.	Candidate of pedagogical sciences, prof. Honorary Doctor of the Russian Academy of Natural Sciences, Academician of the International Academy of Informatization, Astana, Kazakhstan
Esenova K.O.	Doctor of philological sciences, prof., Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan
Bukabayeva B.E.	Candidate of philological sciences, assoc. prof., Satbayev University, Almaty, Kazakhstan
Kemelbekova Z.A.	Candidate of philological sciences, assoc. prof., AbayKazNPU, Almaty, Kazakhstan
Mahamedova B.Zh.	Doctor of pedagogical sciences, Prof., KazNAU, Almaty, Kazakhstan
Mankeeva Zh.A.	Doctor of philological sciences, prof., A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
Namazbaeva Zh.I.	Academician, Doctor of psychological sciences, Director of the Center for “Personal and Professional Growth”, Almaty, Kazakhstan
Orazbayeva F.Sh.	Academician, Doctor of pedagogical sciences, prof., Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan
Baltabayeva Zh.K.	Doctor of pedagogical sciences, prof., Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan
Kuzekova Z.S.	Doctor of philological sciences, prof., Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
Satenova S.K.	Doctor of philological sciences, prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Mukhatayeva K.M.	Candidate of philological sciences, prof., Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan
Kabilgazina K.	Candidate of philological sciences, prof., Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan
Kabdolova K.L.	Doctor of pedagogical sciences, prof., Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
Brent Davis	PhD, Associate Professor of West Cliff University, the U.S.A
Shnah-Daven F.	PhD, University of Aix-Marseille, France
Shaban Ali	PhD, Kair University, Egypt
Seydikenova A.S.	Scientific Consultant – Responsible Editor, Candidate of philological sciences, prof., Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan
Zhumay N.	Academic editor, PhD, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sarsenbay Zh.A.	Academic editor, PhD, Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan
Akimbek S.A.	Executive academic secretary, M.A., Almaty, Kazakhstan

The journal issued and registered by the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. November 20, 2019 certificate NKZ57VPY00017336.

Periodicity 4 times a year

Publishing center “ARNA” e-mail: arna-b@mail.ru

050000, Almaty c., Raimbek avenue, 481, office 74. Tel. +77013443093

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

I. СҰХБАТ/ИНТЕРВЬЮ/INTERVIEW

Ғылым – ұлт өрісінің айнасы.....	7
Бала тілі алдымен өз ана тілінде шығып, өмірді тануы керек.....	23

II. ПЕДАГОГИКА/ПЕДАГОГИКА/PEDAGOGY

Миразова А.Т., Тілеубай С.Ө., Темурбаева С.С. Табысты мектеп: тиімді менеджмент.....	26
Шахманова Г.Ш., Конкаева Н.Н., Имангожина Ө.З. Жасанды интеллект (AI): заманауи білім берудегі жаңа мүмкіндіктер	32

III. ПСИХОЛОГИЯ/ПСИХОЛОГИЯ/PSYCHOLOGY

Нагибина Н.Л. Метод исследования субъективных представлений артиста о собственном теле и душе в процессе выступления	37
Kirichok O.V., Doohan N.V. Bridging Cultures: A Comparative Analysis of Women Leadership in Higher Education Institutions in Kazakhstan and India	41
Каракулова-Федяева З.Ш., Дугашева М. Особенности детской сепарации личности во взрослом возрасте	49

IV. ЛИНГВИСТИКА: КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА, ПСИХОЛИНГВИСТИКА, ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКА, НЕЙРОЛИНГВИСТИКА/ЛИНГВИСТИКА: КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА, ПСИХОЛИНГВИСТИКА, СОЦИОЛИНГВИСТИКА, НЕЙРОЛИНГВИСТИКА/LINGUISTICS: COGNITIVE LINGUISTICS, PSYCHOLINGUISTICS, SOCIOLINGUISTICS, NEUROLINGUISTICS	
--	--

Shaban A. Some distinguishing features of Eastern cultures	57
Zhumagaliyeva M.Zh., Ayarova T.T. The importance of videos in developing learners' lingua – cultural and cognitive competences	63

V. ШЕТТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ: ТЕОРИЯСЫ МЕН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ/ИНОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ/FOREIGN LANGUAGE EDUCATION: THEORY AND METHODS OF TEACHING

Amiraliyeva A.K., Kemelbekova Z.A. The application of role-playing techniques to the development of senior secondary students' oral English skills.....	71
--	----

Тәшпенова Қ.Е., Садирова К.Қ. Жасанды интеллектідегі чат-боттар мен виртуалды көмекшілердің тілдік құзіреттілігі..... 78

VI. АУДАРМАТАНУ/ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ/TRANSLATION STUDIES

Исламова А., Бакеева А.Т. Мақал-мәтелдерді аудару: жасанды интеллект пен адам аудармасының салыстырмалы талдауы 85

VII. БІЛІМ БЕРУ/ОБРАЗОВАНИЕ/EDUCATION

Бакеева Ж.Т., Абдрахманова М.Ж. Орта мектеп оқушыларының рухани және танымдық білімін музыкалық білімдегі тарихи сабақтастық арқылы жетілдіру..... 93

VIII. ЗАҢТАНУ/ЮРИСПРУДЕНЦИЯ/JURISPRUDENCE

Акчулакова Л.Е., Амренов Т.К. Перспективы и риски развития искусственного интеллекта в корпоративном управлении..... 104

ҒЫЛЫМ

– ҰЛТ ӨРІСІНІҢ АЙНАСЫ

Біздің сұхбатымыздың кезекті кейіпкері ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, Халықаралық педагогика ғылымдар Академиясының академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері, Абай атындағы Қаз ҰПУ ғалым-зерттеушісі, танымал ғалым – **Оразбаева Фаузия Шамсиқызы.**

- Құрметті Фаузия Шамсиқызы! Сізді көпшілік беделді ғалым, белгілі зерттеуші ретінде жақсы біледі. Ғалым болып қалыптасуыңызға арқау болған көп себептің бірі – бала күнгі армандарыңыз екені анық болар... Сондықтан бала Фаузия қандай болды? Мектепте жүрген кезіңізде сізді оқу-білімге, ғылымға, зерттеуге баулыған кім? Ата-анаңыздың қандай ерекше тәрбиесі есіңізде қалды? Мектеп қабырғасында жүргенде ерекше жадыңызда қалған мұғаліміңіз туралы естеліктермен бөлісіңізші.

- Мен Шығыс Қазақстан облысы, Самар ауданы, Көкжыра ауылында, көпбалалы от-

басында өмірге келдім. Өскен ортам – ауыл адамдарының бір-біріне деген мейірімі мен қамқорлығы, сыйластығы мен құрметі ерекше, берекесі сүттей ұйыған, күндіз-түні тынымсыз еңбек еткен жаймашуақ ел іші.

Ауыл-аймақ, аудан жұртшылығы біздің әулетті «педогогтер жанұясы, мұғалімдер семьясы» дейтін. Өйткені біздің ата-анамыз да, әкеміздің қарындасы – Фарида тәтеміз де, оның жұбайы –Тоқтар ағамыз да – барлығы мектепте мұғалім болған. Кейіннен отбасындағы жеті перзенттің бәрі жоғары оқу орындарын бітіріп, қазақ тілі, орыс тілі, тарих, математика пәндерінің мұғалімдері болып қызмет істеді.

Мектеп босағасын алғаш туған ауылым Көкжырада аттадым.

Менің әкем Шәмси Оразбаев – бір әулеттегі он екі ұлдан жалғыз қалған, бар өмірі еңбекпен өткен жан. Ол 1939 жылы КазПИдің дайындық курсына бітіріп, Самар ауданы, Жымба орыс-қазақ мектебінде мұғалім болып қызмет істеп жүрген кезінде армия қатарына алынады. Әскерде танкист-барлаушы мамандығын меңгерген әкемді 1940 жылы Фин соғысына жібереді. Бір жылдан кейін Ұлы Отан соғысы басталып, өрімдей жас жігіттердің қатарында соғысқа аттанады.

Екі бірдей соғысқа қатысып, жараланып, басынан талай қиындықты өткізе жүріп, әкеміз 1946 жылы елге аман оралады. Самар ауданы, «Бастаушы» орта мектебінде мұғалім, кейіннен интернат жетекшісі болып еңбек етеді. 1948 жылы облыс басшылығы мен партия ұйымы әкемізді Көкжыра ауылына мектеп ашып, балаларды оқытуға жібереді. Өйткені бұл ауылдың адамдары жақын мекендердегі мектептерге балаларын ат-арбамен, шанамен тасып оқытады екен. Ол алғаш осы ауылда колхоздың екі ауыз ескі үйінде төрт кластық мектеп ашады. 1953 жылы ауыл тұрғындарын жұмылдырып, жетіжылдық мектеп үйінің іргесін көтереді. 1964 жылы онбіржылдық орта мектеп ғимаратының қабырғасы қаланып, 1970 жылы стандарттық үлгідегі мектеп үйі іске қосылады.

Өзі негізін қалаған мектепте әкем марқұм 32 жыл зейнетке шыққанша директор болып қызмет етті.

Әкем де, анам Нұрбосина Күлтай да – бар өмірлерін ұстаздыққа арнаған адамдар. Анам – бастауыш сыныптың мұғалімі, папам жоғары сыныптарға география пәнінен сабақ беретін. Күндіз-түні тыным көрмей, өмірін бала тәрбиесі мен мектептің ыстық-суығына арнаған әкеміз мұғалімдік қызметте жүріп, Алматыдағы ҚазПИдің география факультетінде сырттай оқыды.

Әкем өте еңбекқор, өзіне де, өзгеге де талап қоя білетін аса ұстамды, білікті кісі еді...

Біз кішкентай кезімізден кітапқа құмар болып өстік. Әкем Алматыға оқуға барғанда және аудандық, облыстық слеттерге қатысқанда, қап-қап кітап арқалап әкелетін. Біздің үйде әкем сатып әкелген кітаптардан құралған кітапханамыз болатын. Менің кітапқа деген құмарлығымды оятқан – папамның жан-жақтан сатып әкеліп жинақтаған осы кітаптары еді. Мен көбінесе тарихи, танымдық кітаптарды, көркем шығармаларды бас алмай оқый беретінмін. Кітаптар екі тілде – қазақша, орысша болатын. Балалық шақта оқыған кітаптарымнан жадымда қалған сәттер әлі күнге есімнен кетпейді. Оқыған кітаптардың кейіпкерлерін елестете отырып, сурет салуды ұнататынмын. Келеле-келе өзіме ұнаған, мағынасы терең ойлы сөйлемдерді жеке дәптерге көшіріп жазуға дағдыланғаным сол күндерден басталды... Сол дағдым әлі де бар...

Мектепте оқып жүрген кезімде атақты актерлердің фото-суреттерін жинап, қолдан жасаған альбомым болушы еді. Класс сағатында оқушылар сол альбомды алып, кімнің қай фильмде, қандай рөлде ойнағанын айтып, талқыға салатын. Оқушылар фильмнен көрген кейіпкерлерін бейнелеп, гармон ойнап, домбыра тартатын. Осының бәрі менің бала қиялыма қанат бітіріп, ерекше әсерге бөлейтін... Шамасы арман дейтін асыл ұғымға жол солай ашылған болуы тиіс.

Біздің жақтың қысы ұзақ. Он екі айдың алта айында боран мен жел үзілмейді. Сол бораны мен аязы ысқырып тұрған алты ай қыста әжеміз бен атамның айтатын аңыз-әңгімелері мен ертегілерін естіп өстік. Біздің отбасымызда екі әжеміз болды. Біреуі – Торғынша апамыз, екіншісі – Мәмилә есімді нағашы апамыз. Олардың бізге деген мейірімі, бала тәрбиесіне деген пейілі, өзара қарым-қатынасы ерекше еді. Әжелеріміздің өнегесі немерелерімен бірге бүкіл ауылдың үлкен-кішісіне үлгі болатын. Қазақы қамқорлық! Атамыз Нұрбосынның да таңды-таңға

жалғап, жатқа айтатын эпостық дастандары мен өлең-жырлары ауыл адамдарының бас қосуларының көркі болатын...

Қазір зер салып, ойлансам... Менің әдебиетке деген құштарлығым мен тілге деген ынтызарлығым сол бала кезден басталған екен... Ата-анамыздың, әжелеріміздің тәрбие-тәлімі біздің балалық шағымыздың бақытты, шуақты болып өтуіне ғана әсер етіп қойған жоқ. Олардың еркелеткен сөздері мен мейірімге толы жүректері менің әдебиет пен өнерді ертерек танып-білуіме де игі ықпал етіпті. Маған ғана емес, менің бауырларыма да солай ықпал еткені сөзсіз.

- *Сіздің өмірбаяныңыздан «мектепті үздік бітірді» деген жолдарды оқыдық.*

- Иә...Мектептің 11 сыныбын күміс медальмен бітірдім. Барлық пәннен «5» алсам да, мұғалімім орыс тілі пәнінен «5» деген баға қоймады. Мектеп бітірерде өзім құрметтейтін бір ұстазым: «Филологияны қайтесің? Технология институтына оқуға бар, өмірге ең керекті мамандық сол» деп ақыл бергенде, менің іштей өкпелеп қалғаным бар?! «Онысы несі? Әдебиеттің жанында Технолог деген немене!?. Түкке тұрмайтын нәрсе?!» деп, тіптен ол мамандық туралы естігім де келмеп еді...

Шынын айту керек, *филолог болам* деген ой бала кезден көңілімнің терең бір түкпірінде жүрсе де, *ғалым боламын* деп ойламаппын. Ол кезде ғалым болу деген орындалмайтын арман сияқты көрінетін. Ғалым болу – ерекше жаратылыс, айырықша дарын, қол жетпейтін құбылыс деп есептейтінмін. Ғалым болу үшін көп кітап оқып, іздену жеткіліксіз. Шынайы ғалым өмірде ешкім ашпаған жаңалық әкелуі керек! Сонда ғана ол ғалым деген атқа лайық деп санайтын едім.

Дегенмен...

«Университет бітіріп, аспирантураға түссем, алға қойған мақсатымның біреуіне жеткен болар едім» деп қиялдайтыным рас еді... Әрі-беріден соң, осы бір жан түкпірінде жатқан мақсаттың негізі – әріде – мектеп

қабырғасынан басталғанын іштей сезінуші едім... «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің» демей ме біздің халық?!.

Мен Көкжыра ауылындағы мектептің сегізінші класын бітірген кезде тоғызыншы сынып болмады. Сол себепті 1963 жылы Самар ауданының орталығындағы жалпы білім беретін орта мектепте оқуымды жалғадым.

Самар орта мектебінің он бірінші сыныбын біздер 1966 жылы бітірдік. Сол жылы орта мектепті бітірушілерге арналған жаңа заң шықты. Алдағы оқу жылынан бастап онбіржылдық мектептер онжылдыққа ауысатын болды. Сол себепті біз оныншы және он бірінші класс оқушылары мектепті бірге бітірдік. Өмірге жолдаманы да қатар алдық. Оқуға түсушілердің саны да екі есеге артты. Барлық оқу орындарында конкурс өте жоғары болды. Әсіресе, жоғары оқу орнына түсу қиындады.

Мектеп бітіріп, аттестат алған әр оқушының арман-қиялы, мақсат-тілегі ерекше болатыны белгілі. Әркім өз болашағына зор үмітпен қарап, арман құшағында жүретіні сөзсіз. Біз де солардың бірі болдық. Мен мектеп бітірген соң, бала кезден армандаған Қазақ Мемлекеттік университетінің филология факультетіне оқуға баруға тәуекел еттім.

Толқу...Уайым... Жаппай-тұрмай әзірлену...

Байыптап қарасам, біздің оқу-білім жолындағы мақсатымыздың жүзеге асуына, ең алдымен, мектептегі – сапалы білім, екінші – өзіміз идеал тұтқан ұстаздарымыздың мәдениеті мен ақыл-ойы айырықша әсер етіпті. Маған сабақ берген мұғалімдердің көбінің білімі мен білігі, талабы мен табандылығы, өз ісіне деген жауапкершілігі мен сүйіспеншілігі, адамгершілігі мен мейірімі мен үшін үлкен өнеге болды. Қаншама жылдар жылжып өтсе де, сонау бала кезден есімде қалған менің сүйікті мұғалімдерімнің бейнесі әлі күнге жадымда жаңғырып тұрады.

Қаладан жоғары оқу орындарын бітіріп келіп, ұстаз болған ағай-апайлардың жүріс-тұрысы, киім-киісі, әсем де көркем бейнелері маған ғана емес, бүкіл ауыл жұртшылығына үлгі болушы еді... Олардың сөйлеу мәнеріне, сабақ беру амалына, әдістемелік шеберліктеріне, өмір сүру салтына, адамдармен қарым-қатынасына бәріміз қызыға қарайтынбыз.

Біздің балалық шағымыз өткен ғасырдың елуінші-алпысыншы жылдарына сәйкес келді. Ол кезде бір біздің ауылда ғана емес, күллі байтақ Қазақстанның бар ауыл-аймағы Ұлы Отан соғысының зардабынан енді-енді арылып, жаңадан оңалып, ес жиып, тынбай еңбек етіп жатқан кез еді. Үлкендермен қатар балалар да қиыншылыққа төзіп, ата-аналарына көмектесіп, жастайынан есейіп-қатаюға мәжбүр болған өмірдің шетін біз де көрдік. Жанымызға жақын, ардақты адамдармен қатар жүрдік.

Бәрі қаз-қалпы көз алдымда...

Көкжыра мектебінде орыс тілі пәнінен сабақ берген Шолпан апай Садықованы, Гүлбану апай Байханованы, Тамара апай Ибраеваны, физика – математика пәндерінен дәріс берген Тұрдыбай ағай Игібаевты еш ұмытпаймын. Бұл мұғалімдердің жоғары білім алып, ауылға келуі – көктем шуағымен адам жанын жадыратып, ұшып келген алғашқы қарлығаштардай әсер беріп еді... Олар – біздің балалық шағымызға шуақ шашқан, сәби жанын терең ұғып-түсінген, әдептілікке баулыған, білімді, тәлімі мол, жаны сұлу жандар болды. Әсіресе, маған Шолпан апайдың әсері ерекше болды. Мен орыс тілі мен орыс әдебиетін айырықша жақсы көрдім.

Сол Шолпан апайдың ықпалының арқасында орысша ұзын-сонар тақпақтар мен поэмаларды жаттап, мәнерлеп айтуды ұнаттым... Бірде «Ленин и Печник» деген поэманы жатқа оқып, олимпиадада бірінші орын алғаным бар. Сол шақта шағын ауыл төрі жеткіншектердің шат-шадыман күлкісі мен қуанышына кенеліп жатушы еді...

Сөйтіп жүріп, есейдік. Үлкен қалаға келдік. Өмірге араластық...

- *Студенттік кезеңде ортаңыз қандай болды? Қандай ғалымдардың көзін көрдіңіз? Қай сала, қандай ұстаздарыңыз сізге бағыт берді?*

- Біздің курстың студенттері шетінен талабы зор, ізденімпаз, өнерпаз қыздар мен жігіттер болды. Қазір әрқайсысы әр салада Қазақ Елінің рухани кеңістігін дамыту мақсатында ерінбей еңбек етіп келеді. Осы кезге дейін біз бірімізді-біріміз іздеп тұрамыз... Әлі күнге қуаныштарымыз, той-томақтарымыз ортақ. Адалдық пен кісіліктің кескініне көлеңке түсірмей, қатар келеміз...

Ұстаздық жөні бір бөлек!

Өзім ұстаз болғандықтан, жолымды ашып, білім мен ғылымның айдынына жетектеген ұстаздарыма деген құрметім шексіз.

Біздерге дәріс оқып, тәлім-тәрбие берген ұстаздарымыз білім мен ғылымның, әдебиет пен мәдениеттің өзекті мәселелерін зерттеп қана қоймай, жас ұрпақтың дамуына зор үлес қосқан әйгілі ғалымдар мен аса көрнекті тұлғалар, атақты зиялы қауым өкілдері болды. Олар еліміздегі ғылымның өрісін кеңейтумен қатар, ел ертеңіне лайықты қызмет ететін жастардың білімді, білікті маман болып шығуына көп еңбек сіңірді.

Профессорлар Бейсембай Кенжебаев, Темірғали Нұртазин, Мәулен Балақаев, Кәкен Аханов, доценттер Ыбырайым Маманов пен Орынбасар Төлегеновтен бастап, филология ғылымдарының докторлары Зейнолла Қабдолов, Тұрсынбек Кәкішев, Мырзатай Жолдасбеков, Мархабат Томанов, Рымғали Нұрғалиев тәрізді ғалымдар біздің ғылым саласындағы бағымыздың жануына айырықша ықпал етті. Фольклордан сабақ берген қаһарман, ұлт мақтанышы Мәлік Ғабдуллиннің дәрісі мен сөз саптауы, кісілік үлгі-өнегесінің өзі қандай керемет еді десеңізші?!

Сол сияқты шет ел мен орыс әдебиеті пәндерінен дәріс оқыған С.Сағалович, Г.М.Қамбарбаева, К.С.Канафиеваның сабақ беру ше-

берліктері тыңдаушыларын тамсандырмай қоймайтын!.. Аталмыш ұстаздарымыздың әр дәрісінің мазмұны мен әдістемелік шеберліктері біздің білім, ғылым жолындағы өз бағыт-бағдарымызды анықтауымызға өзгеше серпін беріп, болашақ оқытушылық қызметіміздің іргесін қалап, ұстанымызды бекітті.

Ой жүгіртіп қарасам, менің тағдырым мен ғылыми жолыма жаны жайсаң, ақжүрек, ғажайып жақсы жандар кезігіп, олар менің арман-мақсатымның жүзеге асуына себепкер болыпты. Бір қызығы, менің ҚазМУға оқуға түсуім мен университеттегі өткен өмір жолым бір-бірімен сабақтаса байланысып жатқан таңғажайып кезеңдерден тұрады екен.

Мен 1966 жылы Алматыға келіп, Қазақтың Мемлекеттік университетінің филология факультетіне құжат тапсырдым. Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығына оқуға түсуге келген абитуриенттер сол жылдарда төрт пәннен емтихан тапсыратын еді. Бірінші емтихан – қазақ тілі мен әдебиеті пәніне байланысты жазбаша шығарма жазу. Мектепті медальға бітіріп келгендер шығармадан «5» деген баға алса, қалған пәндерді тапсырмай-ақ бірден студент атанатын ереже бар...

Сол тәртіппен бірінші емтиханнан кімнің қандай баға алғаны туралы мәлімет анықталмастан, екінші емтихан басталды. Екінші емтихан – қазақ тілі мен әдебиетінен ауызша. Ауызша емтихан кезінде мен «ең қатал мұғалім» Орынбасар Төлегенов ағайға кез болыппын. Орынбасар ағай менен емтиханды ұзақ алды. Ол кісінің маған қойған сұрақтарының бәріне жауап беруге тырыстым. Бір кезде ағайымның өзі шабыттанып кетіп, қазақ тілінің грамматикасын, синтаксис материалдарын түгел сұрап шықты. Ал әдебиеттен емтихан алып отырған мұғалім сұрақ-жауапты тез аяқтады. Емтихан біткен соң, Орынбасар ағай мені комиссия төрағасына ертіп апарып: «Мен

мына қызға «5» қоямын» деді. Ағайға ешкім қарсы болған жоқ.

Мен үшін ендігі мәселе – жабаша емтиханның бағасы. Неше болды? Соны білу. Ағай менің емтихан парағымды ашып қарады да, «Жазбашадан «4» алыпсың» деді. Мен кеудемді өксік буып: «Шығармадан бес алуым керек еді, жұмысымды көрейінші» дедім қалтырай сөйлеп. Ағай менің жазған шығармамды өзіме ұсынды. Қате жоқ. Тек шығарма соңындағы пікірде бірер сөйлем жазылған. Ауызшадан алған бестігім далада қалып, қамығып қалдым.

- Енді оқуға түсе алмаймын ғой!?!» дедім.

Ағай маған тесіле қарады да:

- Қай жақтан келдің?» деп сұрады.

- Шығыс Қазақстаннан. – дедім мен.

- Келесі емтихандарға жақсы дайындал, түссесің! – деді қатқыл үнмен.

Мен ол кезде барлық пәннен «бес» деген баға алмаған адам оқуға түсе алмайды деп есептейтінмін...

Сөйтіп, мен өзімнен емтихан алған ағайдың аты-жөнін де, кім екенін де білмей, оқуға түстім. Дәрістер басталды. Сабақ арасында менен емтихан алған адамды көрсем деймін. Бірде дәлізде сол кісіге ұқсайтын ер адам қарсы жолықты. Көзіме оттай басылды. Дауысым шығар-шықпас амандастым. Ол кісі өтіп бара жатып тоқтай қалды да, маған қарап біраз тұрды. Сосын есіне бірдеңе түскендей, маған бұрылды да:

- Сен әлгі Шығыстан келген бала емессің бе?» деп сұрады.

- Ия, ағай.

- Оқуға түстің ғой?

- Түстім.

- Дұрыс бопты... – деп, ағайым ілгері жүріп кетті. Мен ол кісіні кездестіргеніме қатты қуандым. Бір жақын туысымды көргендей сезіндім.

Кейіннен ағайымды жиі көріп, сәлемдесіп жүрдім. Ұстаз ағайым бес жыл оқытқанда менің аты-жөнімді толық білмей, «Шығыстан келген қыз» деп атап кетті. Ол кісі біз-

ге тек төртінші курсқа барғанда ғана «Құрмалас сөйлемнің синтаксисі» дейтін пәннен сабақ берді. Курс аяқталып, емтихан тапсырдық. Орынбасар ағай ерінбей-жалықпай, бүкіл оқыған еңбектеріміздің конспектісін тексеруші еді. Тіпті оқыған кітаптарымыздың сыртқы мұқабасы қандай, қай бетінде қандай таблица бар, қай жылы шыққан деп тәптіштеп сұрайтын. Бақсақ, онысы, «осыны студенттің өзі жазды ма? Әлде бірі-бірінен көшіріп алды ма?» деген оймен түбегейлі тексеру екен. Ағайдың емтиханды түнгі сағат 12 дейін алған күндері болды. Бірде-бір студент Орынбасар ағайдың пәнін тиянақтап оқымай, емтихан тапсыруға барудан қорқатын... Ағайымыздың: «Ертең министр боласың ба, атақты жазушы боласың ба, маған бәрібір, дәл қазір маған керегі – қазақ тілі! Құрмалас сөйлем синтаксисін білмей, білімді адам болмайсың! Оқуың керек!» деген қаһарлы үні әлі күнге құлақ ұшында тұрады.

Шынында да біздің тұтастарымыздың көбінің сауатты, білімді, білгір болып шығуына қажымай-талмай көп еңбек сіңірген сирек ұстаздарымыздың бірі де осы Орынбасар ағай Төлегенов болды. Ұстаз ретінде өзін де, болашақ маман ретінде шәкірттерін де аямай сыннан-сынға салатын Орынбасар ағай секілді талапшыл мұғалімдер сирек кездесетін еді ғой!..

Жоғары оқу орнында оқып жүрген кезде біздің ғылыми ізденісімізге басты бағыт беріп, дұрыс жолға қойған – студенттік конференциялар. Мен қазақ тілі мен әдебиет салаларының екеуінен де студенттік конференцияларға қатысып, баяндамалар жасап жүрдім. Үшінші курсқа келгенде, әдебиетшілер тобына қосылып, сол топта оқыдым. Барлық студенттер диплом жұмысымыздың тақырыптарын таңдай бастадық. Менің ғылыми жетекшім болып Мырзатай Жолдасбеков тағайындалды. Бұл кезде Бейсембай Кенжебаев ұстазымыздың ықпалымен қазақ әдебиетінің тарихын, көне дәуір ескерткіштерін қадағалап оқып, қарасты-

рып жүрген кезім. Дәріс оқып жүрген ұстазым Мырзатай Жолдасбеков маған «Оғыз нама – ерлік дастаны» деген тақырыпты ұсынды.

Диплом жұмысын жоғары дәрежеде қорғап, деканат мені аспирантураға қалдыратын болып шешім қабылдады... Өкінішке орай, аспирантураға түсетін кезде ол орын басқа бір студентке беріліп, менің құжатым қабылданбай қалды...

Арада бір жыл өтті. Ойда-жоқта көктемде Нұрлан көшеде Орынбасар ағайды жолықтырып қалады. Әңгіменің тоқ етері болған шешімнің әділетсіздігіне көзі жетіп, жағдайға қаныққан Орынбасар ағай: «Ертең Фаузия маған келіп жолықсын» дейді шорт кесіп.

Ертесіне мен Орынбасар ағайға келдім. Ол кісі мені филология факультетінің деканы Кәкен Ахановқа ертіп апарды. Кабинетке сұраусыз кірген бізге Кәкен Аханов таңырқай қарады. Орынбасар ағай өзінің тура мінезіне басып: «Кәкен, мына бала өте жақсы оқыды. Өз басым біліміне қанықпын. Қызыл диплом алды. Сондықтан аспирантураға қалдырылған еді. Ол орынды басқа біреу иемденіп кетіпті. Осы қызды қалайда аспирантураға алу керек!» - деді сөзін нығарлап. Кәкен Аханұлы: «Аспирантурада орын жоқ, оны өзің де білесің!» - деді өңінен ызғар байқалып. Орынбасар ағай да райынан қайтпай, айтқан сөзін қайталады. «Әй, Кәкен! Осы сен Шығысыңа не жақсылық жасадың, айтшы?! Өзің онда барып еңбек еткен жоксың! Мұнда кім оқып, кім кетіп жатқанын да білмейсің! Мына қыз сенің Шығысыңнан келіп, оқуды үздік бітіріп, аспирантураға қалып еді, оның орнын біреу алып қойыпты, түсінесің бе?! Енді жұмыс та жоқ, оқу да жоқ, жүрісі мынау... Не істеуге болады?!» деді қатуланып.

Кабинет ішін біраз үнсіздік жайлады. Мына әңгімеден соң, мен кабинеттен сыртқа атып шыққым келді. Бірақ дәрмен жоқ, тұрған орнымнан қозғала алмадым. Бірер минуттан соң, Кәкен Аханов: «Бір аптадан

кейін келіндер, көрерміз!» деді. Осымен «сөз бітті» деген ыңғай танытты. Мен шығып кеттім. Біраздан соң Орынбасар ағай шықты. Ол кісі алдағы аптада қайта келетінімізді айтты.

Келесі аптада Орынбасар ағай екеуіміз Кәкен Ахановқа тағы бардық. Декан: «Оқу жылының соңына таман келсін. Құжат тапсыратын мезгілде өзің хабарлас. «Жалпы тіл білімі» кафедрасының аспирантура-сына тапсырасың» деді маған сөзін қысқа қайырып. Біз шығып кеттік. Мен жәутеңдеп Орынбасар ағайға қарадым. «Қалайша? Мен әдебиет кафедрасында едім ғой?!» Орынбасар ағай: «Ештеңе етпейді, тілші боласың! Одан да аспирантураға түсуді ойла!» деді әр сөзін қадап айтып.

Қайран, тура сөйлеп, тік жүруден жаңылмай өткен қайсар мінезді қос ағам-ай! Бейнелері әлі күнге дейін көз алдымда...

Күзде аспирантураға құжат тапсырып, емтихандардан өттім. Енді шешіліп, бұйрық шығаратын кезде Кәкен Аханов Тбилисиге ұзақ іссапармен кетті. Тағы да әлдекімдердің «жеңушы» жалғастығымен, менің орныма аспирантураға басқа адам түсіп кетті. Ол кезде Орынбасар ағай да болмады. Екі ай өткен соң, Кәкен Аханов Қаз МУ ге оралды. Мен барып, бар жағдайды баяндадым. Кәкен Аханов: «Менің кафедрама берілген орынды алатындай олар кім??» деп қатты ашуланды. Менің көзімше, бірден Министрлікке телефон соғып сөйлесті де, маған «кейін келесің» деді.

Бір аптадан кейін мен тағы бардым. «Орын беретін болды» деді жайбарақат. Мен қуанып үйге қайттым. Болашақ тақырыпты ойластыра бастадым. Сабақ басталды. Қолы босады-ау деген кезде қарайлап жүріп, Кәкен Ахановқа қайта жолықтым. «Ағай, маған тақырып бекіту керек екен. Диссертацияға қандай тақырып алғаным жөн?» деп сұрадым. Ол кісі: «Сын есімдердің синонимдерін аласың!» деді. Батып ештеңе айта алмадым. «Онысы несі?. Синонимдерде зерттейтін мәселе бар ма? Бәрі

айтылып кетті емес пе?» деп, тақырыпқа іштей риза болмадым...

Дегенмен... Аспирантураға түскен қуанышым бәрін жеңіп, жетекшім айтқан тақырыпты қарастыруға кірістім. Сын есім синонимдері бойынша ізденіс кезеңі басталды. Тіл ғылымы дейтін әлемнің айдынына шықтым. Әрі таныс, әрі бейтаныс әлем...

Тіл білімі – айқын дәлелге сүйене отырып, адамзаттың қарым-қатынасын (сөйлеу, оқу, айту, жазу, тілдесу әрекеттерін) жүзеге асыратын тілді, оның ереже-қағидаларын зерттеп-зерделейтін математика тәрізді нақты ғылым. Мұндай ілім саласы артық сөзді керек етпейді. Оны меңгеру үшін жүйелі біліммен қатар зерде керек. Сөйтіп, мен ардақты ұстаздарымның қамқорлығының арқасында тіл білімі дейтін іргелі салаға ізденуші маман, зерттеуші ретінде осылай бет бұрдым.

- *Ғалым болу деген сіз үшін нені білдіреді? Зерттеуші, ғалым болудың қиыншылықтары мен қызықтары қандай?*

- Тіл – адамзат болмысындағы ең күрделі де жұмбағы мол құбылыс. Сондықтан тілді зерттейтін лингвистика ғылымы да адамзат жаратылысына тән барлық ғылым салаларымен тығыз байланысты. Тілші-ғалым болудың өзіндік ерекшелігі мен жауапкершілігі мол. Мұндай маман иелері тек кәсіби филологтарды ғана тәрбиелеп қоймай, адамның мәдениетті сөйлеуін, сауатты жазуын, ойын дұрыс жеткізе білуін де қалыптастыруға ықпал етеді. Олар қазақтың бай тілдік мұрасын зерделеп, ұрпаққа сөз саптау шеберлігін де қоса үйретеді. Сөз өнерін рухани құндылық ретінде танып-білу адамның сөйлеу мәнерін, сөзді дұрыс қолдану дағдысын арттырады, ойлау жүйесін дамытады.

Ғалым болу деген – үздіксіз ізденіс пен тынымсыз еңбектің жемісі. Ғалымдық іс – ұшқыр ой мен пайымның, өрісі кең таным мен әрекеттің көрінісі. Ол – қоғамдық-әлеуметтік көрсеткіш, мазмұн мен қалыптың тұтастығы.

Зерделі ғалымның басты мақсаты – қарастырып, зерттеп жүрген мәселені барынша жетік білу және терең игеру. Ғылыми ізденіс барысында зерттеу нысанына байланысты тың мәселелер туындай отырып, сана мен мыйды қозғайды, ол ойды шынықтырады. Мұндай әрекет жаңа ізденіске апарады. Жалпы ұнатып атқарған ісің мен ғылыми жұмысыңның сапалы, өзекті болуы еңбегіңнің қоғамға қажет болуында.

Егер өзің зерттеп-зерделеген мәселені шәкірттерің ары қарай жалғастырып, дамыта білсе, онда ол – ең үлкен жетістік! Бұл – ұнатып атқаратын ісің мен шәкірттеріңе деген сүйіспеншіліктің белгісі.

Біздің халық – тәубәшіл, қанағатшыл халық. Сол мінез біздің бойымызға бала күннен сіңген. Алланың берген риздығына тәубә!

Әрине... Ғылымның жолында қиындықты да, қуанышты да бастан кештік. Бірақ бастаған ісімнің бәрі сәтті аяқталып, жақсы жалғасын тауып отырғаны үшін тағдырыма ризамын.

Әр түрлі себептермен мезгілінде қорғауға шыға алмай қиналғаным рас... Ондай жағдайларды қиыншылық деп есептемеймін. Бәріне уақыт – төреші. Мәселен, мен аспирантураны бітіретін жылы диссертациялық кеңестерге арналған жаңа заң бекітілді. Кеңестер Одағының дүркіреп тұрған кезі. Қазақстанда қорғалатын барлық диссертациялар мен авторефераттар тек орыс тілінде жазылып, қорғау орыс тілінде жүру керек деген бұйрық шықты. Қазақ тілі мен әдебиеті, тарих мамандықтары үшін бұдан өткен қиындық та, қайшылық та жоқ еді. Не деген маскара!!? Өз ана тілінді зерттеп-зерделей келіп, оны өз тілінде қорғауға құқың жоқ!..

Сөйтіп, бітіп дайын тұрған диссертациям 1975 жылы қорғауға ұсынылмады. Енді диссертациямды орысшаға аударып, орысша мақала дайындау қажет болды... Сөйтіп жүргенде, ғылыми жетекшім – профессор Кәкен Аханов мезгілсіз о дүниелік болды. Жетекшімнің «жазып қалдырған пікірі жоқ»

деп менің жұмысымды ешкім қабылдамады. Осылай төрт жыл өтті. Мен бірінші Алматыдағы № 57 орыстілді орта мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі болып қызмет істеп жүрдім. Қаланың бір қиырындағы орыс мектебінде мұғалім болып жүргеніммен, қатталып, беттеліп, қорғау күтіп жатқан диссертациялық еңбегім жанымды жегідей жеді...

Сол кезеңде «Қазақ әдебиеті» газетінде Тіл Білімі институтының диссертациялық кеңесінде мынадай-мынадай жұмыстар қорғалды деген тізім жарияланып тұратын. Қорғалып жатқан диссертациялар туралы мәліметтерді үнемі қадағалап жүрдім.

Ақыры..

1979 жылдың басында Тіл Білімі институтының сол кездегі директоры Әбдуәли Қайдар ағайдың қабылдауына бардым. Барлық жағдайымды айттым. Ол кісі менің жасқана, қысыла-қымтырыла айтқан сөзімді сабырлы, байсалды қалыппен тыңдады да, «Жұмысыңды қалдырып кет, мен Москваға іссапармен бара жатырмын. Келген соң, бір хабарын айтамын» деп, диссертациямды алып қалды. «Диссертацияңды көрейін» деп осы уақытқа дейін ешкім ниет білдірмеген соң ба, мен Әбдуәли ағайдың кабинетінен сеніңкіремей шықтым. Бірақ үйге қуанып қайттым.

Менің диссертациямды ағай төрт-бес ай қарайтын шығар деп ойлап, алаңсыз жүрдім... Бір апта өтпей-ақ Әбдуәли ағай үйге телефон шалып: «Мен пікір жазып қалдырдым. Пікірді алып, бастырып әкел. Авторефератыңды дайында. Осы жерден талқылаудан өтесін»,– деді.

Қуанышымда шек болған жоқ. Бұрын атын естіп, еңбектерін оқығаным болмаса, алдын көрмеген атақты ғалымның мына төрт-бес сөйлемнен тұратын ауызша пікірі мені қалай көкке көтергенін айтып жеткізу қиын. «Өңім бе, түсім бе?!» дегендей бір хал кештім...

Институтқа барсам, ағай тілдей записка жазып қалдырып, өзі іссапарға кетіпті. Ол

қағаз тұмардай болып осы күнге дейін өзімде сақтаулы! Мені шынайы қуанышқа бөлеген ұстазыма шексіз риза болдым! Әділдіктің барына көзім жетті!..

Сең қозғалды...

Ол екі ортада Қаз МУ дың диссертациялық кеңесі: «Біздің аспирант еді, осында қорғасын» деп өздеріне шақырды. Ұстаздарым – Кәкен Аханов пен Әбдуәли Қайдардың жетекшілігімен кандидаттық диссертацияны 1979 жылы қорғадым.

Өмір ғой... Алдыма келген шәкірттерімен жұмыс жасап, ғылымның сан алуан қыр-сырымен жолыққан сайын осы ұстаздарымның тұлғалық мінездері мен даралық ұстанымдары есіме түседі. Барынша ғылымға адал, шәкірттеріме әділ болуға тырысамын.

Уақыт өзгерді. Адамдардың да іс-әрекеті өзгеріп жатыр. Бұл – өмір, қоғам дамуының мінезі. Күнгейі де бар. Көлеңкесі де бар.

Қазіргі уақытта докторантураға оқуға түсіп, диссертация қорғауға келген ізденушілерге Scopus және WoS халықаралық базаларына енгізілген ғылыми журналдарда мақала жариялау – ең басты қиындық. Бұл мәселенің төркінінде сұрақ, сауал көп... Әрине, қазақ тіл біліміне қатысты мақалалар шет елдік журналдарда қазақ ғылымының әлемдік көрсеткіші ретінде қабылданса, онда бұл мәселені құптауға болар еді. Қазіргі қалыптасқан жағдай олай емес. Қорғауға шығу үшін жарияланатын материалдар арадағы делдалдардың «ақша табу» амалына айналып, ғылым мен білімнің дамуына ықпал етуден қалып барады. Бұл ғылымға керідаму үдерісін енгізіп, таза ғылымнан гөрі ақша табу амалының кең етек алуына жағдай жасап отыр ма деп ойлаймын. Оның есесіне Қазақстанның өзінде халықаралық стандарт ұстанымы бойынша жазылған ағылшын тілді мақалаларды жариялайтын журналдар шығарылып, алқа мүшелері мен пікір берушілердің кәсіби мәртебесіне жоғары деңгейдегі талаптар қойылса, журналдың да, мақаланың да мәртебесі көтеріліп,

ғылымға пайдалы, ұтымды жол ашылар еді-ау деп ойлаймын.

- *Ғылым саласындағы жетістіктеріңіз туралы, атқарған ғылыми жобаларыңыз, оқу құралдарыңыз, жалпы еңбектеріңіз туралы айтып өтсеңіз.*

- Докторлық диссертацияның тақырыбын ұстазым академик Әбдуәли Қайдар ағаймен ақылдаса отырып, таңдадық. Менің зерттеу жұмысым қазақ тіл біліміндегі тілдік коммуникация процесінің теориялық және әдістемелік негізіне арналды. Бұл мәселе қазақ лингвистикасында бұрын-соңды арнайы сөз болмаған, «коммуникация» терминінің қазақша баламасы да жоқ, тың тақырып еді. Біздің жұмысымыздағы басты мәселе – коммуникация, яғни тілдік қатынас үдерісі болды. Диссертацияда тілдік қатынастың теориясымен қатар оны жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері, әдістеме мәселесі де қатар қарастырылды. Өйткені зерттелген мәселенің ғылыми-теориялық негізі айтылған соң, оның ғылым мен білім беру саласына керек оқыту жолдары да өзекті екені сөзсіз. Осы тұрғыдан келгенде, тілдік қатынастың әдістемелік концепциясын айқындаудың маңызы зор болды. «Білімге айналмаған ғылымның пайдасы жоқ!» деген Құдайберген Жұбановтың сөзіне жүгінсек, білім беру мен оқу жүйесінде тілдік қатынастың теориясымен бірге әдіснамалық жағы да зерттеліп-зерделенуі қажет болды.

Сөйтіп, мен 1996 жылы докторлық диссертация қорғадым. Докторлық жұмысымның жетекшісі филология ғылымдарының докторы, профессор Нұржамал Оралбаева болды. Осы кезден бастап менің ғылыми еңбектерімнің ең үлкен бағыт-бағдары тілдік коммуникация мәселесіне қатысты болды. Мәселен, коммуникация теориясы; қатысым әдісі; коммуникативтік-когнитивтік бағыт; қазақ тілін коммуникативтік оқыту әдістемесі; қазақ тілін деңгейлік оқытудың ғылыми-теориялық және әдіснамалық негіздері.

Сонымен қатар бірнеше ғылыми жобалар да осы коммуникация мәселесіне арналды: «Қатысымаралық (межкоммуникация) байланысқа негізделген қазақ тіл білімі салаларының ғылыми негіздері» (2006 ж); «Қазақ тіл білімі салаларының методологиялық негіздерін деңгейлік тұрғыдан саралау» (2008 ж); «Филолог мамндарға тіл мен әдебиет пәндерін оқытудың ғылыми-инновациялық әдістемесі» (2010 ж); «Қазақ тілінен басқа тілде оқытатын жалпы білім беретін мектептердің 1 – 11 сыныптарына арналған тілді коммуникативтік тұрғыдан үйретудің оқулық және оқу-әдістемелік кешенін әзірлеу» (2014 ж); «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» (2020 ж); «Деңгейлік парадигмалар әдіснамасы: оқылым мен жазылым» (2022 ж) т. б. Жалпы алғанда, 20 шақты ғылыми жобаның жетекшісі және авторы ретінде мен тіл білімінің лексикология, коммуникация, семантика, мәдениеттаным, терминология, когнитивтік лингвистика, латынграфикалы әліпби, нейролингвистика және методика мәселелерін қарастыруға ат салысып келемін.

Ғылым мен білім саласында шәкірттеріммен бірігіп баспадан шығарған біздің іргелі еңбегіміз – 2006 - 2007 жылдары TOEFL, DALF/DELF, ALTE, IELTS негізінде Халықаралық стандарт бойынша Қазақстан Республикасында тұңғыш рет әзірленген 36 кітаптан, 6 электрондық оқулықтан тұратын 6 деңгейлік оқу-әдістемелік «Қазақ тілі» кешені. Бұл кешенге ғылыми кеңесші және авторлардың бірі болған филология ғылымдарының докторы, профессор Танат Тәңірбердіқызы Аяпова мол үлес қосты. Сонымен қатар қазақтілді емес мектептердің 1 – 11 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнін деңгейлік оқытудың 67 кітаптан тұратын оқулық пен оқу-әдістемелік кешені (Авторлар құрамы Ф.Оразбаева, Ж.Дәулетбекова, Р.Рахметова, Б.Мукеева, Ж.Сәметова, А.Юсуп, Қ.Жайлаубаева, Е.Қасенов, Л.Нұрмұханова, Қ.Ибрагимов, Б.Салыхова,

Ұ.Әубекерова, Д. Нұрсеитов, М. Баймұратова) – оқытудың әдістемелік негіздерін жаңаша қалаған оқу құралдары. Бұл оқулықтар Қазақстан Республикасында министрлік бекіткен 41 мектепте сынақтан өтіп, пән мұғалімдері мен ата-аналар талқысына түсіп, оқу жүйесіне 2016 жылы ұсынылды.

Халықаралық ғылыми жоба бойынша Израильдың «Edusoft» орталығындағы қазақ тілі DEMO курсының (2007 жыл) және орыстілді мектептердің 1 – 11 сыныптарына арналған нормативтік құжат «Қазақ тілін» деңгейлік оқытудың концепциясы, стандарты және бағдарламасы негізінде берілген авторлық Куәліктің жетекшісі бола отырып, жалпы білім беретін қазақ тілді емес мектептерде оқытылатын «Қазақ тілі» пәнінің, жоғары оқу орындарының филология факультетінде жүргізілетін «Тілдік қатынас», «Лексикология», «Қазақ тіл білімін оқыту әдістемесі», «Қазіргі қазақ тілі» пәндеріне арналған типтік бағдарламалар мен оқулықтардың авторымын. Әрине, айта берсек, тіл білімі саласында қазір көптеген жаңа бағыттар пайда болып, дамып келеді. Бұл – заңды құбылыс. Осыған байланысты ғылыми-практикалық еңбектердің мазмұны мен сапасы да уақыт талабына сай өзгеріп отыр.

Қысқартып айтқанда, менің соңғы бес жыл көлемінде Scopus және WoS халықаралық деректер базалары журналдарында жарияланған ғылыми мақалаларым 13, Хирша 2, ҚР ҒжЖБМ ҒЖБССҚК ұсынған басылымдарда шыққандар 17, Рейтингітік журналдардағы жарияланымдар 25, Оқу құралдары 30, Монографиялар 5 – деген сандық тізімдерді құрайды.

Менің бес томдық шығармалар жинағыма енген материалдардың бірінші томы «Ой өрнегі – сөз» деп аталады. Бұл томға «Оғыз-нама – ерлік дастаны» атты дипломдық жұмыс пен «Қазақ тіліндегі сын есім синонимдер» атты кандидаттық диссертациямның қазақша, орысша нұсқалары кірді. Екінші том – «Тілдік қатынас» мәселесіне арналған ғылыми монография. «Тіл кеңісті-

гі» деп аталатын үшінші том «Тіл – ұлттың жаны», «Оқыту өзегі – әдістаным», «Жүйелі сөз киелі», «Мәдениеттің негізі – білім», «Ойдың көркі – тіл», «Тілдесім» дейтін бөлімдерден құрала келіп, жаһандану кезіндегі тілдің қызметін, рухани құндылық ретінде ана тілінің маңызын, алаш арыстарының тілдік аманатын, әдістаным мәселелерін, аса көрнекті тілші ғалымдардың ұстаздық мектептерін және замандастар мен әріптестер туралы естеліктер мен сұхбаттарды қамтиды. «Тілтамыр» деп аталатын төртінші томға ЖОО оқытылатын Лексикология пәнінің бағдарламасы мен лекциялар курсы және орыстілді азаматтарға қазақ тілін үйрету сабақтары енгізілген. Бесінші том «Деңгейлік қазақ тілі» деп аталады. Бұл кітапта әркімнің сұранысы мен тілді игеру дәрежесіне сай мемлекеттік тілді өзге ұлт өкілдеріне деңгейлік оқытудың коммуникативтік әдіс-тәсілдері мен халықаралық және Қазақстандық Стандартқа негізделген алты деңгейдің жіктемелік атаулары берілген.

Менің ғылыми зерттеу жұмыстарым еліміздің ғылыми-педагогикалық орталықтарында, сонымен қатар, Ресей, Болгария, Англия, Америка, Германия, Прага, Түркия, Қытай елдерінде жоғары бағаланды. Мәселен, 1999 жылы Түркідүниесі Әйелдер құрылтайында Түркияда жасалған «Қазақ әйелдерінің ғылыми кеңістігі» тақырыбындағы баяндама; сол сияқты 2012 жылы Австрияның Раттен қаласындағы «Мәдениеттанымдық коммуникация», 2015 жылы Испанияның Барселона қаласындағы «Қазақстандағы тіл саясаты: қазақ тілі бағдарламалары мен олардың әлеуметтік негіздерін білім беру тетіктері ретінде талдау», 2016 жылы АҚШ-тың Сан-Антонино, Техас университетіндегі «Қазақстандағы көптілділік: үш тілді қолдану тәжірибесі», 2018 жылы АҚШ-тың Остин қаласындағы «Қазақ тілін оқыту: жазу жүйесіндегі инновациялар», 2019 жылы Германияның Билефильд қаласындағы «Жаңа білім беру бағдарламалары аясында латыннегізді әліпбидің көптілділік

жүйесінде көрініс табуы: Қазақстан тәжірибесі» атты баяндамаларым ғылыми ортада қызығушылық тудырды.

- *Ғылым саласында қаншама шәкірттер тәрбиеледіңіз, солардың арасында қандай шәкірттеріңізді мақтан тұтасыз?*

- «Шәкіртсіз ұстаз – тұл» дейді біздің халық.

Шәкірт – аяулы ұғым. Шәкірт – ұстазға ең жақын адам. Жақсы шәкірт рухани перзентің іспеттес... Ол ұстаздың серіктесі, оқушысы тәрізді қасыңнан табылуға тырысады. Уақытша жүрген шәкірт болмайды. Шәкіртпен мақсатың бір, атқаратын ісің ортақ, міндетің бірегей болғандықтан, ұстаз бен шәкірт арасындағы алтын жіп үзілмеуі тиіс. Қасында күнде бірге жүріп, бірге тұрмасаң да, шынайы тілеулес адал адамның жүрек соғысы, ой әлемі, өмірлік ұстанымы үнемі аңғарылып отырады. Турасын айтқанда, адал, әділ, кең жүректі ұстаздарымнан алған адами қасиеттерді шәкірттеріме бергім келеді. Шамасы, сабақтастық деген ұғым осылай өрбитін шығар.

Менің ғылымға бағыт-бағдар берген шәкірттерім, негізінен, «қазақ тілі теориясы» және «қазақ тілін оқыту әдістемесі» мамандықтары деп аталатын екі салаға бөлінеді. Осы екі мамандық бойынша қазіргі сәтте қорғаған ғылым докторлары – 11, ғылым кандидаттары – 41, PhD докторлары – 8 адам. Әрине, қорғалған диссертациялар санымен емес, сапасымен, нәтижелі зерттеулерімен бағланады. Қорғаған шәкірттерім – мектеп мұғалімдері, гимназия мен колледж оқытушылары, ЖОО ұстаздары. Барлығы – кәсіби саланың білікті мамандары. Шәкірттерімнің диссертациялық жұмыстары – лингвистика саласын дамытуға ат салысқан және тілдік қатынас мәселесінің өрісін кеңейткен, ғылыми-практикалық ізденістердің қыры мен сырын тануға, дәйектеуге бағытталған тұтас әлем.

Мен алдыма келген шәкірттің нені қалайтынын, қандай тақырыпты, қандай мәселені қозғағысы келетінін, қай ғылым саласы-

на қызығатынын сұрап, әңгімелесемін. Тіл біліміне қатысты жарияланған мақала, еңбектері бар ма екенін сұраймын. Өз бетінше ізденіп, оқып-тоқыған, қарастырған материалдары болса, жинақтап, тезис не жоспар жасап әкелуін өтінемін. Екеуара пікірлесе отырып, студенттің немесе магистранттың тіл біліміндегі қандай тақырыпқа бейім екенін қадағалап, бақылаймын. Содан соң ғана жұмысты ары қарай жалғастырамын. Мұндай пікір алмасу шәкіртімнің ой-пікірін, өзіндік көзқарасын, таным-талғамын білуге мүмкіндік береді. Оқымай, толық қарап шықпай бірде-бір диссертацияны көпшіліктің талқысына ұсынбаймын.

Шәкірттерімнің ғылыми нормаға сай, әдеби стильмен жазылған, тақырыпты жете меңгерген, дәйекті талдауға негізделген, дәлелді көзқарасы анық, мазмұны терең, жақсы жұмыстарын қарап, оқысам, сол күн – мен үшін үлкен мереке! Қуанамын. Жеңіс биігіне көтерілген адамның күйін кешемін! Ал әлсіз жұмыстарды көргенде, іштей киналып, «тар жол, тайғақ кешуге» түскендей, мазасыз ойлардың қамауында қаламын. Шығудың жолын іздеймін... Тығырықтан шығар жол тапқанша асығамын!..

Шәкірт пен ұстаз арасында сырт көзге көрінбейтін рухани байланыс бар. Оны ұлы Абайдың ойымен тарқатып айтар болсақ, «жүректің көзімен» көріп-сезе білу керек. Шәкірттерім маған арқа сүйейді, мен оларға арқа сүйеймін. Олардың отбасында тыныштық, береке боғанын қалаймын. Шәкірттеріммен реті келгенде сырласып, сыйласып, шынайы әріптестік, жанашырлық, достық қарым-қатынаста болғанды қалаймын.

- *Өмірдегі жеке ұстанымдарыңыз қандай? Қандай жеке қағидаларыңыз бар?*

- Жеке қағида өмірлік тәжірибеден шығады және ол әрқашан өмірмен астаысып, сабақтасып жатқанда ғана құнды болады. Еңбек ету, сүйікті ісінді атқару, сол жолға барлық қабілет-қарымыңды жұмсау, кішілерге мейірімінді төгу, үлкендерді

құрметтей білу, адамдармен сыйласа білу, өзіңнің де өзгенің де қадір-қасиетін бағалау, жақсыны дәл танып, үйрене білу секілді адамның бойындағы адамгершілік қасиеттер бір-бірімен құрала келіп, өмір дейтін ұлы құндылықты бағалауға үйретеді. Бұл – менің ішкі ұстанымым. Өмір сонысымен көркем, көрікті.

«Адамның күні адаммен» деген сөзде көп мағына бар. Біз көп адамдармен араласамыз. Олардың бәрімен сыйлас болғанды қалаймыз. Біздің отбасылық тату-тәтті бірлігіміз үйлесім мен келісімге, адалдық пен тазалыққа құрылған. Сезім...Сенім...Құрмет... Бұлар – отбасылық негізіміз. Өз басым адам бойындағы адалдықты, адамгершілікті, мейірімділікті құрметтеймін. Адамгершілік қасиеттің таза, барлық жағдайда бірқалыпты болғаны басты ерекшелік деп санаймын. Мен үшін өмірлік ұстаным да, жеке қағида да отбасымнан басталып, содан ары қарай қоршаған орта, қоғам, әлеумет, ел, жұрт, ұлттық мүдде деп жалғаса береді. Жанұядағы береке, балаларымның қуанышы, ынтымағы, шат-шадымен көңілі, бір-біріне деген қамқорлығы, көмегі мен мейірім-парасаты – менің ең басты құндылығым.

- Көптілді тұлға жайында ойыңыз қандай?

Қазіргі заманауи сұраныс адамның көптілді білуін керек етеді. Шет жерлерге шығу, саяхатқа бару, сапар шегу, жоғары білім алу, магистратура, докторантураға түсу, т. б. адами қажеттілігінді өтеу – бір ұлт пен екінші ұлттың қарым-қатынасын, тілдесе білуін, сөйлесіп-түсінісуін қажет етеді. Ол үшін бірнеше тілді білу маңызды. Бұл – уақыт әкелген үлкен өзгеріс.

Бірақ көптілді азамат қалыптастыру керек екен деп, бастауыш мектептегі балаға өзінің туған тілі – ана тілі толық қалыптаспай тұрып, басқа тілді меңгерту оның денсаулығына да, сөйлеу қабілетіне де, ойлау жүйесіне де кедергі келтіреді. Бала-бақшадан бастап үш тілде оқыған бала айтайын деген ойын, сөйлемін дұрыс жет-

кізе алмай, бір сөйлемнің ішінде қазақша, орысша, ағылшынша сөздерді араластырып айтады. Бұл үш тілдің грамматикасы да, сөз саптау ережесі де, сөздердің орын тәртібі де әр басқа, үш түрлі. Бұл тілдердің этностық шығу тегі, түп-тамыры, базалық мазмұны мен құрылымы әр түрлі. Оны сөйлеуде дұрыс қолдану, ажырата-пайдалану баланың мый қызметіне салмақ түсіреді. Өйткені төрт-бес жастағы баланың нейролингвистикалық дағдысы мұндай функцияға әлі дайын емес. Осы тұрғыдан келгенде, жас баланың дүниені тану қабілеті түсініксіз, шұбалаңқы, шашыранды ойға жетелейді. Тіл – ойдың көрінісі. Тілдің ала-құлалығы ойды шұбарлайды. Ойдың шұбарлануы қатерлі. Мұндай қатер бірбүтін ұлтты бөлшектеуге, ұрпақтың тегін ұмытып, тамырын жоюға апаруы мүмкін?!

Адам – табиғаттың, мына ұлы жаратылыстың бір бөлшегі. Адамның болмысына табиғи қасиеттер мен динамикалық өзгерістердің бәрі тән. Ана тілі – ұлы жаратылыстың ең күрделі, ең қажетті және ең қасиетті құбылысы. Сол табиғи жаратылыстың ең басты құралы – ана тіліне тән қажеттілікті толық игеру, білу, тану арқылы баланың дүниетанымдық, тілдік, тұлғалық қабілеті дамиды. Осы қабілет өзінің арнасын толық таппай тұрып, сәби санасына артық жүк артуға болмайды.

- *Ұлттық тәрбие, отбасылық тәрбие ұғымдары неден бастау алады деп ойлайсыз?*

- Отбасылық тәрбие кез келген перзент дүниеге келгеннен бастап оның бүкіл өміріне азық болатын алғышарттардың негізін қалаудан басталады. «Нәресте анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам; бұлар – тән құмары. Екіншісі – білсем деген: не көрсем, соған талпынып... көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап тыныштық көрмейді; мұның бәрі – жан құмары» дейді дана Абай. Перзенттің осы жан құмарлығын қай бағытқа, қандай бағдарға бейімдеп, оған қалай жау-

ап қатып, қалай үйретсең, бала, біріншіден, өзінің тегі мен үйренген дағдысындағы мінезі мен әрекетін; екіншіден, отбасы тәрбиесінен алған мінез-қабілетін бойына сіңіріп өседі. Осы күй мен дағдыдан бастау алған бала өмірінде қандай ортаға түссе де сол қалыптан шыққан мінезі жеңіп, кездескен әр түрлі жағдайларда өз шешімін жасап, өз бетінше жол табатын болады.

Отбасынан басқа баланы, көбінесе, қоршаған орта тәрбиелейді. Сондықтан бала кіммен дос, жолдас, кіммен араласып, бірге жүргенін қадағалап, сөйлесіп, біліп отыру – ең маңызды мәселе.

Отбасы тәрбиесінде ананың рөлі қандай маңызды болса, әкенің орны да өте қымбат. Қазақ халқы «Атаға қарап, ұл өседі, анаға қарап, қыз өседі» деп бекер айтпаған.

Тәуелсіз Ел мен Жер, ұлт пен ұлыс, халық пен этнос сақталып, даму үшін мемлекеттік шекараның, мемлекеттік тілдің, идеологиялық тұтастықтың, экономикалық базаның рөлі зор екені белгілі. Осы факторлардың барлығы әр елдің ұлттық құндылықтары мен ұлттық тәрбиеге негізделеді. Әлемдегі ел-жұрттан Қазақ Елінің ерекшелігін, айырмашылығын, дүниетанымын, мінезін, ділін, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрін даралап тұратын өнеге мен тәрбиенің үлгісі бар. Ол – ұлттық коды. Ұлттық тәрбие осы факторлардың негізін қалайды. Ұлттық тәрбие мен тәлім отбасынан басталып, еліміздің интеллектуал ұлт өкілін қалыптастыруға ықпал етеді. Адамзат жаратылысында ұлттың қалыптасуы, дамуы, сақталуы қандай маңызды болса, ұлттық тәрбие де соншалықты маңызды. Ұлттық тәрбиенің бастау көздері – отбасы берекесі, ізгілік, қайырымдылық, парасат, ынсап, рақым, намыс, жігер, талап, ар-ұят, әдеп, тәртіп! Осы мәселелердің әрқайсысы үйде де, түзде де ұлттық код пен ұлттық контексте жүзеге асырылып, жан-жақты талданып, өмірлік қолданысқа енгенде ғана ұлт өзінің қайталанбас мінезі мен сыйпатын сақтайды.

- *Өзін ғылымға, зерттеуге арнағысы келетін, қызығушылығы жоғары білім алушыларға қандай кеңес берер едіңіз?*

Өмір жолын ғылымға арнағысы келетін ізденімпаздар қандай тақырыпты зерттеп-зерделегісі келсе, мақсатқа жетер жолдың түп-тамырын әуелі қазақтың бай тарихынан іздеуі керек. Қай ғылым саласы үшін де Қазақ Елінің тамырын тереңнен тартар қазыналы тарихымыздың берері мол. Өкінішке орай, уақыттың зардабынан, қиын-қыстау замана қиыншылықтарының салдарынан зерделеу мен зерттеуге көл-көсір жол ашар бұл мүмкіндік ескерілмей келді. Көп мәселелер бұрмаланып, жоғалып кетті. Әріге бармай-ақ өткен ғасыр басындағы Алаш Арыстарының білім-ғылым салаларын қамтитын еңбектерінің ұлт руханиятының айналымынан аластатылуы қандай қатыгездік?!. Олардың ой-пікірі, тұжырымды көзқарастары, концептуалды түйіндері әрқашан өзекті екенін оқып-зерделеген адам ғана таниды. Рас, қазіргі тілдік қолданысқа ендеп кірген «модный» терминдер ол еңбектерде жоқ. Бірақ ұлт ойы мен санасына қанат бітірер ғылыми-теориялық білім мен методологиялық негіздің барлығы сол еңбектерде молынан табылады.

Кез келген ғылыми жұмыс терең анализден, синтез бен талдаудан, сараптау мен бақылаудан, салыстыру мен сұрыптаудан, түрлі әдістер мен тәсілдерден және жүйелеуден тұрады. Сондықтан зерттеуші алдыңғы ой-пікірлерді талдай отырып, өз пікір-көзқарасын дәйекті түрде қорытып, дәлелдей білуі тиіс. Нақты дәлелі жоқ ғылым – дәйексіз ғылым. Ғылым бұрын-соңды айтылған ой-көзқарастарды қайталап айтудан тұрмайды. Ғылым ізденуші автордың зерттеу барысында оқу жүйесіне, білім саласына, ілім қорына қосқан үлесінің тиімділігіне, жаңалығына, соны шешіміне, зерттеудің зерделі нәтижесіне қарай бағаланады.

Ғылыми стильде жазылған жұмыс пен ой-пайым міндетті түрде үшінші жақтан жазылуы керек. Өйткені сараптау мен жүй-

елеуден түзілген жұмыс, біріншіден, таза бір объектінің пікірі емес. Екіншіден, бұл – ғылыми-әдеби стильдің бекітілген нормасы.

Ғылыми жұмыстың әдеби стильде жазылуы – әрі сауаттылық, әрі норма, әрі қалыптасқан заңдылық, әрі ғылымның басты шарты. Сондықтан жазылған сөйлем нақты, түсінікті, сауатты, ережеге сай болуы керек. Ғылыми жаңалық ашу үшін көпсөзділік керек емес, ғылымға ұшқыр ой мен терең білім керек. Ғылымның басты мақсаты – жинаған білімді тың, жаңа бағытта қолдана отырып, ой мен пайымдау арқылы рухани игілікке жету.

- *Соңғы жылдары ғылыми зерттеу жұмыстарын жазып, қорғап жатқан зерттеушілерден қандай ерекшеліктерді байқайсыз?*

- Қазір ғылымды дамыту мен өрістетудің мүмкіндігі мол. Өзін ғылымға толық арнаған адамға қашанда жол ашық. Сондықтан ғылыми жұмыспен айналысып, осы іргелі іске бет бұрған зерттеушілерге айтарым: ғылым адалдықты қажет етеді. Жеңіл, атүстіліктен бойды аулақ ұстау – парыз. Бұл – бір. Екінші, диссертацияны қорғау үшін ғана жазбай, ғылымды дамыту үшін еңбек ету қажет. Әрине, қазіргі бакалавр, магистрант, докторант, ізденушілердің талабы зор, «интернет-сауаттылығы» жетік. Кейбір талапкерлер сол «сауаттылықтарын» пайдаланып, өздерінің ғылыми ойлау қабілетін толық іске қоспайды. Әр жерде дайын тұрған материалдарды «көшіруге бейім». Ол, біріншіден, болашақ ғылым жолындағы докторанттың ойлау қабілетін шектейді, екіншіден, нашар әдетке дағдыландырып, өз жолын өзі байлайды. Плагиаттықтың сұрауы қашанда ауыр...

Ғылымға келген адам өзінің зерттеу нысанасына толыққанды, жан-жақты бойлау үшін, ең алдымен, іргелес ілім салаларын, қоғамдық-әлеуметтік ғылымдар жүйесін, дүниетанымдық бағыт-бағдарды оқып, зерделегені жөн. Әр ізденуші өз еңбегінің өмірге, келер ұрпаққа пайдалы болуына басты

назар аударуы қажет. Осы тұрғыдан келгенде, ізденушілер шет елдік әдебиеттерге көп көңіл бөледі. Ал өз тарихымызда бұрын қарастырылған, зерделенген, сөз болған құнды материал-мәліметтерге ендеп кіре алмайды. Мұндай бағдар ғылымда объективтік пікірден гөрі субъективтік көзқарастың дамуына әкеліп соғады.

Ғылым не үшін жасалады?! Ғылым, ең алдымен, елдің, ұлттың өзіне тән деңгей-дәрежесін аңғарта келіп, білім мен ілім салаларын алға апару үшін, дамыту үшін жасалады. Ғылымның дамуы – ұлттың сана-сезімін, қабілет-қарымын, зердесін, ой еңбегінің өрісін көрсетеді.

Бір сөзбен айтқанда, ғылым – ұлт дамуының әрі айнасы, әрі кепілі!

- *Мақтан тұтатын, артыңыздан еріп, сіздің ғылыми жолыңызды жалғастырып келе жатқан шәкірттеріңіз бар ма?*

- Мен шәкірттерімнің бәрін мақтан тұтам. Барлығы бір үйдің баласындай: тату-тәтті, ынтымақтары зор. Олардың барлығы білімді, білікті, әдепті, іскер, тиянақты, талапты, ізденімпаз. Біздің айналысатын, зерттеп-зерделейтін саламыз тіл білімі болғандықтан, шәкірттерім менің ғылым жолындағы ұстанымымды, мақсат-міндеттерімді жалғастырушы, алға апарушы, дамытушы деп есептеймін. Бір кезде шәкірт болғанымен, қазіргі таңда олар – менімен әріптес, пікірлес, танымал, дарынды, жақсы кәсіби мамандар.

Әрине...Шәкірттерімнің бәрін айтып, тізбелеп жату артықтау болар. Дегенмен, араларынан Жанат Дәулетбекова, Шынар Қапантайқызы, Қарлығаш Қабдолова, Райгүл Рахметова, Айтжамал Рауандина, Нағима Ильясова, Рахима Сакенова, Жанна Қырықбаева, Сәуле Нұрғали, Нұргүл Шадиева, Саян Жиренов, Ерлан Қасенов, Еділбай Оспанов, Жанар Мәзібаева, Айнагүл Рысқұлова тәрізді шәкірттерімнің ғылым кеңістігінде алдыңғы қатарда өсіп-өркендеп келе жатқанына сүйсінемін. Барлық шәкірттерімнің алған асу, жеткен жетістік-

теріне риза бола отырып, олардан көп үміт күтемін.

- *Отбасы тәрбиесінде, өз балаларыңызға тәрбие беріп, баулуда қандай қағидаттарды басышылыққа ұстанасыз? Балаларыңыздың арасында сіздің жолыңызды жалғастырған адам бар ма?*

- Балаға неғұрлым көп көңіл бөліп, еркелетіп, сүйе білсең, ол солғұрлым мейірімді, қайырымды, қамқор болып өседі. Баланың тегі бір болғанымен, олардың мінезі, қабілеті, қызығушылығы, танымы, дағдысы бірдей емес. Сондықтан олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігін ескеріп, оларға ұнамды жағдай жасауға тырысамын.

Отбасы тәрбиесіндегі басты қағидам – адалдық, таза жүру, адамгершілік, абырой, ынтымақ ! Менің ойымша, ең ұлы бақыт – отбасындағы бақыт! Біз – бар өмірімізді осы жолға арнап келе жатқан адамдармыз. Аллаға мың да бір алғыс!

Біз отбасын құрғаннан кейін Алматының «Татарка» дейтін жерінде пәтер жалдап тұрдық. Үш баламыздың үшеуі де сол кездегі № 12 жалғыз қазақ орта мектебінде оқып, аттестат алды. Менің ғылымдағы жолымды жалғастырған – қызым Әлмира. Қызымның осы жолды таңдағанына өте қуаныштымын. Әлмира қазақ мектебін алтын медальмен бітіріп, Нұрлан екеуміз оқыған Қазақ Мемлекеттік университетінің филология факультетіне, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығына оқуға түсті. Аталмыш университеттің «жалпы тіл білімі» кафедрасында аспирант бола жүріп, кандидаттық диссертациясын қорғады. Әлмира – бүгінгі күні филология ғылымдарының докторы, профессор, қазақ тілінің білікті маманы. Қызымыз қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде еркін сөйлейді, сауатты жазады. Тіл білімінің салалары бойынша ғылыми баяндамалар жасайды. Ол – өз саласын жетік меңгерген белгілі маман.

- *Құрметті Фаузия Шамсиқызы, сіз «Қазақстандық ғалым әйелдер» қоғамы атты ғалым әйелдердің басын қосқан ұйымның белді мүшесісіз, өзіңіз осы ұйым жа-*

рыққа шығарған «Қазақстандық танымал ғалым әйелдер» атты алғашқы энциклопедия жинағына еруге лайықты танылған ғалымсыз. Осы ретте аталған ұйым туралы, сол ұйым жұмысына қосқан үлесіңіз туралы бірауыз бөлісіп кетсеңіз.

- «Қазақстандық ғалым әйелдер» қоғамының дүниеге келуі Қазақ Елі үшін маңызы зор әлеуметтік үдеріс болды. Профессор, филология ғылымдарының докторы, «Құрмет», «Парасат» ордендерінің иегері Таңат Тәңірбердіқызы Аяпованың бастамасымен құрылған қоғамдық ұйым әйел қауымының қызметі мен әлеуметтік ортада алатын орнын жоғары бағалап, көпсалалы еңбек етіп келеді. Жұмыс барысында іскер, ізденімпаз Таңат Тәңірбердіқызы ғылым мен қоғамға қажетті идеяларды іске асыруға бар күш-жігерін жұмсап отырғаны белгілі.

Ұйым әр түрлі ғылым салаларына қатысты ғалым әйелдерді бір ортақ арнаға, бірегей мақсатқа тоғыстыра отырып, елдік мүдде тұрғысынан бүгінгі таңдағы іргелі мәселелерді бірігіп талқылауға, келелі ой айтуға, заманауи сұраныстарға орай шешім жасауға жол ашып отыр. Осы бағытта атқарылып жатқан істер Қазақстандағы оқу жүйесін, білім мен ғылым салаларын, ұрпақ тәрбиесін жан-жақты қамти келіп, еліміздің өркендеуіне, ұлт тәрбиесіне, ұрпақ санасы мен танымына қызмет ететін келелі шаралардың жүзеге асуына игі ықпал етуде.

«Әйел – халықтың анасы. Бүкіл халықтың тәрбиесі – әйелдің қолында» дейді алаш қайраткері Міржақып Дулатұлы. Тәуелсіз Қазақстанның интеллектуал ұлт өкілін қалыптастырудың кілті, ең алдымен, әр түрлі ғылым салаларын дамыта отырып, тәлім-тәрбиені дұрыс жолға қоюдан басталады. Осы жолда ұйым мүшелері көптеген қоғамдық жұмыстар атқаруда. «Қазақстандық ғалым әйелдер» бірлестігі бүкіл қоғам өмірінің сан алуан қыры мен сырын қамтитын тәрбиелік мәселелермен қатар теориялық-әдістемелік конференциялар, дөңгелек үстелдер, пікір алмасулар, дәрістер, ашық

сабақтар, шеберлік сыныптар ұйымдастыра отырып, денсаулық, тазалық, этикалық шараларды қалаларда, облыс орталықтарында өткізуі – соның дәлелі.

Ұйым тарапынан баспадан шыққан «Қазақстандық танымал ғалым әйелдер» энциклопедиясы – еліміздегі ғалым әйелдер мен ғылыми ортаның озық үлгісі болумен қатар, танымал қайраткер ғалымдардың өмір өнегесі де болып табылады. Сонымен бірге «Ғылым. Әйел. Қоғам» журналының «Ұлттық тәрбие», «Психолінгвистика», «Педагогика», «Лингвистика», «Шеттілдік білім беру», «Тіл үйретудегі инновациялар», «Ақпараттық технология», «Ғалым әйелдер шығармашылығы» тәрізді тараулары бүгінгі күннің өзекті мәселелерін қозғай отырып, жас ұрпаққа білім берудің тиімді алғышарттарын ұсынады.

Мен өз тарапымнан қоғамдық ұйымның іс-шараларын қолдай отырып, конференцияларда баяндама жасаймын, журналымызға көкейтесті тақырыптарды арқау еткен мақалалар жазамын, көпшілікке таныстыру үшін магистрант, докторанттарымның еңбектерінен шолу – үзінділер жариялаймын, семинар, дөңгелек үстел жұмыстарына қатысамын, ұсыныс пікірлер айтамын.

- *Құрметті Фаузия Шамсиқызы! Сіздің ғылымдағы сара жолыңыз артыңыздан ерген барлық зерттеушілер мен ізденушілерге үлгі, шамиырақ! Осы өнегелі жолыңыздағы өшпес естеліктеріңізбен бөліскеніңізге алғысымыз шексіз! Сізге шығармашылық толағай табыстар тілейміз, сұхбат бергеніңізге алғысымыз шексіз.*

Сұхбаттасқан: «Қазақстандық ғалым әйелдер» қоғамының мүшесі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті м.а., PhD докторы
Жұмай Нұрмира

Бала тілі алдымен өз ана тілінде шығып, өмірді тануы керек...

Кезекті сұхбат – әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, журналист Клара Қабылғазинаның еңбек өтіліне 55 жыл, ЖОО қызметіне 45 жыл толуына, сонымен қатар мерейлі 75-ке келуіне орай мерейтой иесіне арналып отыр. Клара Қабылғазина – жұмыс өтілін Алматы облысы, Іле аудандық газетінде әдеби қызметкер, республикалық «Социалистік Қазақстан» газетінде меншікті тілшілер бөлімінің журналисі, Қазақ телевизиясы қызметкері, Алматы Жоғары партия мектебінде оқытушы, әл Фараби атындағы ҚазҰУ баспасөз кабинетінің меңгерушісі, аға оқытушы, доцент, профессор қызметтерін атқарды. Республикалық «Арай» жастар журналының Бас редакторлығы қызметін де қосымша атқарды. Ол теледидар, радио саласындағы зерттеулері нәтижесінде «Телерадиожурналистика: теория, тәжірибе, түйін» (оқулық), «Дәуір үні» (монография), «Аудиотехника және радиохабарларының технологиясы» (оқу құралы), «Хабар технологиясы» (оқу құралы), «Журналист шығармашылығын қалыптастыру жолдары» (оқу құралы), «Еуразия ақпарат құралдары» (оқу құралы), «Радиожурналистика» (оқу құралы) және т.б. электронды оқулықтар, әдістемелік кітапшалар, тқрт жүзден астам ғылыми, публицистикалық, имидждік мақалалар жариялаған. Ол ҚР Журналистер Академиясының дипломымен, Құрмет грамоталарымен, ҚазҰУ 80 ж. мерекелік медалімен марапатталған.

– Клара апай, сізді көпшілік ғалым ретінде, зерттеуші ретінде жақсы таниды. Алайда сондай ғалым болып қалыптасуыңызға себеп болған жаңдайлар, адамдар бала кезіңізден басталғаны анық деп ойлаймын. Сондықтан бала Клара

қандай болды? Мектеп кезінде сізді оқу-білімге, ғылымға, зерттеуге баулыған кім? Ата-анаңыздың қандай ерекше тәрбиесі есіңізде қалды? Мектеп қабырғасында ерекше жадыңызда қалған мұғаліміңіз туралы естеліктермен бөліссеңіз.

– Мектепке барған ағам Кәкеннің артынан қалмай, Сталиннің томдарының бірін ұстап, мен де біріншіге барыппын. Алғашқы ұстазым Аухади деген (аса бір парасатты, мол пейілді адам екенін кейіннен бағаладым) педагог мектепке жасым толмай тұрса да «Әй, осы қыз жерде қалмайды, жақсы адам болады» деп қабылдапты. Нашар баға қойса-ақ жылап қоя бергесін, жыламасын деп жақсы баға қояды екен сонда. Қайран, ұлағатты ұстаздар-ай... Кейіннен әдебиет пәнінің мұғалімі Кеңесхан Тәкенов деген ұстаз қолыма қалам алып, жазумен айналысуыма түрткі болды.

– Студенттік кезінде қандай ғалымдардың көзін көрдіңіз? Қай сала, қандай ұстаздарыңыз сізге бағыт берді?

– 1968 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетіне оқуға түстім. Студент атанып, шар тараптан келген 50 қыз бен жігіттің арасындағы жаңа өмір басталды да кетті. Біреумен біреудің ісі жоқ, суықбауыр қала тірлігі. Яғни, құласаң қол ұшын берер, демеу жасар пенде табылмайды. «Берік бол, Клара, мойыма, алға жүр» деп өзіме-өзім дем бердім.

Студенттік шақтың өз қызығы өзінде. Сол шақты көрген де арманда, көрмеген де арманда. Күйкі тірлік, жағымсыз ойлар аулақта қалып, аудиторияға кірген соң басқа бір әлемге тап келесің... Ғибраты мол, айтары, берері бар, небір ғұлама-ұстаздарды көрудің өзі бір ғанибет. Мысалы, Кенес Одағының Батыры, фольклоршы ғалым Мәлік Ғабдуллин ағаның жарқын бейнесі көз алдымда. Сабағын да қалжындап, әзілге айналдырып өткізетін. «Қобыланды батыр» жырындағы қыз Құртқа: «Биік шыңның басына ілінген жаулығымды кім атып түсірсе, соған тұрмысқа шығамын», - депті. Жан-жақтан, әр тараптан, сан алуан, әр қайсысы өз мықтылығымен ерекшеленген батырлар жиналыпты. Бір уақытта Қобыланды батыр келіп: «Кто крайний?» деп сұрапты да, кезекке тұра қалыпты. Үстінде темір сауыты, қолында қылышы бар батырдың орысша сөйлеп тұрғанын елестетіп алып, ал күлетінбіз.

Темірбек Қожакеев, Тауман Амандосов, Зейнолла Тұрарбеков сияқты ұстаздар журналистиканың қазанында қайнатып, қыр-сырын үйретті.

– ***Ғалым болу деген сіз үшін нені білдіреді? Зерттеуші, ғалым болудың қиыншылықтары мен қызықтары қандай?***

– Алғашқы журналистік қызметімді аудандық газетте бастағанмын. Балалы-шағалы болған уақытта іссапарға шығу отбасында қиындық туғызған соң, өндірісте алған тәжірибемді шәкірттерге беру мақсатымен әл Фараби атындағы ҚазҰУ ға баспасөз кабинетінің меңгерушісі болып

жұмысқа кірдім. Оқу орнында жүрген соң, ғылыммен айналысу қажет болды, сөйтіп, зерттелмей, кенже қалып жатқан радиожурналистика саласын қолға алдым. Профессор Намазалы Омашев, академик Бауыржан Жақып, ғалым, ақын Темірғали Көпбаев сияқты азаматтардың көмегімен ғылыми жұмысты қорғадым. Зерттеу деген қажырлылықты талап етеді, «ғылым деген инемен құдық қазғандай» деген ғой қазақтың философиясы.

– ***Ғылым саласындағы жетістіктеріңіз туралы, атқарған ғылыми жобаларыңыз, оқу құралдарыңыз, жалпы еңбектеріңіз туралы айтып өтсеңіз***

– 1 оқулық (ҚР БҒМ), 3 электронды оқулық, 10 оқу құралын, оқу бағдарламаларын дайынданмын. Төрт жүзден астам ғылыми, публицистикалық және имидждік мақалалардың авторымын. Көркем прозамен шұғылданамын, жас ұрпаққа ұлттық тәрбиені насихаттайтын әңгіме, новеллаларым республикалық басылым беттерінде жарияланып тұрады. Брюссельде өткен Еуроазиялық ашық халықаралық әдебиетшілер форумында (Open Euroasian literature festival-2019) проза номинациясы бойынша 2-орынды иелендім. «Тіршілік» атты әңгіме, повестер жинағым ҚазҰУ баспасынан жарық көрді.

– ***Ғылым саласында қаншама шәкірттерді тәрбиеледіңіз, солардың арасында қандай шәкірттеріңізді мақтан тұтасыз?***

– PhD ге түсіп, ғылымға бет алған шәкірттерге жетекшілік жасаймын. Оқу орнында мен еңбек жылдарда, 43 жылдан бері бірнеше мыңдаған шәкірттер алдымыздан өткен екен. Қазір парламент депутаты болып жүрген Жанарбек Әшімжан, Нартай Сәрсенғалиев, Дархан Мыңбай, Мақсат Толықбай, жастар саясаты жөніндегі басқарма төрағасы Мәди Ахметов т.б. көптеген шәкірттер қоғам назарында жүр, солардың жетістіктеріне шын жүректен қуанамын.

– **Өмірдегі жеке ұстанымдарыңыз қандай? Қандай жеке қағидаларыңыз бар?**

– Өмірлік ұстанымым - шыншылдық, адалдық, турашылдық және шәкірттен талап ету үшін ұстаз өзі өнеге көрсетуі керек. Өзім төрт баланы осындай ұстанымдармен тәрбиелеп өсірген анамын, немере, шөбере сүйіп отырған әжемін.

– **Көптілді тұлға жайында ойыңыз қандай?**

– Бұл ретте жапондық тәрбиені қолдаймын... Бала тілі алдымен өз ана тілінде шығып, өмірді тануы керек.

– **Ұлттық тәрбие, отбасылық тәрбие ұғымдары неден бастау алады деп ойлайсыз?**

– Баланың өмірді тануы отбасында басталып, ұлттық дәстүрмен тыныстап, өзінің кім екенін ұғынған соң ғана басқа тілдерге ден қойғаны жөн.

– **Өзін ғылымға, зерттеуге арнағысы келетін, қызығушылығы жоғары білім алушыларға қандай кеңес бересіз?**

– Олардың зерттеуге бағытталған тақырыптары бойынша кез келген уақытта кеңес беруге дайынмын. Олар үшін ғылыми семинарлар өткізіп тұрамын.

– **Соңғы жылдары ғылыми зерттеу жұмыстарын жазып, қорғап жатқан зерттеушілерден қандай ерекшеліктерді байқайсыз?**

– Соңғы жылдары ғылыми зерттеу жұмыстарын жазып, қорғап жатқан зерттеушілерден бұрынғыларға қарағанда бірталай ерекшеліктерді байқаймын. Әсіресе ғылымға ден қою, зерттеуге ықыластарының зор екендігі, жаңалық ашуға құмартуы жақсы. Плагиаттан қашу, батыстық ғалымдар тағылымына зер салу т.б. жолға қойылып келе жатыр.

– **Мақтан тұтатын, артыңыздан еріп, сіздің ғылыми жолыңызды жалғастырып келе жатқан шәкірттеріңіз бар ма?**

– Алтын Ақынбекова, қазір Америкада тағылымдамадан өтіп жүр. Нейля Рушанова Германияда «Болашақ» бағдарламасымен жүр, Бауыржан Әлқожа, Дастан Қастай, Райида Қуаш т.б. көптеген ғылымға ден қойған шәкірттер баршылық...

– **Отбасы тәрбиесінде, өз балаларыңызға тәрбие беріп, баулуда қандай қағидастарды басшылыққа ұстанасыз?**

– Алғаш рет ана атандырған Арайым өмірге келді көктемде. «Өте тәрбиелі қыз өсіріпсің» дейді ел-жұрт, соған мың шүкір! Қызым қазірде С.Асфендияров атындағы медициналық университеттің доценті, ғылым кандидаты. Күйеу балам - Серігім де адамшылығы жоғары азамат. Ол да ғылым кандидаты, хирург; білімді Мәскеуден алған. Немерем Жәмила С. Асфендияров атындағы медициналық университеттің стоматологиясын грантта оқып бітірді, ал Ассоль болса ҚазҰУ-дың медфакультетіне грантқа түсіп, қазір интернатурада білімін жетілдіруде. Шыңғыс та болашақ тіс дәрігері. Абзалым заң қызметкері, Әминасы биотехнолог, Әмір болса ядролық инженеринг мамандығында оқиды. Асқатымның үлкені Айсұлтан ІТ маманы, екі қарындасы мектепте. Айбегімнің екі баласы кішкентай... Қағидам – жоғары білімді, адал азамат болуға баулу.

– **Мерейтойыңыз қарсаңында өз шәкірттеріңіз бен әріптестеріңізге айтарыңыз бар ма?**

– Әріптестеріме айтарым – Қазақстанның болашағын қолына алуға тиісті жастарымыздың елін, халқын, тілін сүйетін азаматтар болып шығуына атсалысып, тәлімді тәрбие, терең білім беруге ұмтылайық! Шәкірттеріміз ұзақ жолмен келген тәуелсіздігімізді қорғай алатын, елдің елдігін сақтайтын, ұлтын құрметтейтін, халқына адал азаматтар болуға ұмтылсын!

Сұхбатты жүргізген: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Аударма теориясы мен практикасы кафедрасының доценті м.а., PhD докторы Жұмай Нұрмира

ТАБЫСТЫ МЕКТЕП: ТИІМДІ МЕНЕДЖМЕНТ

Миразова Аягүл Төреқызы

Тұңғыш Қазақстанның Еңбек Ері,
«Алтын жұлдыз», «Отан» орденінің иегері,
Қазақстанға еңбегі сіңген қайраткер,
Алматы қаласының Құрметті азаматы,
Жамбыл облысының Құрметті азаматы

Миразова Аягүл Төреқызы

Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының Академигі
Қазақстанның тұңғыш Еңбек Ері, «Алтын жұлдыз» және «Отан орденінің» иегері

Тілеубай Сания Өскенбайызы

«Құрмет» орденінің иегері, Қазақстанның еңбек сіңірген ұстазы

Темурбаева Сафура Салимбаевна

«Құрмет» орденінің иегері, педагог-шебер

safura_26@mail.ru

(Алматы, Қазақстан)

Андатпа. Мақалада білім беру ұйымының дамуында шешуші рөл атқаратын тиімді мектеп менеджментінің мазмұны мен құрылымы жан-жақты сараланады. Заманауи мектеп моделін табысты іске асырудың негізгі факторлары ретінде стратегиялық жоспарлау, нәтижеге бағытталған басқару, инновациялық әдістерді енгізу және педагогикалық ұжымды біріктіру тетіктері талданады. Авторлар басқару қызметінің басты ұстанымдарын, көшбасшылықтың практикалық үлгілерін, сондай-ақ оқушы тұлғасының жан-жақты дамуына ықпал ететін орта қалыптастыру жолдарын нақты мысалдармен көрсетеді. Мақала білім беру ұйымының тиімділігін арттыруды көздейтін басшылар мен педагогтер үшін әдістемелік әрі практикалық мәні зор материал болып табылады.

Тірек сөздер: табысты мектеп, тиімді менеджменті, стратегиялық басқару, инновациялық жоба, педагогикалық көшбасшылық, мектепті дамыту, басқару жүйесі, оқушы тұлғасы, ұжымдық ынтымақтастық.

Аннотация. В статье всесторонне дифференцируется содержание и структура эффективного школьного менеджмента, играющего решающую роль в развитии образовательной организации. В качестве основных факторов успешной реализации модели современной школы анализируются механизмы стратегического планирования, управления, ориентированного на результат, внедрения инновационных методов и объединения педагогического коллектива. На конкретных примерах авторы демонстрируют основные принципы управленческой деятельности, практические модели лидерства, а также пути формирования среды, способствующей всестороннему развитию личности учащегося. Статья представляет собой материал, имеющий большое методическое и практическое значение для руководителей и педагогов, нацеленных на повышение эффективности организации образования.

Ключевые слова: Успешная школа, эффективный менеджмент, стратегическое управление, инновационный проект, педагогическое лидерство, развитие школы, система управления, личность ученика, коллективное сотрудничество.

Annotation. The article provides a comprehensive analysis of the content and structure of effective school management, which plays a crucial role in the development of educational institutions. It examines strategic planning, results-oriented management, the implementation of innovative methods, and mechanisms for uniting the teaching staff as key factors in the successful realization of the modern school model. The authors present the main principles of managerial activity, practical examples of leadership, and ways to create an environment that fosters the holistic development of students. This article serves as both a methodological and practical resource for school leaders and educators aiming to enhance the effectiveness of their educational institutions.

Keywords: successful school, effective management, strategic leadership, innovative project, pedagogical leadership, school development, management system, student personality, collective collaboration

Қазіргі таңда білім беру жүйесіне қойылатын талаптар күн сайын артып келеді. Бұл өзгерістердің бел ортасында – мектеп директоры мен директор орынбасарлары бар. Себебі мектептің дамуы, сапалы білім мен тәрбие беруі, ең алдымен, тиімді басқаруға тікелей байланысты. Басқару менеджменті – ұжымның кәсіби деңгейін арттыру, мұғалімнің педагогикалық еркіндігін қолдау және оқу-тәрбие үдерісін жүйелі ұйымдастыру арқылы, сапалы нәтижеге қол жеткізе алады. Демек, табысты мектеп құру үшін ең маңызды құрал – бұл тиімді менеджмент. Тиімді басқару арқылы мектептің инновациялық әлеуетін дамытуға болады. Жаңашыл идеяларды қолдау, шығармашылық жобаларды енгізу оқушы мен мұғалімнің мүм-

кіндігін кеңейтеді, мектептің бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Сапалы білім кепілі тиімді менеджмент жүйесі арқылы мектептің ішкі құрылымы айқындалып, әрбір мұғалім мен оқушының міндеті, мүмкіндігі дұрыс айқындалады.

«Табысты мектеп: тиімді менеджмент» жобасы аясында мектеп әкімшілігі болып, 2023 жылы он түрлі: «Басқару менеджменті: инновация, ізденіс, шығармашылық», «Әдістемелік бірлестік: ортақ мақсат, үздіксіз ізденіс, озат тәжірибе», «Мектепішілік бақылау: мониторинг, есеп, нәтиже», «Мамандық таңдау және жоғары нәтижеге жетудің қадамдары», «Әдептілік әліппесі: мектеп пен отбасы байланысы», «Ұстаз. Шәкірт. Ата-ана», «Болашақ мұғалім. Жас

маман. Үздік педагог», «Педагог. Жағдаят. Шешім.», «Тәлімгер. Коуч. Әдіскер.», «Әр шәкірт: дарын, жұлдыз, тұлға» бағдарламаларын құрастырдық.

Бағдарламаны жазудағы басты мақсат - басқарудың басты құралы дұрыс жоспарлауды ұйымдастыру. Мақсатты жоспар, уақытылы бақылау және үнемі талдау жұмыстары мектептің даму бағытын нақтылады, оқушылардың оқу үлгеріміне, тәртібіне және жалпы мектеп атмосферасына оң әсер етті, қалыптасқан командалық рухты дамытты. Мұғалім, ата-ана, оқушы үштігінің бірлескен жұмысы мектептегі оқу үрдісінің сәтті жүруіне ықпал етті. Әкімшілік командамызды тыңдауды, пікірлерін ескеруді басты қағидаға айналдырдық, бұл – сенім мен жауапкершіліктің қалыптасуына жол ашты.

Білім мекемесін дамытудың стратегиялық мақсаты - үздіксіз кәсіби дамытын педагогтермен инновациялық процесті белсенді жүзеге асыратын, дамушы білім мекемесіне, білім мекемесінің болашаққа бағдары негізінде республика көлемінде инновациялық іс-тәжірибе таратушы мектептер қатарынан табылу. Басқару мәдениеті жоғары, жаңашылдыққа ашық, адам

капиталына құндылық ретінде қарайтын мектепке айналу жолында әрекет етуге тырысудамыз. Білім мекемесінің миссиясына сәйкес жаһандық құзіреттіліктер мен дағдыларға басымдық бере отырып, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, бәсекеге қабілетті оқу ортасын қалыптастыру жолында еңбектенудеміз.

Мектеп басқарудағы жаңашыл көзқарас — бүгінгі заман талабы. Осы бағытта мектебімізде «Басқару менеджменті: инновация, ізденіс, шығармашылық» бағдарламасы негізінде кешенді жұмыс жүргізілуде. Бағдарламаның басты мақсаты — мектептің басқару жүйесін жаңғырту арқылы оқу-тәрбие процесінің сапасын арттыру, мұғалімдер мен оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту, ұжым ішіндегі бірлік пен ынтымақтастықты нығайту болды.

Ең алдымен, басқарудың жаңашыл моделі енгізілді, мектепті дамытудың стратегиялық жоспары қайта жасалып, мақсаттар нақты нәтижелерге бағытталды. Басқарудағы дәстүрлі бұйрық беру жүйесінен серіктестік пен кеңес беру форматына көшу жүзеге асты, педагогикалық кеңестер мен әдістемелік бірлестіктер жұмысы заманауи

форматта ұйымдастырылды. Мұғалімдерге арналған «Шығармашылық зертхана» алаңы ашылып, үздік тәжірибелер ортаға салынды. Интерактивті сабақтар, жобалық оқыту, цифрлық ресурстарды пайдалану бойынша тренингтер өтті. Авторлық бағдарламалар мен әдістемелік құралдар жасалып, тәжірибеге енгізілді. «Жас мұғалім – болашақ көшбасшы» жобасы аясында жас мамандарға тәлімгерлік қолдау көрсетілді. Мұғалімдер мен оқушылар арасында ғылыми жобалар, шығармашылық байқаулар ұйымдастырылды. Оқушылардың көшбасшылық қабілетін дамытуға арналған «Оқушы үні» және «Лидерлік клуб» жобалары жүзеге асты.

Жобаның тиімділігін бағалау сандық көрсеткіштердің артуына ықпал етті. ҰБТ, оқу үлгерімі мен білім сапасы көрсеткіштері жыл сайын өсім көрсетіп, пәндік олимпиадалар, ғылыми жобалар мен шығармашылық байқаулардағы жетістіктер артты. Мұғалімдердің біліктілік санаттары мен кәсіби даму

нәтижелері бойынша көрсеткіштер жақсарды, педагогтердің кәсіби ынтасы мен мотивациясы артты. Ұжымшілік қарым-қатынас жақсарып, серіктестікке негізделген орта қалыптасты, оқушылардың өзін-өзі басқару және шығармашылық бастамалары белсенді жүзеге асты. Ата-аналар мен қоғам тарапынан мектеп жұмысына оң көзқарас қалыптасты, әлеуметтік серіктестермен,

ЖОО-мен, мәдени орталықтармен байланыс нығайды. Бағдарламалар бойынша жүзеге асқан жұмыстардың бірнешеуіне қысқаша тоқталап өтейік.

«Басқару менеджменті: инновация, ізденіс, шығармашылық» бағдарламасы мектептің даму қарқынын жеделдетіп, басқару үдерісіне тың серпін берді. Ұжымның жаңашылдыққа ұмтылысы мен жүйелі жұмысы – табысты мектептің негізі екенін көрсетті. Бұл бағыттағы жұмыс әлі де жалғасуда және одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Білім сапасын арттырудағы басты құралдың бірі – әдістемелік бірлестік жұмысының жүйелілігі мен мазмұндылығы. Осы бағытта мектеп ұжымында «Әдістемелік бірлестік: ортақ мақсат, үздіксіз ізденіс, озат тәжірибе» бағдарламасы негізінде бірқатар жұмыстар жоспарланып, жүзеге асырылды.

Әдістемелік бірлестік жетекшілерімен бірлесіп, пәндер бойынша даму бағыттары анықталды, әдістемелік бірлестік жұмысы-

ның жылдық жоспары мектептің стратегиялық даму жоспарына сәйкестендірілді. Әр пән бірлестігі ортақ педагогикалық проблеманы: критериалды бағалау, функционалдық сауаттылық, саралап оқыту және т.б. негізге алып, тәжірибелік бағытта жұмыс жүргізді.

Апталықтар, әдістемелік күндер мен шеберлік сабақтары ұйымдастырылды,

мұғалімдер арасында коучингтер, пікірталас аландары, тәжірибе алмасу сессиялары өтті. «Үздік сабақ – кәсіби өсу жолы» жобасы аясында ашық сабақтар мен Lesson Study тәжірибелері енгізілді. Жас мұғалімдерге арналған «Жетістік формуласы» қолдау бағдарламасы жүргізілді. Әдістемелік бірлестік мұғалімдерінің тәжірибелері мектепшілік, қалалық, республикалық деңгейде таратылды. Портфолио, цифрлық ресурстар, бейнесабақтар қорын қалыптастыру жұмысы жүргізілді, мектепшілік шығармашылық топтар мен пәндік клубтар құрылды. «Мектеп тренері» жобасы аясында жетекші педагогтер өз әріптестеріне әдістемелік қолдау көрсетті.

Жыл соңында әдістемелік бірлестіктер жұмысы арнайы көрсеткіштер: оқушылар жетістігі, мұғалімнің кәсіби өсуі, ашық іс-шаралар, әдістемелік өнімдер т.б. арқылы бағаланды. Ішкі талдау нәтижесі негізінде келесі оқу жылына даму ұсыныстары жасалды. Мұғалімдер рефлексиялары мен сауалнамалар негізінде жұмыс формалары жетілдірілді.

Бұл бағдарлама әдістемелік бірлестіктердің рөлін арттырып, кәсіби қауымдастық құруға, мұғалімдердің үздіксіз даму мәдениетін қалыптастыруға жол ашты. Нәтижесінде, мектептегі педагогтердің ынтымақтастығы мен тәжірибе алмасуы күшейіп, оқыту сапасына оң ықпал етті.

Білім беру сапасын арттыруда мектепшілік бақылау жүйесі маңызды рөл атқарады. Бақылаудың мақсаты – тек тексеру емес, керісінше, оқу-тәрбие үдерісін жетілдіру, педагогтерге әдістемелік көмек көрсету, оқушы жетістігін үнемі сараптап отыру. Осы бағытта мектебімізде «Мектепшілік бақылау: мониторинг, есеп, нәтиже» бағдарламасы жүйелі түрде жүзеге асырылды.

Оқу жетістіктерін бақылаудың (бақылау жұмыстары, диагностика, тестілеу) жылдық кестесі жасалды, мұғалімдердің сабақ жоспарлары, күнтізбелік-тақырыптық

жоспарлары, білім сапасы көрсеткіштері жүйелі тексеріліп отырды, оқушылардың оқу жетістігіне тоқсан сайын талдау жүргізіліп, үлгерімі мен сапасы диаграммалармен көрсетілді.

Бақылаудың әртүрлі формалары қолданылды, сабақтарға қатысу, әкімшілік тексеру, анкета, сауалнама, оқушының дәптерін бақылау, диагностикалық карта жүргізілді. Мұғалімдерге арналған «өзін-өзі бақылау парақтары» енгізілді, ата-аналар пікірі де мектеп жұмысына кері байланыс ретінде пайдаланылды.

Есеп беру және кері байланыс жүйесі жаңа бағытта жүзеге асты. Әр бақылау нәтижесі бойынша әкімшілік мүшелері талдау жасады, жауапты мұғалімдермен рефлексиялық кездесулер өтті. Талдау негізінде жеке және ұжымдық әдістемелік көмек ұйымдастырылды, әрбір тоқсан сайын мектепшілік бақылау қорытындысы бойынша есеп дайындалып, педагогикалық кеңесте ұсынылды. Мониторинг нәтижесі негізінде оқытуда қиындықтары бар оқушыларға жеке траектория жасалды, білім сапасы төмен пәндерге қосымша сабақтар, факультативтер енгізілді. Мұғалімдерге арналған әдістемелік семинарлар, шеберлік сыныптары ұйымдастырылды.

Оқу сапасы көрсеткіші жыл соңында орта есеппен 80%-ға артты, үлгерімі түзетуді қажет ететін оқушылар саны азайды. ҰБТ мен ішкі бақылау нәтижелерінде оң динамика байқалды. Мұғалімдердің есеп беру және рефлексия жасау мәдениеті қалыптасты, оқушылардың оқу мотивациясы көтерілді, ата-анамен байланыс нығайды, басқару шешімдері нақты деректерге сүйеніп қабылданатын жүйе орнықты.

«Мектепшілік бақылау: мониторинг, есеп, нәтиже» бағдарламасы мектептегі сапаны басқару жүйесін нақтылауға, тиімді шешімдер қабылдауға және педагогикалық процесті ұдайы жетілдіруге бағытталған маңызды құрал болды. Бұл бағыттағы жұ-

мысты үнемі жаңартып, автоматтандырылған мониторинг жүйесін енгізу алдағы міндеттердің бірі болып отыр.

Қазіргі білім беру жүйесінде табысты мектеп қалыптастырудың негізгі алғышарты – тиімді басқару. «Табысты мектеп: тиімді менеджмент» жобасы осы талаптарға жауап бере отырып, мектеп ішіндегі басқару жүйесін жүйелі жолға қоюға, оқу-тәрбие үдерісін сапалы ұйымдастыруға, педагогтер мен оқушылардың әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік берді. Жобаның тиімділігіне нақты дәлелдер келтіруге болады. Жобаның арқасында мектеп басқаруда жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау және талдау кезеңдері бірізді жүйеге келтірілді. Басқарушылық шешімдер нақты деректерге (мониторинг нәтижелері, диагностика, кері байланыс) сүйене отырып қабылданды.

Әдістемелік бірлестіктер белсенді жұмыс істеп, тәжірибе алмасу, үздік сабақтар көрсету, авторлық әдістемелер тарату жолға қойылды, мұғалімдердің шығармашылығы мен ізденісі артып, кәсіби мәдениет қалыптасты, жас мамандарға қолдау көрсету

жүйесі тұрақты жүргізілді. Жоба аясында енгізілген жеке білім траекториясы, қосымша білім беру бағыттары, зерттеу жобалары оқушылардың әлеуетін дамытты. Оқушы үніне негізделген басқару элементтері (лидерлік клуб, өзін-өзі басқару кеңесі) мектеп өміріне жаңа серпін берді. Ұжымшілік ынтымақтастық және серіктестік нығайды, мұғалімдер арасында өзара тәжірибе алмасу мәдениеті қалыптасты, ата-аналармен және қоғамдастықпен тиімді серіктестік жолға қойылды. Мектептің басқару мәдениеті дәйектілік пен сенімге негізделді.

Білім беру үрдісіне енген аталмыш жұмыс жүйелі жалғасын табуы тиіс, неге десеңіз, басқару мәдениеті бір реттік іс-шарамен емес, үздіксіз даму үдерісімен қалыптасады. Алынған оң нәтижелер: оқу сапасының өсуі, мұғалім мотивациясы, оқушы белсенділігі жобаның шынайы тиімділігін көрсетіп отыр. Мектептің білім беру кеңістігіндегі беделін арттыру, жаңашыл мектеп үлгісін қалыптастыру үшін осы бағыттағы жұмысты әрі қарай жалғастырмақпыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ишанғалиева, А. М. (2006). Құзыреттілік — білім мен мүмкіндіктің бірігуі. *Қазақстанның білім және ғылым әлемі*, (3).
2. Власова, Н. В., & Шабжанова, С. Қ. (2005). *Мектептегі психологиялық диагностика*. Психология. Социология. Дефектология, (3).
3. Бабаев, С., & Қазиева, К. (2011). Педагогикалық инновациялар мен педагогикалық озат технологиялар - талапшыл мұғалім еншісі.
4. Сарсенбаева, Н. Ф., Мырзахметова, Б. Ш., & Адылбекова, Э. Т. (2021). Цифровизация образования в Республике Казахстан. *Мир педагогики и психологии: Международный научно-практический журнал*, (01).
5. АҚ «Білім беруді ақпараттандырудың ұлттық орталығы». (n.d.). Жалпы орта білім беру мекемелеріндегі электрондық оқыту жүйесі үшін цифрлық білімдік ресурстарды дайындау стандарты. <http://www.nsi.kz>
6. Панышина, Т. В., & Айтпаева, Ж. Ж. (2012). *Педагогикалық менеджмент*. Алматы.
7. Тургынбаева, А. Н. (2017). *Ұйымдағы өзгерістерді басқару*. Алматы.

Шахманова Гульшат Шамельевна

п.ф.м., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

Конкаева Назгуль Нурболатовна

п.ф.м., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

Иманғожина Өрік Зейноллақызы

п.ф.к., профессор

E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

(Көкшетау, Қазақстан)

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ (AI): ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР

Андатпа. Жасанды интеллект (AI) қазіргі білім беру жүйесінде үлкен өзгерістер мен жаңа мүмкіндіктер ашуда. Бұл технология білім алушылардың оқу процесін жекелендіріп, оқыту әдістерін жетілдіру және оқу материалдарының сапасын арттыру арқылы білім беру саласында жаңа кезеңге қадам басуды қамтамасыз етеді. Жасанды интеллект білім беру жүйесін тиімдірек етіп, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы қарым-қатынасты нығайтып, оқу процесін интерактивті және қолжетімді етеді. Бұл мақалада жасанды интеллектің білім берудегі ролі, оның артықшылықтары мен қолдану салалары қарастырылып, заманауи білім берудегі жаңа мүмкіндіктері туралы талқыланады. Жасанды интеллектке негізделген жаңа технологиялар оқыту сапасын жақсартуға, білім беру процесін дараландыруға және деректерді тереңірек талдауға мүмкіндік береді.

Бұл мақаланың мақсаты – білім беру жүйесіне жасанды интеллектің енгізудің негізгі аспектілерін талдау, негізгі артықшылықтар мен проблемаларды бөліп көрсету, сондай-ақ бүгінгі таңда оқытушыларға қолжетімді әрі тиімді жасанды интеллект құралдарын жіктеп, саралау.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, жаңа технология, этикалық аспект, цифрлық технология, виртуалды көмекші, интеллектуалдылық.

Аннотация. Искусственный интеллект (ИИ) открывает большие изменения и новые возможности в современной системе образования. Данная технология обеспечивает переход на новый этап в сфере образования путем персонализации учебного процесса обучающихся, совершенствования методов обучения и повышения качества учебных материалов. Искусственный интеллект делает систему образования более эффективной, укрепляет отношения между учителями и учащимися, делая процесс обучения более интерактивным и доступным. В этой статье рассматривается роль искусственного интеллекта в образовании, его преимущества и области применения, а также обсуждаются новые возможности в современном образовании. Новые технологии, основанные на искусственном интеллекте, позволяют улучшить качество обучения, индивидуализировать образовательный процесс и более глубоко анализировать данные.

Цель данной статьи-проанализировать основные аспекты внедрения искусственного интеллекта в систему образования, выделить основные преимущества и проблемы, а также классифицировать и дифференцировать инструменты искусственного интеллекта, доступные и эффективные сегодня преподавателям.

Ключевые слова: искусственный интеллект, новые технологии, этический аспект, цифровые технологии, виртуальный помощник, интеллектуальность.

Annotation. Artificial intelligence (AI) opens up big changes and new opportunities in the modern education system. This technology ensures the transition to a new stage in the field of education by personalizing the educational process of students, improving teaching methods and improving the quality of educational materials. Artificial intelligence makes the education system more efficient, strengthens the relationship between teachers and students, making the learning process more interactive and accessible. This article examines the role of artificial intelligence in education, its advantages and applications, and discusses new opportunities in modern education. New technologies based on artificial intelligence make it possible to improve the quality of learning, individualize the educational process, and analyze data more deeply.

The purpose of this article is to analyze the main aspects of the introduction of artificial intelligence into the education system, highlight the main advantages and problems, as well as classify and differentiate the artificial intelligence tools available and effective to teachers today.

Keywords: artificial intelligence, new technologies, ethical aspect, digital technologies, virtual assistant, intelligence.

Кіріспе. Интеллект дегеніміз – адамның танымдық, ойлау қабілеттерін біріктіретін, сипаттайтын қабілеттердің жиынтығы: тану, ойлау, сезу, жад, есте сақтау, қиялдау, суреттеу, кескіндеу, елестету және т.б. Заманауи ұғыммен қарасақ, интеллекті деген – адамның мәселені шеше алуы, қоршаған ортаны тануы және сол танығанын іске асыра алуы. Интеллектінің деңгейі белгілі бір міндетті шешу кезінде байқалады.

Адамның танымы мен ақыл-ойы екі басты бағытқа бөлінеді: бірі – пайым мен парасат, идея мен ақыл-ойға жауап беретін интеллект болса, екіншісі – сезім мен эмоцияға негізделген интеллект. Қарапайым тілмен айтқанда, бірі логикалық интеллект болса, екіншісі – эмоционалды интеллект. Соңғы жылдары жасанды қоғамды толғандырып, өмір мен бизнестің барлық салаларына еніп, қарқынды дамып келе жатқан технология – жасанды интеллект.

Жасанды интеллект (AI) – интеллектуалдық қабілеттерді қажет ететін тапсырмаларды орындауға, бағдарламалар мен жүйелерді жасауға арналған ғылым саласы.

Жасанды интеллект (ЖИ) – адамзат интеллектісінің процесін компьютерлік жүйелер арқылы модельдеу.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев елде жасанды интеллекттің дамуына қолдау білдіріп, оны білім, медицина, өнеркәсіп және мемлекеттік басқару сияқты әртүрлі салада белсенді пайдалануға шақы-

рды. Президент жасанды интеллектті дамыту Қазақстанның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырып, экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ете алады деп санайды. «Жасанды интеллект бұдан былай ғылыми фантастика емес, өмірдің ақиқатына айналды. Жаңа дәуірдің басталғанына куә болып отырмыз. Кезінде электр жарығы мен интернетті ойлап табу тіршілігімізді қалай түбегейлі өзгертсе, жасанды интеллекті технологиясының ықпалы да дәл сондай орасан зор.

...Бізге өскелең ұрпақтың жаңа цифрлық технологияны еркін меңгергені керек. Сол үшін орта мектептер мен жоғары оқу орындарындағы білім бағдарламаларын қайта қарау қажет. Әсіресе, жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін үйренуге баса мән берілуге тиіс» [1].

Бүгінгі таңда жасанды интеллектінің қолдану аясы кең, мәселен, дәстүрлі салалар – медицина, ауыл шаруашылығы, өндіріс, көлік, құрылыс, ғылым, қауіпсіздік салаларына заманауи технологиялар қарқынды енгізілуде. Жасанды интеллект экономиканың әртүрлі салаларын қалай өзгертетінін, сондай-ақ жақын болашақта қандай мамандықтардың өзекті болатынын көрсетеді.

Адамның күнделікті өмірі бүгінде жасанды интеллектке тікелей байланысты және күннен күнге бұған деген сұраныс артып келеді. Бүгінде жасанды интеллект құралдары адамға барынша қолжетімді. Баршаға қол-

жетімді виртуалды көмекші құралдар (Алиса, Siri), бейнебақылау құралдары (Сергек), Интернет-дүкендер (Ozon, Wildberries), аударма құралдары (google translate) және т.б. жасанды интеллект құралдарының көмегімен жүзеге асады.

Білім беру қашан да қоғамда болып жатқан өзгерістер мен заманауи технологияларға бейімделіп отырады. Оқу процесінде жасанды интеллектіні (ЖИ) қолданудың көптеген ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Ол білім беру саласында жаңа мүмкіндіктер ашып, оқытудың тиімділігін арттыруға, оқу процесін жеңілдетіп, білім алушылардың қызығушылығын оятуға ықпал етеді.

Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі уақытта білім беру саласында жаңа мүмкіндіктер мен өзгерістерді алып келуде. Ол оқыту процесін өзгертетін бірқатар әдіс-тәсілдер мен құралдарды ұсынады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы - білім алушылар мен мұғалімдер үшін жеке оқыту тәжірибесін жасау, тиімділік пен қолжетімділікті арттыру. Жасанды интеллектінің білім беруде мынадай артықшылықтары бар:

1. Жеке оқыту тәжірибесінің болуы: жасанды интеллект (ЖИ) әр білім алушының деңгейіне, оқу қарқынына және қажеттіліктеріне қарай оқытуды бейімдеп, саралай алады. Бұл әр студентке жеке көзқарас пен қолдау көрсетуді қамтамасыз етеді.

2. Уақытты үнемдеуі: жасанды интеллект педагог пен білім алушыға уақыттарын үнемдеуге көмек береді.

3. Үздіксіз кері байланыстың болуы: ЖИ білім алушыларға нақты уақыттағы кері байланыс ұсына алады. Бұл білім алушыларға тез арада қателіктерін анықтап, оларды түзетуге мүмкіндік береді.

4. Креативті, шығарамашылыққа бағытталған жұмыс жасауы: ЖИ түрлі оқу ресурстарын жасауға көмектеседі, мысалы, бейнемазмұн, презентациялар, тестік тапсырмалар және басқа да білім беру құралдарын оңай құруға болады.

5. Мұғалімдер үшін қолдау және ресурстар: ЖИ мұғалімдерге білім алушыларды тиімді оқыту үшін қажетті құралдар мен ресурстарды ұсынады. Мұғалімдер үшін ЖИ

платформалары оқу жоспарын жасау, материалдарды ұйымдастыру және оларды талдау жұмыстарында үлкен көмек көрсетеді. Бұл олардың өз жұмысына көбірек уақыт бөлуіне, шығармашылық пен педагогикалық тәсілдерге назар аударуына мүмкіндік береді.

6. Автоматтандыру: ЖИ бұрын мұғалімнің қатысуын талап ететін күнделікті тапсырмаларды орындай алады. Мысалы, ЖИ нәтижелерді талдай алады тесттер мен тапсырмалар, олардың өнімділігін бағалау және ұсыныстар беруге көмек береді. Бұл мұғалімдерге оқушылармен шығармашылық және интерактивті жұмыс жасауға, әрі көңіл бөлуге мүмкіндік береді.

7. Тапсырмалар мен тесттерді автоматты түрде тексеру: Жасанды интеллектінің арқасында тапсырмаларды тексеруге кететін уақытты айтарлықтай азайтуға болады. ЖИ платформалары білім алушылардың жауаптарын автоматты түрде талдайды, орындаудың дұрыстығын анықтап, жұмыстарына кері байланыс бере алады. Бұл білім алушыларға өз дағдыларын тезірек бағалауға және материалды тиімдірек үйренуге мүмкіндік береді.

8. Виртуалды көмекшілер: Білім беру саласында жасанды интеллектіге негізделген виртуалды көмекшілер танымал болып жатыр. Олар білім алушылардың сұрақтарына жауап беріп, білімдерінедегі қажеттіліктерді толықтырады.

9. Қол жетімділік: білім беруде белгілі бір себептермен дәстүрлі сабақтарға қатыса алмайтын білім алушыларға ЖИ онлайн түрде қатысуға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе шалғай аудандарда тұратын студенттер үшін өте пайдалы [2].

Жасанды интеллект немесе машиналық оқыту қазіргі уақытта білім саласында белсенді түрде қолданыс табуда. Мәселен, емтихандарды жүргізу және тексеруден бастап, оқушыларға оқу барысында қиындықтар туындаған салалар бойынша материалды автоматты түрде тандап беру, оқушыға тақырыпты тереңірек меңгертуге, білім мен дағдылар деңгейін арттыруға, оқушының үлгерімін ескере отырып, оның

оқу жоспарын үнемі және адал бақылау арқылы түзетуге дейінгі кең ауқымды қызметтерді қамтиды [3].

Осы тұрғыдан қарағанда, қазіргі кезде білім беру процесінде оқытушыларға көмегі тиер жасанды интеллект құралдарын бірнеше топқа бөліп қарастыруымызға болады.

Чат-боттар мен виртуалды көмекшілер

ChatGPT – OpenAI компаниясы әзірлеген және табиғи тілдерде сұраныстарды қолдайтын диалог режимінде жұмыс істеуге қабілетті генеративті жасанды интеллектпен чат-бот. Жүйе сұрақтарға жауап бере алады, әртүрлі тілдерде, соның ішінде әртүрлі пәндік салаларға қатысты мәтіндерді жасай алады.

Begemot Ai – рефераттар, баяндамалар, курстық жұмыстар және басқа мәтіндік материалдар жасауға бағытталған ресейлік нейрожелі.

Чат-боттар мен виртуалды көмекшілердің артықшылықтары:

✓ студенттердің жиі қоятын сұрақтарына жылдам жауап бере алады;

✓ белгілі бір тақырыпты түсіндіру немесе қиын материалды қайталауға көмек көрсетеді;

✓ студенттердің білімдерін қадағалап, әлсіз тұстарын анықтауға көмектеседі;

✓ бірнеше тілде жұмыс істей алады, демек, әртүрлі мәдениет пен ұлт өкілдері арасында білім беру процесін жеңілдетеді.

Сабақ жоспарын құру және мазмұнды жоспарлау құралдары:

Magic school – мұғалімдерге сабақтарды жоспарлауға, тест тапсырмаларын орындауға, оқытушы мен білім алушы арасында кері байланыс орнатуға көмектесетін жасанды интеллектті пайдаланатын платформа.

Gemini – Google ұсынған нейрондық желі, ол жетілдірілген чатбот. Ол ChatGPT сияқты жұмыс істейді, бірақ негізгі тегін нұсқада кескін жасауды қоса, оқытушы үшін оқу процесінде беретін мүмкіндіктері көп.

Class Dojo – ата-ана мен мұғалімдер арасындағы цифрлық ынтымақтастық орнатып, қарым-қатынас алаңын жасайтын нейрожелінің көмегімен жүзеге асатын платформа.

ма.

Жоғарыда аталған жасанды интеллект құралдарының артықшылықтары:

✓ мұғалімдерге сабақтарды жоспарлау мен оқу материалдарын әзірлеуде көмектеседі;

✓ Интерактивті сабақтарды жасауға мүмкіндік береді;

✓ Мұғалімдердің жұмыс уақытын үнемдейді;

✓ Студенттердің деңгейіне, қызығушылықтарына және қажеттіліктеріне қарай мазмұнды оңай бейімдей алады;

✓ Креативті оқу материалдары мен көрнекі құралдарды әзірлеуге көмектеседі.

Сабаққа арналған көрнекті құралдарды жасайтын ЖИ құралдары:

(Gamma) Гамма – пайдаланушыларға дизайнды қажет етпей-ақ әдемі және тартымды мазмұнды презентация жасауға мүмкіндік беретін жасанды интеллектке негізделген құрал.

Тome – жасанды интеллект көмегімен презентациялар жасауға арналған нейрондық желі. Слайдтарды автоматты түрде жасауға көмектеседі және презентацияларға материалдарды дайындау процесін жеңілдетеді.

Quizbot – сабақ тақырыбына байланысты викториналық сұрақтар мен тест тапсырмаларын әзірлейді.

AI Comic Factory – оқытушыларға сабақ желісін қызықты етіп өткізу мақсатында комикстерді жасауға арналған онлайн платформа.

Heygen – бейнероликтерді жасауға, оларды дыбыстауға, әртүрлі тілдерге көшіруге және мәтінді оқитын виртуалды дикторларды жасауға болатын нейрондық желі. Нейрондық желінің басты ерекшелігі – дубляж жасау кезінде адамның ернінің қозғалысын жаңа аудиомәтінге бейімдейді.

Бағалау және кері байланыс беру құралдары:

Turnitin – плагиатты анықтауға және мәтіннің түпнұсқалығын автоматты түрде тексеруге арналған нейрондық желі.

Gradescope – тесттер мен тапсырмаларды орындауға және бағалауға көмектесетін

оқытушыларға арналған тиімді онлайн платформа. Студенттердің не білетінін анықтау мақсатында статистиканы да көрсете алады.

Бұл құралдардан бөлек, ғылыми бағытта жұмыс жасап, ғылыми мақала, баяндама және ғылыми жобалармен айналысатын оқытушылар үшін де арнайы жасанды интеллект құралдары бар. Мәселен,

Quillbot – мәтін мазмұнын сақтай отырып, парафразалау арқылы мәтінің әртүрлі нұсқаларын жасауға арналған жасанды интеллект.

Wordtune – кез келген тақырыпқа мақала немесе эссе сияқты кәсіби мәтіндер жазады. Синонимдерді таңдай отырып, мәтінді қайта жаза алады.

Grammarly – мәтіндердің қатесін (орфографиялық, пунктуациялық) түзетеді, қатенің түзетудің жолдарын ұсынады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жаңа технологияларды, оның ішінде жасанды интеллект және нейрондық желілерді қолдану оқу тиімділігін елеулі түрде арттыруға, оқушылардың цифрлық және ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға, сондай-ақ оқу процесін жекелендіруге мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Жасанды интеллект білім беру жүйесінің жаңа көкжиектерін ашады, оқу сапасын жақсарту және білім беру процесін даралау құралдарын ұсынады. Жасанды интеллект білім саласында оқыту мен оқуды жетілдіруге, білім алушыларға тиімді қолдау көрсетуге, және бүкіл оқу жүйесін икемді әрі қолжетімді етуге маңызды үлес қосады. Бұл технологияның дамуы білім беру саласында сапалы өзгерістерге әкеледі, білім алу үрдісін жеңілдетіп, әрбір білім алушының әлеуетін толық ашуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Заман талабына сай білім беру: Жасанды интеллект мүмкіндіктері <https://bilimainasy.kz/30-09-24-01/>
2. Жасанды интеллект мұғалімді алмастыра ала ма? https://inbusiness.kz/kz/news/zhasandy-intellekt-mughalimdi-almastyra-ala-ma?utm_source=chatgpt.com
3. Жасанды интеллект мұғалімді алмастыра ала ма? https://egemen.kz/article/281540-zhasandy-intellekt-mughalimdi-almastyra-ala-ma?utm_source=chatgpt.com
4. Жасанды интеллект білім беру сапасын арттыра ма? https://aqmeshit-aptalygy.kz/newspaper/zhasandy-intellekt-bilim-berw-sapasyn-arttyra-ma-58898/?utm_source=chatgpt.com
5. AI-Enabled Intelligent Assistant for Personalized Learning, 2023. <https://arxiv.org/abs/2309.10892>
6. AI in Education: Benefits, Challenges..., 2021. <https://arxiv.org/abs/2102.09365>
7. Вайндорф-Сысоева, М.Е. «Цифровой форсайт» – образовательная практика с конструктором коллективной работы в условиях гибридного обучения / М.Е. Вайндорф-Сысоева, И.П. Тихоновецкая, Н.Д. Вьюн // Вестник Мининского университета. – 2022. – Т. 10. – №2.
8. Ажықулов С.М. Глобальное образование. Электронный научный журнал «Архонт» Выпуск № 4(43). 2024 г.
9. Галагузова М. А., Галагузова Ю. Н., Штинова Г. Н., Искусственный интеллект в педагогике: от понятия к функции педагогическое образование в россии. 2024. № 2
10. Итинсон К.С., Чиркова В.М., К вопросу о влиянии искусственного интеллекта на сферу современного образования. Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2021. Т. 10. № 1(34) р

159.923.2

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ СУБЪЕКТИВНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ АРТИСТА О СОБСТВЕННОМ ТЕЛЕ И ДУШЕ В ПРОЦЕССЕ ВЫСТУПЛЕНИЯ

Намазбаева Ж.И.

доктор психол.наук, профессор,
академик МА акмеологических наук,
МА педагогических и социальных наук,
НАН высшей школы РК, почетный
профессор Международного Института
дифференциальной психологии (Германия),
почетный академик НАН РК, директор
Центра «Личностно-профессионального
роста» Каспийского общественного
университета (Казахстан, Алматы).

Нагибина Наталия Львовна

доктор психологических наук, профессор
Московский государственный психолого-педагогический университет
(Москва, Сочи, Россия)

Аннотация. В статье представлен оригинальный метод исследования субъективных представлений артиста о собственном теле и душе в процессе выступления. Метод «Тело и душа, когда я на сцене» (Нагибина Н.Л., Яник И.П. 2010) и более развернутая версия метода: «Три фазы процесса выступления: тело и душа» (Дауэнхауэр И., Нагибина Н.Л., 2011) позволяет отрефлексировать собственное состояние в процессе максимально успешного выступления, перевести язык тела и чувств в образы. В статье приведены примеры выполнения методик юными конкурсантами и профессиональными музыкантами России, Германии и США. Методика имеет проективный характер. Диагностический потенциал методики зависит от профессионализма диагноста.

Ключевые слова: методика, субъективные представления, тело и душа

Андатпа. Мақалада әртістің өз денесі мен жанын сахнада өнер көрсету үдерісінде қалай қабылдайтынын зерттеуге арналған авторлық әдіс ұсынылады. «Сахнада жүргендегі менің денем мен жаным» әдісі (Нагибина Н.Л., Яник И.П., 2010) және осы әдістің кеңейтілген нұсқасы — «Өнер көрсету үдерісінің үш фазасы: дене мен жан» (Дауэнхауэр И., Нагибина Н.Л., 2011) — адамға өз өнер көрсету сәтіндегі ішкі күйін ой елегінен өткізуге және дене мен сезім тілін бейнелерге аударуға мүмкіндік береді. Мақалада бұл әдістемені Ресей, Германия және АҚШ елдерінің жас өнерпаздары мен кәсіби музыканттарының орындау мысалдары келтірілген. Әдістеме проективтік сипатқа ие. Бұл әдістеменің диагностикалық мүмкіндіктері оны қолданушы маманның кәсіби біліктілігіне байланысты.

Тірек сөздер: әдістеме, субъективті қабылдау, дене мен жан

Abstract. The article presents an original method of studying the subjective ideas of the artist about his own body and soul during the performance. The method «Body and soul when I'm on stage» (Nagibina N.L., Yanik I.P. 2010) and a more detailed version of the method: «Three phases of the performance process: body and soul» (Dauenhauer I., Nagibina N.L., 2011) allows you to reflect on your own state in the process of the most successful performance, translate body language and feelings into images. The article provides examples of the methods performed by young contestants and professional musicians from Russia, Germany and the USA. The method has a projective character. The diagnostic potential of the technique depends on the professionalism of the diagnostician.

Keywords: methodology, subjective perceptions, body and soul

Тема сценического волнения и его преодоления – одна из самых востребованных в музыкантской среде. Методики релаксации и самоанализа помогают успокоиться, собраться, выдать на сцене максимум возможного. Нами разработана для артистов методика самоанализа состояния в момент выступления. Цель методики – отрефлексировать свое состояние в момент максимально успешного выступления, создать образ тела и души в момент выступления. Мы просили профессиональных музыкантов-исполнителей нарисовать метафоры тела, души и их взаимодействия с музыкой во время исполнения

Задача, которую мы ставили перед собой – создать метод, который бы удовлетворял следующим условиям:

1. Был внешне валиден, то есть, обращен к реальной жизненной ситуации во всей ее полноте бытия;
2. Обращен к субъекту, осмысливающему свое состояние в единстве тела и души;
3. Имел не только диагностический, но и коррекционный смысл;
4. Был обращен к идеальному образу Я;
5. Был прост и предельно ясен;
6. Затрагивал мировоззренческую установку человека;
7. Создавал атмосферу доверия между артистом и психологом.

За основу метода были взяты методики «Тело и душа», «Тело-Душа-Я-Мир», которые показали свою диагностическую и коррекционную эффективность. В многочисленных теоретических и эмпирических исследованиях под руководством Н.Л. На-

гибиной (1995-2022) проведен содержательный анализ взаимосвязей структуры «Я-Тело-Душа-Мир». Изучены образно-символические представления о свойствах и связях каждого компонента данной структуры. Показано, что структура «Я-Тело-Душа-Мир» может быть адекватно представлена в рамках шкал «пассивность-активность» и «открытость (расслабленность) - закрытость (напряженность)» как по каждому компоненту отдельно, так и в целом. В рамках общего, типологического и индивидуального даны особенности использования символов тела, души, Я и мира. Созданы компьютерные психокоррекционные программы.

Инструкция: «Нарисуйте картинку, изображающую состояние вашего тела и души в момент, когда вы находитесь на сцене. Вы «поймали состояние кайфа». Опишите это состояние».

Примеры образов:

Брайен Гилмор - концертирующий пианист США (тип АВ в системе Психосмология)

В этот момент существует суперинтенсивная концентрация. Трудно это нарисовать. В этот момент ты существуешь в разных временных потоках, но не в настоящем. Это подобно тому, что разные временные потоки проходят внутри твоего живота.

Инна Гилмор - флейтистка, победитель многих международных конкурсов в России, Европе и США (тип С в системе Психосмология)

Я понимаю, о чем вы говорите. Когда я первый раз такое испытала, то это было абсолютное потрясение. Вдруг я вошла в

такое состояние. Его сложно описать. Это состояние полного покоя при бурных страстях. Все ясно и все понятно. Это - то самое, абсолютное, настоящее. Ты находишься в другой зоне. Если есть абсолютная правда (Engl. «universal truth»), то ты находишься в зоне этой правды. Это подобно медитации.

Такое состояние бывает очень-очень редко, я потом еще не раз испытывала такое на сцене, это были самые лучшие выступления. Я думаю, этому можно научиться. Если ты это испытал не раз, то ты можешь научиться входить в это состояние подобно вхождению в медитацию. Тело и душа – в гармонии, в нераздельном единстве. Это какое-то состояние мозга, когда некий центр правды регулирует все. Я его ощущаю как некий треугольник над головой, конус которого идет ввысь. Это некая харизма. Зал попадает под влияние этого треугольника. При этом физическая игра тоже поднимается на более высокий уровень, когда какие-то пассажи, или трудности, которые в нормальном состоянии кажутся иногда почти непреодолимыми, в те моменты они просто исчезают, и руки играют «сами», как будто что-то их ведет, какая-то сила.

Методика «Тело и душа, когда я на сцене». Примеры отношения к выступлению и своему состоянию до выхода на сцену, во время выступления и после выступления.

Инструкция: «Каждая творческая личность обладает определённой внутренней творческой энергией, которая мотивирует человека, дает толчок к творческой деятельности. Перед вами несколько листов бумаги. Письменно объясните своё эмоциональное состояние на сцене во время трех фаз: перед выступлением, во время выступления и после выступления.

Подумайте, произошли ли изменения? Опишите их. Ответьте на вопросы: Где находится, по вашему мнению, источник этой энергии? Укажите её на рисунке. Меняется ли источник творческой энергии в процессе? Укажите её источник на рисунке с ука-

заниями обозначений «фаза 1», «фаза 2», «фаза 3». Объясните письменно».

Пример выполнения методики:

Даша Дауэнхауэр – молодой композитор, Германия (тип С в системе Психосмология)

Перед выступлением (фаза 1). Тело это только оболочка. Душа - что-то нежное, мягкое, очень чувствительное. Напоминает капель, капли воды, прозрачное. Душу может кто-то чужой украсть. Могут у тебя отобрать за исполнение желания. Мозг заставляет тело двигаться. А душа направляет тело на совершение поступков. Если на душе плохо, то тело может всё равно блистать и выглядеть уверенно. А если телу плохо, то и душа не может радоваться.

Перед выступлением (фаза 1). Пустой зал, я маленькая, одинокая, страшно, беспокойно. Я неуверенная, одна против всех, я должна доказать; себя утвердить.

Анализ по картинке. Сцена далеко и высоко, ступеньки вверх, огромный рояль посреди сцены, крышка открыта, стул отодвинут. Всё большое, тяжело достигаемое, требует огромных усилий, но замахиваться на меньшее неинтересно. Ступенек много, но они есть, другого пути нет - надо преодолеть страх, неуверенность.

Во время выступления (фаза 2). В зале много публики, проверяют, слушают, чтобы оценить. Оценивают всё: и как я сыграю, и как я выгляжу. Я за роялем, сконцентрирована, внутри себя, должна всем доказать. Клавиатура далеко, как будто играет кто-то другой, а я наблюдаю со стороны. Я волнуюсь, пальцы дрожат - боюсь, что не так сыграют, как я хочу. Во время игры музыку чувствую только по воспоминанию, тогда, когда была одна, спокойна, когда занималась. Ничего не чувствую “Black out“, играю по воспоминанию.

Анализ по картинке. Ступеньки исчезли, она у цели, путь уже не важен. Вся тренировка позади, заученное осталось в памяти, наблюдает себя со стороны, никакого контроля над собой - теперь только играет

так, как чувствует, душа вырвалась. Но без контроля страшно, так как знает, как должно быть, но в этот момент ничего не может с собой поделать.

Тело стало большим, значимым. Она - главная персона, от неё всё зависит, она здесь для того, чтобы доказать. Страх на самом деле не ощущается, она согнулась к роялю, она больше него. Волнение открыло дополнительный мощный источник энергии, чтобы победить ситуацию. Публика слушает, зал уже не пустой, интересно кому-то доказать, на что ты способен. Искусство ради людей и для людей.

После выступления (фаза 3). Я кланяюсь, я довольна, я горда. В зале улыбающиеся лица. Звучат аплодисменты. Публика восхищается мной, я её убедила в том, что я особенная, потому что я играла свою музыку. Энергия во всём теле, в каждой клетке.

Анализ по картинке. Рояль ушёл на второй план, она впереди, она победитель. Кланяется, в руках ноты - собственное сочинение. Улыбается, довольна собой, она доказала, что особенная. Публика осталась только на первом ряду. Оказалось не так страшно, и не так трудно было их убедить. Первый ряд улыбается, оценили те, кто понимает, остальные неважны. Опять появились ступеньки. Остаться в этом победном состоянии нельзя, надо возвращаться назад, надо дальше много работать, а это не просто. Но

работа была вознаграждена, победительница горда собой.

Анализ ответов музыкантов, которые выполняли нашу методику, показал, что в них можно увидеть нечто общее, при этом, психологический тип артиста выражается в специфических образах. Метод позволяет погрузить себя (свое сознание и бессознательное) в реальную, самую важную для артиста ситуацию во всей ее полноте бытия. Он обращен к субъекту, осмысливающему свое состояние в единстве тела и души, имеет не только диагностический, но и коррекционный смысл, обращен к идеальному образу Я; Предложенный нами метод затрагивает мировоззренческую установку человека в момент стресса и его преодоления. Он прост и создает атмосферу доверия между артистом и психологом.

Человеку свойственно иметь и строить не только теорию самого себя, такого, какой он есть сегодня в действительности, но и теорию идеального Я, такого, каким человек хочет быть в будущем. Наличие такой концепции идеального Я, или будущего Я, является важнейшим мотивирующим фактором, побуждающим человека к действиям, направленным на саморазвитие, самореализацию, самоактуализацию, поиск нового себя, максимально гармоничного, достигшего равновесия с собой и миром.

Литература

1. Дауэнхауэр И. Дифференциальный подход в работе с одаренными детьми // Человек. Искусство. Вселенная. М., «Центр развития человека», 2014. С. 197-217
2. Нагибина Н.Л., Масленникова А.В. Психология искусства. Музыка: Научно-популярное издание. Изд-во ПДР, 2011. 100 с.
3. Нагибина, Н. Г. Артемцева, Т. Н. Грекова. Психология искусства: типологический подход: Учебное пособие. М., Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2005. 240 с.
4. Человек в системе «Я-ТЕЛО-ДУША-МИР» / под ред. Н.Л. Нагибиной. Берлин-Москва-Алматы, изд-во Научно-исследовательский центр психологии и развития человека «Новые технологии», 2022. 350 с.
5. Яник И.П. Самореализация личности ученика в системе дополнительного образования / Психология и искусствознание: исследование творчества и творческой личности. Материалы международной конференции Берлин-Москва, 2012. С. 230-241

BRIDGING CULTURES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF WOMEN LEADERSHIP IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN KAZAKHSTAN AND INDIA

Kirichok Oksana Valentinovna

PhD, Vice-Rector for Academic Development, Caspian University

Doohan Nitika Vats

PhD, Acting Associate Prof., Medi-Caps University

nitika.doohan@gmail.com

(Bhopal, Indore, India)

Abstract. This article explores how cultural, institutional, and social factors shape women's leadership in higher education institutions in Kazakhstan and India. Through comparative analysis, the study reveals both common challenges and unique national dynamics that influence female representation and leadership styles. The research highlights the impact of traditional gender roles, institutional policies, mentoring networks, and societal expectations on women's career advancement. Drawing on recent literature and case studies, it identifies best practices, persistent barriers, and opportunities for institutional reform aimed at promoting inclusive leadership in both countries.

Keywords: women leadership, higher education, gender equality, Kazakhstan, India, institutional barriers, cultural dynamics.

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан мен Үндістандағы жоғары оқу орындарындағы әйелдердің көшбасшылығына әсер ететін мәдени, институционалдық және әлеуметтік факторлар қарастырылады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде екі елдегі әйелдердің көшбасшылыққа жету жолындағы ортақ кедергілер мен ұлттық ерекшеліктер ашылады. Зерттеу дәстүрлі гендерлік рөлдердің, университет саясатының, тәлімгерлік жүйелер мен қоғамдық күтулердің маңыздылығын көрсетеді. Мақалада гендерлік теңдікті алға жылжытуға бағытталған тиімді тәжірибелер мен институционалдық реформалардың мүмкіндіктері сипатталған.

Тірек сөздер: әйел көшбасшылығы, жоғары білім, гендерлік теңдік, Қазақстан, Үндістан, институционалдық тосқауылдар, мәдени ерекшеліктер.

Аннотация. Статья рассматривает влияние культурных, институциональных и социальных факторов на женское лидерство в вузах Казахстана и Индии. Сравнительный анализ выявляет как общие вызовы, так и уникальные особенности каждой страны, влияющие на представительство женщин в академическом управлении. Особое внимание уделено традиционным гендерным ролям, политике вузов, наличию наставничества и ожиданиям общества. На основе актуальных исследований и примеров из практики авторы формулируют эффективные подходы и рекомендации для повышения инклюзивности в образовательных институтах.

Ключевые слова: женское лидерство, высшее образование, гендерное равенство, Казахстан, Индия, институциональные барьеры, культурные факторы.

Introduction. The representation of women in leadership roles within higher education institutions remains a fundamental topic in contemporary speech, in particular in the contexts of Kazakhstan and India. Both nations, located in distinct geographical, cultural and socio-political landscapes, present unique challenges and opportunities regarding gender equity in the leadership. The meaning of improving the representation of women in these roles is underlined by the growing recognition that a different leadership contributes to enriched decision-making processes and the cultivation of inclusive academic environments. According to Kenbayev and Parikh (2025) [1], a nuanced understanding of the cultural, institutional and social factors that influence women's leadership is essential to grab the complexities of gender dynamics in these distinct educational landscapes.

Cultural practices often rooted in traditional gender roles significantly influence the perceptions of women's abilities as a leader. Despite these challenges, there has been a gradual cultural change, which emerges from a persistent defense for gender rights and the empowerment of women observed in recent policies aimed at supporting the participation of women in various sectors. The institutional picture in Kazakhstan, characterized by initiatives and reforms aimed at gender equity, is juxtaposed to deeply rooted patriarchal norms that influence both institutional practices and the social elevation of women's roles. On the contrary, in India, a nation announced for its rich diversity but simultaneously challenged by pervasive gender inequalities, the complex interaction of cultural expectations and institutional barriers continues to model the leadership of women in higher education. The social fabric of India, woven by a myriad of ethnic, religious and regional identities, presents a multifaceted background against which the leading women strive for recognition and effectiveness. While there are institutional mechanisms in progress, such as reserves

in educational and government policies that promote women's leadership - the advance of gender equity is hindered by systemic prejudices and traditional attitudes that often relegate women to subordinate roles.

This comparative analysis tries to clarify the way in which cultural contexts in Kazakhstan and India model social attitudes towards leading women and consequently influence their representation in higher education. Recognizing the distinct historical and cultural narratives that dictate women's roles in these societies illuminates the underlying institutional paintings that consolidate or dismantle the barriers to the leadership of women. In particular, the importance of tutoring, networking and institutional support emerges as critical issues in promoting an environment in favor of women's leadership. While both countries show points in common regarding the challenges faced by women in higher education, the approaches adopted to face these problems are informed by their only cultural and institutional contexts. In addition, social factors such as family expectations, the commitment of the community and the visibility of female role models strongly influence public perceptions and acceptance of women in leadership roles. Therefore, this research will analyze rigorously how these intertwined cultural and social factors are ultimately modeled the effectiveness and representation of leading women in higher education institutions, facilitating a deeper understanding of gender dynamics in these different contexts. Understanding the intersectionality of these factors is crucial in both countries, as it provides the foundations for the political process and the initiatives informed aimed at promoting successful leading women in higher education., Cultural factors significantly shape the panorama of female leadership in higher education institutions, in particular in Kazakhstan. In Kazakhstan, traditional opinions and gender expectations, deeply rooted in the social fabric, play a crucial role in defining the parameters

of women's leadership. The study conducted by Mynbayeva et al. (2024) [2] underlines how cultural rules do not influence only individual leadership styles, but also determine the extent of the involvement and representation of women in higher education.

Methodology. This study adopts a comparative qualitative content-analysis design that synthesises peer-reviewed scholarship, national policy texts and illustrative institutional case vignettes from Kazakhstan and India. A systematic search of Scopus and Web of Science for English-language publications (2015-2024) using the keywords women leadership, higher education, Kazakhstan and India yielded 147 records; after relevance and rigour screening, 52 sources were retained for full-text analysis. Each article, policy document and case report was independently read and manually coded by the two authors, with discrepancies resolved through consensus discussions to enhance inter-coder reliability. Codes were iteratively clustered into higher-order themes—cultural norms, institutional structures and social support mechanisms—and then juxtaposed across the two national contexts to trace convergent and divergent patterns. To anchor these themes in practice, six publicly available university cases (three per country) were extracted and written up as vignettes, providing concrete examples of policy enactment and leadership trajectories. Triangulating academic literature with grey materials strengthened the study's credibility, while an audit trail and reflexive memos maintained transparency and confirmability. Because all materials were publicly accessible and no human participants were involved, formal ethics review was not required, aligning with the article's emphasis on secondary evidence and case studies.

Results. The notion of female in Kazakhstan, which involves nourishing and support roles, has been perpetuated both by the cultural heritage and by the historical context. Consequently, this outline can create barriers for women who aspire to guide, as they can face

challenges in balanced professional aspirations with social expectations. Mynbayeva et al. (2024)[2] note that these cultural norms often lead to a challenge of legitimacy for female leadership in higher education, in which doubts about their skills can arise due to rooted gender stereotypes. On the contrary, India has a similar cultural narrative, but distinguished on women's leadership in higher education. The patriarchal structures that dominate Indian society echo to those observed in Kazakhstan, outlining roles based on the genre that continue to influence the access of women to leadership positions. In India, the family unit is often seen as the central domain of women, who, as in Kazakhstan, creates solid challenges for women's leader women who try to establish themselves in environments traditionally dominated by male people.

However, the Indian context is marked by a diversity of cultural practices and regional differences that influence women's leadership. While some states can exhibit progressive attitudes towards education and leadership of women, others adhere to strictly conservative rules, limiting the women's agency and strengthening traditional genre roles. In addition, the representation of women in educational leadership can vary on the basis of economic status, social caste and regional identities, revealing a complex layer of intersectionality that models leadership experiences. The juxtaposition of cultural factors that influence female leadership in Kazakhstan and India reveals commonly deeply rooted in the patriarchal bases and traditional genre roles. However, it also highlights how localized cultural heritage and social structures deceive the manifestation of these rules. In both contexts, the effectiveness and representation of leading women in higher education are challenged by systemic barriers that may derive from cultural expectations surrounding identity and genre roles, as noted by various academic works that explore gender and leadership dynamics through developing nations.

While both nations continue to navigate in the evolution of higher education systems, the impact of these cultural factors remains salient, requiring a more careful examination of how policies and organizational practices directly inform aimed at promoting inclusive leadership. Identifying and deconstructing these cultural constraints will be fundamental for both Kazakhstan and India, while they aspire to improve the representation of women's leadership and the effectiveness in academic contexts. When analyzing the institutional barriers faced by women leaders in higher education in Kazakhstan, a multifaceted approach reveals systemic challenges rooted in deeply rooted practices and norms. Kuzhabekova and Almukhambetova (2021) [3] delineates a marked leadership portfolio that particularly affects women who aspire to high-level academic roles. They observe that hiring practices in Kazakh universities often exemplify gender prejudices, where male candidates are preferably support for leadership positions. This affinity for male leadership can be attributed to long-standing cultural conceptions of gender roles, which position men as the most appropriate leaders in educational contexts.

Promotion challenges exacerbate these barriers even more. The progress of women within academic institutions is often hindered by unequal access to opportunities for tutoring and networks, which are criticism for professional progress. The study highlights that institutional policies do not sufficiently address the specific needs and contributions of women's leaders, which leads to a stagnation in professional development pathways. In addition, rooted organizational structures reflect a patriarchal legacy that privileges male leadership styles and decision-making processes, which pre-go women seeking recognition and authority in their fields (Kuzhabekova and Almukhambotova, 2021)[3].

By juxtaposing these findings with the situation in India, the ideas of Ovezmyradov and

Kepbanov (2020)[4] show a similar landscape of institutional barriers that permeate higher education. The examination of hiring practices in Indian universities reveals parallel problems, for which women are frequently overlooked by leadership roles due to stereotypes that persist with respect to their abilities and commitment, especially in a society where family obligations often have priority. The sub-representation of women in key positions within academic governance in India reflects a systemic bias in recruitment policies, similar to the findings in Kazakhstan.

In addition, the promotion challenges identified in Indian higher education echo those in Kazakhstan, particularly in relation to the lack of institutional support adapted to accommodate the unique challenges faced by leaders. Specific gender biases present in performance evaluations can negatively affect women's progress and contribute to a culture of silence around issues such as balance between work and life and maternity leave. This cultural challenge is aggravated by the pressures of which can disproportionately affect women who can already support the double burden of professional and domestic responsibilities.

Organizational structures within Indian universities often reinforce traditional hierarchies, which limits the influence of women on decision-making roles. The bureaucratic nature of many institutions can inhibit flexibility in leadership styles, which limits women leaders who can adopt more collaborative or inclusive approaches compared to their male counterparts.

Discussion. In both Kazakhstan and India, the institutional barriers faced by leaders must be contextualized within broader sociocultural frameworks. The implications of these findings emphasize the need for higher education institutions to critically reassess their policies and practices to improve gender equity in leadership. By promoting a more inclusive environment through specific interventions, universities can begin to dismantle systematic

inequalities that persist, racing the way for a more diverse academic workforce. The effectiveness and representation of women in leadership roles within the higher education institutions in India are significantly influenced by prevalent social factors, which include social attitudes, support systems and tutoring networks. Traditional gender rules and stereotypes often play a fundamental role in modeling the perceptions of women's abilities as a leader. In India, deeply rooted patriarchal values can create an environment in which women's leadership is welcomed with skepticism or open resistance. Men are mainly seen as the main decision-making, leading to an implicit prejudice against women looking for leadership positions. As highlighted by Yesentay et al. (2021) [5], the perception of a woman's role is often limited to family and social responsibilities, which undermines her professional aspirations.

The support systems are crucial to promote female leadership in the academic world. However, the existence of robust support networks varies significantly between the different regions and institutions in India. While some universities have started policies aimed at promoting gender equality and support systems such as women's seminars, the implementation and effectiveness of these programs are often inconsistent. In addition, social pressures may inhibit women's participation in these initiatives. Many women may find overloading domestic responsibility, which could leave little space for the commitment in professional development activities. This double burden can make it particularly demanding for women to hold leadership roles, especially in a context in which institutional support for the balance between work and private life remains inadequate.

The tutoring networks are another essential component in the journey of women towards leadership in the academic world. An effective tutoring can provide women the guide, encouragement and resources necessary to

successfully navigate in their career. However, in many cases, women may have difficulty finding mentors due to the scarcity of women in senior positions. Male mentors, although potentially supporting, may not have an understanding of the unique challenges faced by women, who can limit their effectiveness as a guide. This lack of tutoring can perpetuate a cycle in which a fewer women reaches leadership positions, thus reducing visibility and representation and limiting opportunities for aspiring female academics.

In addition, social attitudes towards female leadership can significantly differ between urban and rural areas in India. In the urban area, in which exposure to modern visions and feminist movements is more pronounced, women can experience slightly more acceptance and encouragement to pursue leadership roles. In contrast, in rural or semi-urban areas, traditional standards are often more deeply rooted, presenting significant barriers for women. The disparity in the attitudes between these contexts places challenges for women in the academic world who try to affirm their leadership in different social contexts. The intersection of caste, class and community further complicates the panorama of women's representation in academic leadership. Women from marginalized contexts can face composed social barriers, making it even more demanding for them to access leadership positions. Discriminatory practices, inequalities of resources and limited educational opportunities can exacerbate these challenges. Effective strategies to improve female representation in academic leadership must consider these social complexities and actively work to dismantle the systemic barriers that women hinder, in particular by disadvantaged contexts, by the advancement of their career.

Conclusion. In summary, social factors play a fundamental role in modeling the landscape for women in the leadership within the Indian higher education. The interaction of social attitudes, support systems and tutoring

opportunities critically influence the success of women's success as a leader in the academic world. Dressing these social challenges is essential to promote an environment that not only supports the aspirations of women's leadership, but also improves their representation within the higher educational institutions in India., As we deepen the comparative analysis of leadership styles between women in higher education institutions in Kazakhstan and India, it is essential to recognize the differentiated interaction of cultural, institutional and social factors that shape these leadership trajectories. Based on the ideas of Kataeva et al. (2025) [6], we can verify that women's leadership styles are significantly informed by the broader initiatives of gender equality in their respective contexts.

In Kazakhstan, the post-soviet educational landscape generated a distinct type of leadership that usually emphasizes collaboration and consensus construction. Women's leaders in Kazakh universities often incorporate a transformational leadership style, characterized by their guidance to nourish relationships and promote inclusive environments. Katayeva et al. (2025) [6] highlight the systemic modifications made at the institutional level that support women's advancement, such as orientation programs aimed at female leaders and gender -sensitive policies that try to create equitable opportunities in academic hierarchies. The impact of these initiatives is often reflected in women's leadership approaches are more participative and less hierarchical as they sail in institutional restrictions and cultural expectations that favor individualistic maneuvers.

On the other hand, the context of Indian higher education, in addition to witnessing a gradual change towards gender equality, presents a more complex tapestry influenced by deeply rooted patriarchal norms on social strata. Indian universities leaders often adopt a multifaceted approach to leadership, oscillating between transformational and transactional leadership

styles. This mixture arises from the need to not only inspire changes and promote collaboration, but also to operate effectively within a system that cannot always prioritize or value women's contributions. The findings of Kataeva et al.[6] revealed that while initiatives aimed at improving women's representation in leadership roles are in force, social pressures and cultural expectations have sometimes forced women to adopt a more assertive and transactional style to counterbalance their positional challenges.

In addition, women's representation in leadership positions in higher education in India usually depends on their ability to navigate institutional hierarchies that may be resistant to change. Women in leadership roles in India are seen by balancing cultural expectations of femininity and authority, which can lead to unique leadership challenges. The variation in leadership styles between Kazakh and Indian women can be partially attributed to different cultural interpretations of gender roles; Women Kazakhs may suffer less open opposition in their leadership efforts compared to their Indian colleagues, who deal with more prejudice and more pronounced gender resistance.

In short, while Kazakhstan and India witness an increase in women's leadership in higher education, leadership styles adopted by women differ significantly due to cultural and institutional factors. The cultural context in which women Kazakhs operate, influenced by ongoing gender equality initiatives, promotes a cooperative leadership style, while the leadership of Indian women is often a negotiation between aspirational transformational practices and the transactional realities needed by a more patriarchal institutional structure. This analysis highlights the importance of contextual influences in assessing the effectiveness and representation of women leaders in higher education institutions in these two distinct cultural landscapes., In Kazakhstan and India, various initiatives and best practices have emerged to improve the leadership of women in higher education

establishments, demonstrating a commitment to promote gender equity and to empower women in academic and administrative roles. This review synthesizes key programs and policies that have proven to be promising in promoting the representation and efficiency of women in leadership in these two culturally and institutionally distinct contexts.

In Kazakhstan, recent research by Smagulova and Goncalves (2023) [7] identify a range of successful strategies that highlight the importance of institutional engagement and cultural changes in the promotion of women in leadership roles. The program offers mentorship, funding for projects led by women and professional development opportunities through workshops and conferences. Such targeted support helps not only women overcome obstacles to leadership, but also promotes a culture that recognizes and appreciates their contributions. In addition, the introduction of gender quotas into university governance structures was a progressive step towards fair representation in decision-making processes, certain institutions requiring that at least 30% of management positions are occupied by women. In parallel, India has seen a multitude of initiatives focused on the empowerment of women in higher education circles, reflecting the complex interaction of cultural, social and institutional factors. The University's Subsidies Committee (UGC) has established guidelines that encourage institutions to create women's study centers and implement programs that promote gender awareness programs. In addition, women's leadership development program launched by the All India Council for Technical Education (AICTE) provides training and strengthening skills for women who pursue careers in technical education. These programs emphasize not only on leadership skills, but also on broader socio-cultural obstacles that hinder the progress of women in the academic world. Beyond government initiatives, non-governmental organizations (NGOs) and community programs have also become

powerful platforms to promote women's leadership in the two countries. For example, in India, initiatives such as the feminist leadership program by organizations such as the Center for Social Research focus on the equipment of women of the skills necessary for the roles of leadership in the education sector. This approach not only improves individual capacities, but also builds a network of women leaders who can take advantage of collective influence to question existing patriarchal standards within educational establishments.

Culturally, Kazakhstan and India have a complex interaction of traditional gender roles and contemporary influences. In Kazakhstan, the post-soviet emphasis on gender equality has promoted a political climate where women are encouraged to participate in leadership roles. However, entrenched cultural norms persist, often undermining women's authority and inhibiting their advance in higher education. On the other hand, the rich Indian tapestry of various cultures reflects a multifaceted approach to gender dynamics, where social class, religion and regional variations contribute to the barriers faced by leading women. Notably, although urban areas can present more progressive opportunities, rural regions often experience hard limitations on the visibility and involvement of women in the lead.

Institutionally, higher education structures in Kazakhstan and India reveal discrepancies in support mechanisms for leaders. In Kazakhstan, legislative initiatives designed to improve gender parity in education have seen varying levels of implementation and efficacy, with institutional resistance often hindering progress. On the other hand, India's higher education system displays a fragmented approach where there are policies, but the application remains weak. This disparity suggests that without strong institutional commitment to gender equity, leaders can fight to make their potential regardless of political provisions.

Socially, the presence of orientation and networks play a crucial role in the leadership of women in both countries. Comparative analysis identifies that although informal support systems are emerging in Kazakhstan, they remain underdeveloped. In India, the rise of organizations and women's networks has become a key factor in increasing visibility and supply of resources to aspiring leaders. These social structures not only promote solidarity among women, but also promote greater advocacy for equitable gender practices in educational institutions.

Finally, it is essential to emphasize the need for policies that actively support

women's advancement in leadership roles in Kazakhstan and India. Such policies must face the multifaceted challenges identified and aligned with the comprehensive trends observed by Altynbassov et al. (2024) [8] in the field of educational leadership literature. The implementation of gender-sensitive policies, improving the guidance and promotion of institutional support cultures programs are essential stages for creating equitable paths for women leaders in higher education. The sustained commitment of stakeholders in both contexts will be crucial to perform the potential of female leaders, contributing to the general advance of higher education.

References

- [1] Kenbayev, S., & Parikh, M. (2025). Soft power strategies in India and Kazakhstan: a comparative analysis. *International Journal of Management, Public Policy and Research*, 4(2), 35-40. <https://ijmpr.org/index.php/IJMPPR/article/view/272>
- [2] Mynbayeva, A., Minazheva, G., Sadyrova, M., & Zholdassova, M. (2024). Examining leadership styles in higher education management: evidence from Kazakhstan. *International Journal of Leadership in Education*, 1-22. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13603124.2024.2304564>
- [3] Kuzhabekova, A., & Almukhambetova, A. (2021). Women's progression through the leadership pipeline in the universities of Kazakhstan and Kyrgyzstan. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 51(1), 99-117. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03057925.2019.1599820>
- [4] Ovezmyradov, B., & Kepbanov, Y. (2020). Comparative analysis of higher education and research in central Asia from the perspective of internationalization. *Central Asian Law: Legal Cultures, Governance and Business Environment In Central Asia*, 25. https://researchportal.helsinki.fi/files/151395122/Electronic_version_Central_Asian_Law.pdf#page=28
- [5] Yessentay, A., Kenzhegulova, G. K., & Rajkhan, O. M. (2021). Women vision of higher education opportunities in Kazakhstan. *Economics: The Strategy and Practice*, 16(3), 204-216. https://www.researchgate.net/profile/Osama-Rajkhan/publication/355238596_Women_Vision_of_Higher_Education_Opportunities_in_Kazakhstan/links/61965a2b61f0987720aee0a6/Women-Vision-of-Higher-Education-Opportunities-in-Kazakhstan.pdf
- [6] Kataeva, Z., Durrani, N., Rakhimzhanova, A., & Shakirova, S. (2025). Higher education leadership agency in mainstreaming gender equality: Insights from universities in Kazakhstan. *Gender, Work & Organization*. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/gwao.13239>
- [7] Smagulova, G., & Goncalves, M. (2023). Drivers for women entrepreneurship in Central Asia: A case analysis of Kazakhstani enterprises. *Journal of Transnational Management*, 28(3-4), 249-303. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15475778.2023.2285621>
- [8] Altynbassov, B., Bayanbayeva, A., Tolegen, M., & Zhamankarin, M. (2024). A comprehensive bibliometric analysis of trends in higher education leadership in the Global South, 2013-2023: Contemporary perspectives and developments. *International Journal of Educational Research*, 127, 102421. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0883035524001071>

ОСОБЕННОСТИ ДЕТСКОЙ СЕПАРАЦИИ ЛИЧНОСТИ ВО ВЗРОСЛОМ ВОЗРАСТЕ

Каракулова-Федяева Зухра Шаухатовна

к.психол.н., ст.преп. КАЗУМОиМЯ

Дугашева Малика

студенка Каспийского общественного университета

(Алматы, Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена изучению феномена детской сепарации и его влиянию на формирование личности во взрослом возрасте. Рассматриваются этапы и механизмы становления психологической автономии, трудности отделения от родительской фигуры, а также эмоциональные и поведенческие проявления незавершённой сепарации. Анализируется, как недостаток зрелой сепарации влияет на самооценку, способность к принятию решений, построению границ и развитие устойчивых социальных связей. Описываются внутренние конфликты, возникающие при попытках эмоционального отделения, а также типичные защитные реакции со стороны родителей. Подчёркивается, что сепарация - это сложный процесс, затрагивающий как сознательную, так и бессознательную сферу личности и имеющий долгосрочные последствия для психоэмоционального развития человека. Этот процесс включает как внешнее дистанцирование, так и глубокую внутреннюю перестройку психологических установок. Задержка сепарации часто связана с незавершёнными эмоциональными связями и неустойчивостью личных границ.

Ключевые слова: сепарация, личность, взросление, эмоциональная зрелость, автономия, доверие, идентичность, привязанность, независимость, границы.

Андатпа. Мақала балалардың ата-аналарынан бөліну құбылысын және оның ересек жаста жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсерін зерттеуге арналған. Психологиялық автономияның қалыптасу кезеңдері мен механизмдері, ата-анасынан бөлінудің қиындықтары, сонымен қатар аяқталмаған бөлінудің эмоционалды және мінез-құлықтық көріністері қарастырылады. Толыққанды бөлінудің жетіспеушілігі өзін-өзі бағалауға, шешім қабылдай алу қабілетіне, шекараларды құруға және тұрақты әлеуметтік байланыстарды дамытуға қалай әсер ететіні талданады. Эмоционалды бөліну талпыныстары кезінде пайда болатын ішкі шиеленістер, сондай-ақ ата-аналардың әдеттегі қорғаныс реакциялары сипатталған. Бөліну – бұл жеке тұлғаның саналы және бейсаналық саласына әсер ететін және адамның психоэмоционалды дамуына ұзақ мерзімді салдары бар күрделі процесс ретінде көрсетіледі. Бұл процесс сыртқы қашықтықты да, психологиялық көзқарастардың терең іштей қайта құрылуын да қамтиды. Бөлінудің кешігуі көбінесе аяқталмаған эмоционалды байланыстармен және жеке шекаралардың тұрақсыздығымен байланысты.

Тірек сөздер: бөлу, тұлға, есеу, эмоционалды жетілу, дербестік, сенім, сәйкестік, сүйіспеншілік, тәуелсіздік, шекаралар.

Abstract. The article is devoted to the study of the phenomenon of child separation and its influence on personality formation in adulthood. The stages and mechanisms of the formation of psychological autonomy, the difficulties of separation from the parental figure, as well as emotional and behavioral manifestations of incomplete separation are considered. The article analyzes how the lack of mature separation affects

self-esteem, decision-making ability, building boundaries and developing stable social ties. It describes the internal conflicts that arise during attempts at emotional separation, as well as typical defensive reactions on the part of parents. It is emphasized that separation is a complex process that affects both the conscious and unconscious spheres of personality and has long-term consequences for the psycho-emotional development of a person. This process includes both external distancing and a deep internal restructuring of psychological attitudes. Delayed separation is often associated with incomplete emotional connections and unstable personal boundaries.

Keywords: separation, personality, growing up, emotional maturity, autonomy, trust, identity, attachment, independence, boundaries.

Проблема *сепарации* в современном мире затрагивает множество аспектов жизни человека и рассматривается прежде всего через призму детско-родительских отношений, выступая ключевым условием взросления и формирования личной автономии. В психологической литературе термин «сепарация» (от лат. «separates» – «отдельный») подразумевает отделение, а в аспекте межличностных отношений – расставание с человеком, с которым установлены отношения *доверия*. А именно, отделение взрослого ребенка от родительской семьи, его становление как самостоятельная и независимая личность.

С одной стороны, многие взрослые продолжают испытывать психологическое давление со стороны родителей, которое может сохраняться продолжительное время. С другой стороны, есть родители которые очень хотят, когда их взрослые дети станут полностью самостоятельными, и начнут жить самостоятельной жизнью [1].

Теорию привязанности, концептуализированная в первую очередь Джоном Боулби, и теория сепарации-индивидуации, разработанная Маргарет Малер, предоставляют важнейшие рамки для понимания деликатного процесса разделения личности ребенка. Эти теории не только предлагают объяснения ранних этапов развития, но и проливают свет на долгосрочные психологические последствия, когда эти стадии искажаются.

Теория привязанности Боулби подчеркивает важность надежной связи между ро-

дительской фигурой, или воспитателем и ребенком, утверждая, что ранний опыт привязанности формирует основу для будущего эмоционального и социального развития. Теория предполагает, что дети с надежной привязанностью с большей вероятностью станут уравновешенными, уверенными в себе взрослыми, в то время как дети с ненадежной привязанностью могут столкнуться с эмоциональными и социальными трудностями в дальнейшей жизни.

Боулби выделил различные модели привязанности – надежную, тревожно-устойчивую, тревожно-избегающую и неорганизованную, – которые отражают различные условия ухода и соответствующие результаты для ребенка. Надежная привязанность характеризуется надежным и отзывчивым воспитателем, что позволяет ребенку с уверенностью исследовать мир.

Напротив, ненадежная привязанность часто является результатом непоследовательного или пренебрежительного ухода, что приводит к таким проблемам, как тревожность, депрессия и другие психопатологии [2].

Наиболее значимое воздействие симбиотических отношений с матерью проявляется на ранних этапах онтогенеза, когда степень зависимости ребёнка от родительской фигуры достигает максимального уровня. Именно в этот период осуществляется удовлетворение как биологических, так и первичных социальных и психологических потребностей – в общении, чувстве безопасности и

базовом доверии к окружающему миру [3].

Процесс сепарации требует как эмоциональной зрелости, так и умения видеть и учитывать чувства.

Сепарация от родителей во взрослом возрасте часто становится испытанием именно из-за того, что она требует эмоциональной зрелости. Взрослый человек, проходящий через этот этап, должен научиться отделять свои чувства и ценности от ожиданий и установок родителей, при этом сохраняя уважение к их мнению и эмоциям.

Эмоционально незрелые родители, нередко воспринимают попытки сепарации как угрозу или обвинение. Вместо того чтобы признать естественность этого процесса, они могут реагировать агрессивно, обесценивать усилия ребенка или отказываться изменять свою привычную динамику отношений. Фразы вроде «Я просто говорю то, что думаю» или «Я не собираюсь меняться» служат своего рода защитой от необходимости эмоциональной работы.

Сепарация – это не только вопрос физической или материальной независимости, но и эмоциональной работы, которая требует зрелости и готовности к изменениям [4].

Теория разделения-индивидуации Маргарет Малер еще больше расширяет наше понимание стадий развития, сосредотачиваясь на том, как дети постепенно становятся независимыми личностями. Малер описывает этот процесс в подфазах:

- Дифференциация;
- Практика;
- Сближение;
- Консолидация.

Подфаза практики, характеризующаяся повышенной физической подвижностью, позволяет детям исследовать свое окружение, усиливая их чувство индивидуальности. Фаза сближения характеризуется амбивалентностью, по мере того, как дети осознают свою отделенность, они часто испытывают тревогу и приближаются к сво-

им воспитателям для успокоения. Наконец, фаза консолидации включает в себя стабильную интернализацию отношений матери и ребенка, способствуя сбалансированному чувству постоянства себя и объекта[5].

Объединяя эти теории, Даймонд и Киф (2024) подчеркивают, что тревога разлуки служит важнейшей концепцией, связывающей теорию привязанности и теорию разлуки-индивидуации. Тревога разлуки проявляется по-разному в зависимости от типа привязанности. Личности с надежной привязанностью могут испытывать легкую тревогу, которая подталкивает их к здоровой независимости, тогда как личности с ненадежной привязанностью могут развить глубокую тревогу, которая препятствует их эмоциональному росту и повышает их уязвимость к таким расстройствам, как тревожное расстройство разлуки, депрессия и ПТСР. Такие идеи подтверждают трансдиагностическую роль тревоги разлуки при различных психопатологиях и подчеркивают важность раннего вмешательства для смягчения долгосрочных проблем психического здоровья [6].

Кроме того, недавнее исследование Беллинсона и соавторов (2024) проливает свет на то, как эти теории разворачиваются в реальных условиях, особенно среди маленьких детей в системе приемной семьи. Их исследование привязанности, разлуки и многопоколенческой травмы показывает, что ненадежные привязанности в раннем возрасте могут серьезно нарушить развитие уверенности и доверия, важных компонентов для здорового развития эго. Предлагаемый ими подход, основанный на ментализации, направлен на восстановление надежных привязанностей путем диадической работы с опекунами и приемными детьми, предоставляя им безопасное пространство для повторного переживания и перенастройки ранней динамики отношений.

Установление безопасных и стабильных отношений в диаде «опекун – ребенок»

помогает детям, пережившим травму, заново пережить и переработать свой опыт, что способствует здоровому развитию их эго и уверенности в себе. Однако эти механизмы восстановления привязанности не ограничиваются только ранним детством. Проблемы, связанные с отношениями с родителями, могут продолжать оказывать влияние на человека и в более взрослом возрасте [7].

Виттерберг К. отмечает, что для многих людей отношения с родителями становятся неразрешимой внутренней проблемой, влияя на их восприятие себя и своей жизни. Он утверждает, что чтобы перестать требовать недополученную любовь и заботу, а также компенсировать пережитые страдания, необходимо принять свою жизнь такой, какая она есть, а также согласиться с собственными трагедиями и неудачами как с частью своего пути. Этот процесс отделения, по его мнению, начинается с осознания болезненных вопросов, таких как:

почему после общения с родителями возникает чувство уныния;

– почему родители не могут или не хотят жить отдельно;

– откуда берется чувство вины, злости и неудовлетворенности в отношениях с ними.

Сепарация начинается с отделения ребенка от своих родителей и от всей семьи. Хотя семья может неосознанно сдерживать начинающиеся процессы и использовать слабые стороны внутрисемейных ресурсов. Внушение ребенку своей несостоятельности, нежизнеспособности, преувеличение опасности окружающего мира – универсальный способ привязывания ребенка и замедления его отделения.

В психологии сепарация понимается в отношении детей и родителей, и вообще, как способность личности к самостоятельному развитию. Подрастая, дети могут не двигаться в сторону отделения и не про-

являть себя как взрослеющую личность. Зависит это от состояния личности и степени внутреннего роста, желания самодостаточности [8].

Сепарация – это экзамен на готовность семьи к общему изменению, а своевременность и гладкость протекания сепарационных процессов освещают степень готовности к самостоятельности и внутреннего созревания [9].

К подростковому возрасту страх сепарации, лежащий в основе детских социофобий, обостряется. Вместо того, чтобы решать основной вопрос – «Кто я и куда иду?» подросток развивает любые формы нарушенного функционирования, чтобы не отделяться от семьи. Девиантное поведение, алкоголизм, наркомания, академическая неуспеваемость – хорошие способы доказать миру свою несостоятельность и развернуть свою семью на заботу о себе [10].

В частности к 23-25 годам сепарационная активность значительно повышается. Это период конфронтации и окончательного отделения от родителей, начало самостоятельной жизни. Получение знаний в сфере будущей профессии, приобретение собственного опыта – все это способствует возникновению желания поступать по своему. Однако не все желают проживать отдельно, вылететь из родительского гнезда, и данный фактор влияет на приобретение функциональной независимости. При этом важна и готовность родителей «отпустить» взрослеющего ребенка во взрослую жизнь [11].

Учитывая теоретические представления о сепарации и привязанности, важно обратить внимание на то, как эти процессы проявляются в реальной жизни взрослых людей. Для этого мы провели эмпирическое исследование, целью которого было сравнение двух групп молодых людей: тех, кто

продолжает жить с родителями, и тех, кто проживает отдельно. Мы предположили, что различия в условиях проживания будут влиять на уровень независимости, автономии и удовлетворенности жизнью, а также на отношения с родителями.

Исследование охватывало таких респондентов в возрасте от 18 до 25 лет, что позволяет исследовать их личностные и эмоциональные особенности в период становления взрослой жизни, когда процесс сепарации и индивидуализации имеет особое значение. В ходе исследования мы анализировали следующие параметры:

- **Уровень автономии:** Мы оценивали, насколько молодежь, проживающая с родителями, склонна к зависимым и подчиненным отношениям, в то время как те, кто живет отдельно, демонстрируют более выраженные признаки независимости.

- **Эмоциональное благополучие:** Важным аспектом является эмоциональное состояние участников, их удовлетворенность жизнью и ощущение собственной ценности.

- **Качество отношений с родителями:** Мы также исследовали, как различие в условиях проживания влияет на восприятие участниками своих отношений с родителями, уровень их зависимости или независимости в эмоциональном плане.

Цель исследования: заключались в том, что молодежь, проживающая отдельно, будет демонстрировать более высокие уровни психологической зрелости и автономности, в то время как молодые люди, продолжающие жить с родителями, столкнутся с большими трудностями в процессе сепарации и проявления независимости. В качестве метода исследования был использован «Опросник психологической сепарации (PSI)», а также «Опросник сепарационной тревоги (ASA-27)». Опросники направлены на выявления уровня сепарации у респондентов.

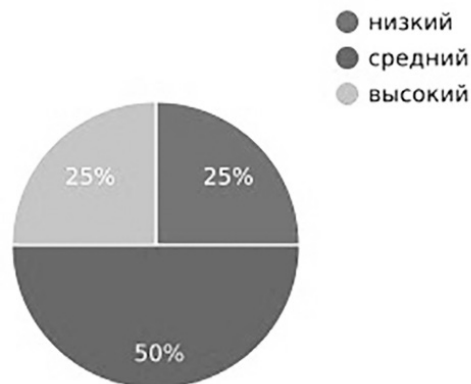

Диаграмма 1. Показатель уровней шкал детской сепарации личности проживающих отдельно от родителей

- **Низкий уровень эмоциональной сепарации:** 25% испытуемых демонстрируют низкий уровень эмоциональной сепарации, что может означать, что эти респонденты все еще имеют значительную эмоциональную зависимость от своих родителей. Несмотря на то, что они живут отдельно, они могут испытывать сильную привязанность и зависеть от эмоциональной поддержки родителей.

- **Средний уровень эмоциональной сепарации:** 50% испытуемых находятся на среднем уровне, что указывает на наличие определенной автономии, но также и на некоторое эмоциональное воздействие со стороны родителей. Эти дети могут находиться в процессе адаптации к независимости, но всё еще могут обращаться за поддержкой или чувствовать привязанность к родителям.

- **Высокий уровень эмоциональной сепарации:** 25% испытуемых имеют высокий уровень эмоциональной сепарации, что свидетельствует о том, что они достигли большей независимости и эмоциональной автономии, способны действовать независимо от влияния родителей и не испытывают значительного эмоционального дискомфорта при разлуке с ними.

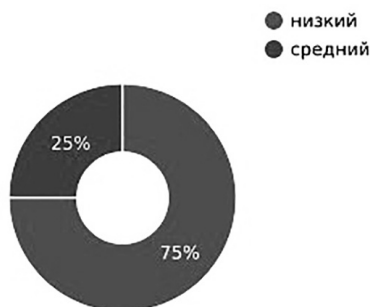

Диаграмма 2. Показатель уровней шкал детской сепарации личностей проживающих совместно с родителями

· **Низкий уровень эмоциональной сепарации:** 75% испытуемых, проживающих с родителями, имеют низкий уровень эмоциональной сепарации. Это может свидетельствовать о том, что большинство детей испытывают сильную эмоциональную зависимость от родителей и не имеют достаточно

автономии в принятии решений, поведении или эмоциональном плане.

· **Средний уровень эмоциональной сепарации:** 25% испытуемых демонстрируют средний уровень эмоциональной сепарации, что означает, что они в определенной степени независимы, но всё еще продолжают зависеть от родителей, как в эмоциональном, так и в психологическом плане.

· **Высокий уровень эмоциональной сепарации:** 0% испытуемых не имеют высокого уровня эмоциональной сепарации. Это указывает на то, что никто из детей, проживающих с родителями, не достиг полной эмоциональной автономии. Возможно, это связано с тем, что они остаются в условиях, где сильное влияние родителей препятствует их полноценному эмоциональному отделению.

Таблица 1. Результаты уровней сепарационной тревожности у испытуемых, проживающих совместно с родителями

Шкала	Низкий уровень	Средний уровень	Высокий уровень
Сепарационной тревожности	25%	25%	50%

Низкий уровень сепарационной тревожности: 25% испытуемых имеют низкий уровень тревожности по отношению к сепарации от родителей. Это может свидетельствовать о том, что эти респонденты испытывают минимальный дискомфорт и готовы быть независимыми или не чувствуют значительной привязанности.

· **Средний уровень сепарационной тревожности:** 25% испытуемых демонстрируют средний уровень тревожности, что может означать наличие умеренной зависимости от родителей или смешанных эмоций,

таких как беспокойство при разлуке, но с определенной способностью справиться с этим состоянием.

· **Высокий уровень сепарационной тревожности:** 50% участников испытывают высокий уровень тревожности, что указывает на сильную привязанность к родителям, возможное беспокойство о разлуке или трудности при необходимости дистанцироваться от них. Эти испытуемые могут испытывать стресс и беспокойство, что является проявлением выраженной сепарационной тревожности.

Таблица 2. Результаты уровней сепарационной тревожности у испытуемых, проживающих отдельно от родителей

Шкала	Низкий уровень	Средний уровень	Высокий уровень
Сепарационной тревожности	75%	25%	0%

· **Низкий уровень сепарационной тревожности:** 75% испытуемых, проживающих отдельно от родителей, имеют низкий уровень сепарационной тревожности. Это может говорить о высоком уровне автономии и независимости этих респондентов, которые не испытывают значительного дискомфорта при разлуке с родителями.

· **Средний уровень сепарационной тревожности:** 25% испытуемых имеют средний уровень тревожности, что может свидетельствовать о наличии некоторого дискомфорта или беспокойства, но они все же способны справляться с ситуацией разлуки.

· **Высокий уровень сепарационной тревожности:** Ни один из участников не продемонстрировал высокий уровень сепарационной тревожности, что может указывать на то, что все испытуемые, проживающие отдельно, либо адаптировались к независимости, либо не испытывают чрезмерного беспокойства по поводу разлуки с родителями.

По результатам исследования видно, что условия проживания непосредственно влияют на степень эмоциональной сепарации и уровень сепарационной тревожности у испытуемых. Личности, проживающие с родителями, имеют более высокие показатели низкого уровня сепарации, что подтверждает гипотезу о том, что тесная связь с родителями затрудняет процесс формирования автономии и эмоциональной независимости.

Это может быть связано с тем, что в таких семьях личности продолжают зависеть от родительской опеки и не получают достаточно пространства для развития собственной идентичности.

Напротив, респонденты, живущие отдельно от родителей, в целом показывают более высокие результаты по уровню эмоциональной сепарации и более низкие показатели тревожности. Эти данные подтверждают, что разделение с родителями может способствовать большей независимости и самостоятельности, что, вероятно, связано с необходимостью учиться принимать решения и справляться с жизненными трудностями без постоянной поддержки родителей.

Кроме того, следует отметить, что несмотря на более высокий уровень сепарационной тревожности у испытуемых, проживающих с родителями, 25% из них все же показывают средний уровень сепарации. Это может говорить о том, что сепарация не является одномоментным процессом и требует времени. В некоторых случаях личности, даже находясь с родителями, могут переживать внутренний процесс отделения, который не всегда очевиден внешне, но который способствует их развитию в более зрелую и независимую личность.

Эти результаты подчеркивают важность ранних этапов развития сепарации для формирования здоровой личности в зрелом воз-

расте, а также необходимость дальнейших исследований для более глубокого понимания того, как различные условия и семей-

ные практики влияют на процесс сепарации и личностного роста в целом.

Список литературы

1. Обломова О. Сепарация от родителей во взрослом возрасте: что это такое, зачем нужно и как сделать?// 2022
2. Потапова Ю.В. Использование категориально системной методологии для анализа ситуации сепарации // Вестник Омского университета. 2013. № 4. С. 248-252.
3. Эрик Г. Эриксон. Детство и общество : пер. с англ. - 2-е изд., перераб. и доп. - СПб. :Ленато - АСТ - Университетская книга, 1996. - 592 с.
4. Гибсон Л.Г. Взрослые дети эмоционально незрелых родителей// Издательство Елены Терещенковой Нижний Новгород. 2018. С. 86-88.
5. Orcutt, C.. (2023). Through Bowlby and Mahler towards Masterson: from child study to adult healing. Attachment: New Directions in Psychotherapy and Relational Psychoanalysis.
6. Diamond, D., & Keefe, J. R.. (2024). Separation Anxiety: The Core of Attachment and Separation-Individuation. The Psychoanalytic Study of the Child.
7. Bellinson, J., Golub, A., O'Dwyer, T., Pacifici, A., Sessler, D., & Wolfe, L.. (2024). Attachment, Separation, and Multigenerational Loss in Young Children in the Foster Care System: A Mentalization-Based Approach to Treatment. The Psychoanalytic Study of the Child.
8. Лямина Е. Сепарация от родителей во взрослом возрасте// ООО «Издательские решения». 2021. С 15-40
9. Сысоева Л.В., Петренко Т.В. Стиль семейного воспитания как фактор формирования личностной автономии в студенческом возрасте // Современная наука: опыт, проблемы и перспективы развития: Материалы международной научно-практической конференции. 2015, -- С. 76-82
10. Чубаров В. Привязанность и сепарация: Как выбирать себя, а не родителей, если вы уже выросли//Альпина Паблишер. 2024. С. 20-24.
11. Чернобровкина С.В. Кризис юности у студентов как кризис взросления // Вестник Омского университета. Серия «Психология», 2014. № 1. — С. 24-31.

IRSTI 316.7+130.2

SOME DISTINGUISHING FEATURES OF EASTERN CULTURES

Ali Shaban

Professor, Ph.D., Faculty of Languages and Translation, Al-Azhar University,
alishaban@azhar.edu.eg
(Cairo, Egypt)

Abstract. This research sheds some light on Eastern cultures and their role in unifying and strengthening societies. Hence, it focuses on the concept of culture, its role in society, as a distinctive feature of each society. Because culture is a psychological, sociological, and philosophical component that delves deep into the human psyche and a social component that reflects the way of life in different societies due to different values, habits, customs and beliefs prevailing among the members of this society, and a philosophical component that reflects the philosophical perspective of a society that explains the behavior and ethics prevailing in one society, this research briefly presents the concept of culture, its dimensions, importance, and diversity, psychocultural domains, social culture, and philosophical culture. Then it presents some of the Eastern customs that distinguish them from other cultures, especially marriage traditions and their impact on the structure of society.

Keywords: Eastern societies, Eastern culture, social culture, psychological culture, philosophical culture, Eastern traditions.

Анатпа. Бұл зерттеу Шығыс мәдениеттеріне және олардың қоғамды біріктіру мен нығайтудағы рөліне белгілі бір дәрежеде түсінік береді. Осыған орай, зерттеуде мәдениет ұғымына, оның қоғамдағы рөліне және әрбір қоғамның өзіндік ерекшелігін айқындайтын белгі ретіндегі маңызына басты назар аударылады. Мәдениет – адамның психикасына терең енетін психологиялық, әртүрлі құндылықтар, дағдылар, салт-дәстүрлер мен наным-сенімдерге негізделетін әлеуметтік өмір сүру салтын бейнелейтін әлеуметтік, сондай-ақ белгілі бір қоғамда үстемдік ететін мінез-құлық пен этиканы түсіндіретін философиялық көзқарасты білдіретін философиялық құрамдас бөлік болып табылады. Бұл зерттеуде мәдениет ұғымы, оның өлшемдері, маңызы мен әртүрлілігі, психомәдени салалар, әлеуметтік мәдениет және философиялық мәдениет қысқаша қарастырылады. Сонымен қатар, басқа мәдениеттерден ерекшеленетін кейбір шығыс салт-дәстүрлері, әсіресе неке дәстүрлері мен олардың қоғам құрылымына әсері баяндалады.

Тірек сөздер: Шығыс қоғамдары, Шығыс мәдениеті, әлеуметтік мәдениет, психологиялық мәдениет, философиялық мәдениет, Шығыс дәстүрлері.

Аннотация. Это исследование проливает некоторый свет на восточные культуры и их роль в объединении и укреплении общества. Следовательно, основное внимание уделяется понятию культуры, ее роли в обществе, как отличительной черте каждого общества. Поскольку культура – это психологическая, социологическая и философская составляющая, глубоко вникающая в психику человека, и

социальная составляющая, отражающая образ жизни в разных обществах, обусловленный разными ценностями, привычками, обычаями и верованиями, преобладающими среди членов этого общества, и философский компонент, который отражает философскую точку зрения общества, объясняющую поведение и этику, преобладающие в одном обществе. В этом исследовании кратко представлены концепция культуры, ее измерения, важность и разнообразие, психо-культурные области, социальная культура и философская культура. Затем представлены некоторые восточные обычаи, отличающие их от других культур, особенно брачные традиции и их влияние на структуру общества.

Ключевые слова: восточные общества, восточная культура, социальная культура, психологическая культура, философская культура, восточные традиции.

The cultural construct of any individual is nothing but the sum of ideas, visions, values and beliefs, which have accumulated cognitively in his conscience from the moment of his birth, through his awareness and cognitive development.

This means that culture is ingrained into the psychic and affective faculties of any human being. So, culture is inseparable from other faculties that distinguish one social group from another.

The Concept of Culture:

Culture is a broad and profound concept, linked to all aspects of human life. In general, it can be defined as: The sum of values, beliefs, customs, traditions and behaviors acquired and shared by members of society. [1, p. 172] The framework in which individuals live shapes their identity, thinking, morals, values and behavior.

Culture dimensions:

Culture includes multiple dimensions, including:

*- Physical dimensions: such as architecture, handicrafts, music, literature.

*- Social dimensions: such as customs and traditions, social norms, social order.

*- Political dimensions: such as political systems, laws, and governance.

*- Religious dimensions: such as religious beliefs, rituals, and worship.

The importance of culture:

Identity formation: Culture helps individuals define their identity and affiliation to a particular group.

Social Communication: Culture provides a common language of communication between members of society.

Heritage Conservation: Culture contributes to the preservation of the historical and cognitive heritage of the community. Adaptation to the environment: Culture

Cultural Diversity:

There is a great diversity of cultures around the world, and this diversity enriches humanity. We must respect and recognize different cultures, and work to build bridges of communication between them.

Challenges facing cultures:

Globalization: Globalization affects local cultures and may lead to the loss of some customs and traditions. Technological changes: Rapid technological changes change people's behaviors and values.

Conflicts and disputes: Conflicts and disputes may lead to the destruction of some cultural heritage.

However, studying and doing research on global diverse cultures help us understand ourselves better, and others.

Building on diversity: Understanding cultural diversity helps us build more inclusive and tolerant societies. Problem solving: We can use our understanding of culture to solve social and political problems. Conclusion: Culture is an integral part of our human identity, and it deserves study and respect. By understanding different cultures, we can build a more peaceful and tolerant world.

So, it's imperative for studying culture to study some other disciplines that are closely attached to it such as cultural psychology, cultural sociology, and cultural philosophy. I will refer briefly to each of them in the following paragraphs.

Cultural psychology is the field of psychology that assumes the idea that culture and reason are inseparable, and that psychological theories inherent in one culture may be limited in their applicability, when applied to a different culture. As Richard Schweder, a leading proponent of the field, writes, «Cultural psychology is the study of the way cultural traditions and social practices are organized, identified, and transformed into the human psyche, resulting in a less psychological unity of the human race than racial differences in mind, psyche, and emotion» [2, p. 72-7].

Cultural psychology, on the other hand, differs from intercultural psychology in that intercultural psychologists generally use culture as a means of testing the universality of psychological processes rather than determining how local cultural practices shape psychological processes. Therefore, while an intercultural psychologist may ask whether Piaget's stages of development are universal across a variety of cultures, the cultural psychologist may be interested in how the social practices of a particular group of cultures shape the evolution of cognitive processes in different ways.

Cultural psychology research tells us about many areas within psychology, including social psychology, developmental psychology, and cognitive psychology. However, the relativistic perspective of cultural psychology tends to clash with worldviews common in most fields of psychology.

Cultural sociology is the scientific study of human social behavior and relationships, including their origins, development, and functions. It examines the structure and dynamics of social institutions, social relations, and the social impact of individual actions. In this

sense, cultural sociology is closely related to social relations because it seeks to understand and explain the complex networks of relationships that make up the culture of any society.

Traditions and customs refer to common practices, beliefs, and behaviors that are unique to a particular culture or society. These practices vary greatly between different countries, religions and ethnic groups, and often have a long history and great meaning for the people who practice them. Some examples of traditions and customs include feasts and festivals, religious ceremonies, weddings, funerals, and other rites of passage, as well as daily rituals such as meal times and greetings. For a more detailed and specific answer, it would be helpful for me to know the culture or society you are interested in.

Social relationships constitute an essential part of human life and have a significant impact on our overall well-being. Those around us provide emotional support, help us cope with stress, and contribute to our sense of belonging. Social relationships also play a crucial role in our mental and physical health, helping us reduce stress, anxiety and depression. They also promote cognitive performance, memory, and overall brain health. Furthermore, social relationships can positively impact our physical health by reducing the risk of heart disease, stroke, and other chronic conditions. In general, social relationships are vital to our emotional, mental, and physical well-being.

Cultural psychology and cross-cultural psychology are intertwined. Cultural psychology is distinguished from cross-cultural psychology in that cross-cultural psychologists use culture as a means of testing the comprehensiveness of psychological processes rather than determining how psychological processes are shaped by local cultural practices. [3. P. 280-8]

Thus, while a cross-cultural psychology researcher asks about the generality of Jean Piaget's stages of psychological development across different cultures, the cultural psychol-

ogy researcher asks how the social practices of a particular culture affect the development of cognitive processes in different ways.

Cultural psychology research contributes to many fields of psychology, including social psychology, historical cultural psychology, developmental psychology, and cognitive psychology. Relativism dominates cultural psychology; Researchers compare patterns of thought and behavior across and across cultures, and this tendency clashes with the totalitarian visions that dominate other fields of psychology, seeking to verify basic psychological truths and their consistency throughout humanity.

Cultural philosophy in Eastern societies revolves around the idea of communication and understanding. In Eastern philosophy, dialogue is seen as a means of creating a deeper connection between individuals, promoting mutual understanding and respect. He believes that through dialogue, individuals can come to a better understanding of themselves and others. This could lead to a more harmonious and peaceful society. Dialogue is seen as a way to promote mutual understanding and respect, and to create a sense of community and cohesion. In Eastern philosophy, dialogue is often used as a tool for self-reflection and self-discovery, as well as promoting social harmony and peace. [4, p. 820-5]

Eastern philosophy attaches great importance to ethics and values and believes that human life depends on the individual's commitment to certain values and ethics. The philosophy of ethics and values in Eastern philosophy aims to build peaceful and cohesive societies, focusing on self-improvement and development.

In general, the philosophy of ethics and values in Eastern philosophy comes from the basic principle of subjectivity, where the individual must respect and appreciate himself and others and take responsibility for his actions and actions. This philosophy seeks to implement hon-

esty, justice and freedom, to avoid opportunism, harm and injustice, and to promote will, defiance, humility and empathy.

Eastern philosophies have a rich tradition of exploring ethics. In Eastern philosophy, the concept of ethics is deeply rooted in the belief that the ultimate goal of human life is to achieve harmony with the natural order of the universe. This is often expressed through the concept of Tao (way) in Taoism and the Dharma (the natural order of the universe) in Buddhism. In Eastern philosophies, ethics is seen as a means of achieving balance and harmony in an individual's life. This is often expressed through principles such as the Golden Rule (treat others as you would like to be treated), the Five Commandments (refrain from harming others, taking what is not given, sexual misconduct, lying, and intoxicants), and the eight-path rules (right outlook, right intention, right speech, right action, right livelihood, right effort, right awareness, right focus) in Buddhism. In Hinduism, ethics is seen as a means of achieving a Dharma or a good life, which is considered the ultimate goal of human life. This is often expressed through the concept of karma (the sum of a person's actions in this state and previous states of existence, In general, Eastern philosophies view ethics as a means of achieving balance, harmony and good living, which are the ultimate goals of human life.

The most important traditions of oriental cultures:

Traditions in the East vary greatly between different countries and cultures, but there are some common aspects that distinguish these cultures: Family and moral values:

* Respect for adults: Respect for adults is one of the most important values in Eastern societies, where the elderly are seen as wise and guides.

* Strong family ties: Eastern families are characterized by their close connections, where individuals depend on each other in various aspects of life.

* Generosity and hospitality: Eastern cultures are famous for their hospitality, welcoming guests and giving them their best.

Religion and religious traditions:

*Religion as part of everyday life: Religion plays a huge role in the lives of people in the East, affecting many social and cultural aspects.

*Religious holidays and occasions: Eastern societies celebrate many religious holidays and occasions, which bring together families and friends.

Social traditions:

* Traditional dress: People in the East wear traditional clothing on special occasions, which express their cultural identity.

* Traditional Food: Every country in the East is distinguished by its traditional dishes that reflect the diversity of ingredients and spices.

Arts and crafts: Eastern cultures are famous for arts and crafts, such as handmade carpets, ceramics and pottery.

* Music and dance: Music and dance play an important role in celebrations and social events.

* Folk tales: Folk tales are passed down from generation to generation, preserving cultural heritage.

Examples of some oriental traditions:

* Ramadan: The month of fasting, which is considered one of the most important religious occasions in the Islamic world.

* Eid al-Fitr and Eid al-Adha: One of the most important Islamic holidays celebrated by Muslim communities.

* Traditional weddings: Oriental weddings are characterized by luxury and celebrations that last several days.

One of the most striking examples of Eastern cultural events is marriage. Marriage: Marriage traditions vary from country to country, but generally include many rituals and ceremonies. Marriage traditions in Eastern culture vary depending on the specific country or region, but there are some commonalities. In

many Eastern cultures, marriage is considered a union between two families and not just two individuals. Pre-wedding rituals and ceremonies, such as engagement and wedding day, are often complex and involve many traditions and customs. For example, in Chinese culture, the groom often offers the bride's family a dowry, which can include gifts, money, or even possessions. In Korean culture, the couple often dresses in traditional clothes and participates in a ceremony called chuba, which involves the couple bowing to each other and their parents. After the wedding, there are often post-wedding rituals, such as a wedding banquet, where the couple formally greets their guests and thanks them for attending. In some cultures, such as in India, the couple also participates in a special wedding dance called bharatanatiam, which represents the union of the couple. [5, p. 450-458]

Social relations from the point of view of Islam: Sociology deals with social relations at the level of individuals or institutions in terms of achieving worldly interests only, but perhaps by separating them from religion and showing hostility to it. As for Islamic law, it has been characterized by linking social relations in this world with reward and punishment in the hereafter and has developed a set of controls and frameworks that contribute to the proper construction of these relations, as it leads. The observance of these controls strengthens the ranks of the believers, and protects the nation from division and diaspora, hence this research to show the importance of social relations in Islam and their diversity and the consequences of each kind of reward or punishment.

Hence, Ibn Khaldun decides that man is a civilian, of course, and this means that the individual cannot live his life away from humans, so he is only present with the people of his race, because of the inability to complete his existence and life, he needs help in all his needs never by nature. A Muslim who is aware of the

provisions of his religion is social by nature because he has a message in life, and the owners of messages must contact people, mix with them, treat them and reciprocate with them give and take. The Muslim man is a high-class

social man with the provisions of his true religion, and with what represents his noble and high human morals that he called for and urged to create in the field of social dealing.

References

1. Shweder, Richard (1991). *Thinking Through Cultures*. Harvard University Press.
2. Markus H.R. Kitayama S. (2003). «Culture, Self, and the Reality of the Social». *Psychological Inquiry*. 277–83, No. 3, vol. 14.
3. Heine S. Ruby M. B. (2010). «Cultural Psychology». *Wiley Interdisciplinary, Reviews: Cognitive Science*. 254–266, No, 2, Vol. 1.
4. Cultural Values and Happiness: An East-West Dialogue, (2010), Luo Lu et.al, *The Journal of Social Psychology*, Vol. 14, pp. 771-1256.
5. Kim K, Park H. Family succession through adoption in the Chosun dynasty. *The History of the Family*. 2010;15:443–452

Zhumagaliyeva Merey Zhumagalikyzy
Master's degree student
Ayapova Tanat Tanirberdievna
Doctor of Philological Sciences, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
ayapova07@mail.ru
(Almaty, Kazakhstan)

THE IMPORTANCE OF VIDEOS IN DEVELOPING LEARNERS' LINGUA – CULTURAL AND COGNITIVE COMPETENCES

Abstract. This paper aims to discover how learning can be enhanced through videos in learning English as a foreign language by raising the students' linguistic, cultural, and cognitive competencies. In this quantitative study of 40 students, the author discusses how video enhances cultural learning, including humor, gestures, and etiquette, as well as memory retention and critical thinking. As has been evidenced from the presented results, various types of videos assist the students in engaging in the culture of the target language more actively and thus enhance the process of learning. The article focuses on the enhancement of the student's cultural knowledge for more effective foreign language acquisition; thus, contributing to the extended discussion of the utilization of videos in enhancing this process.

Keywords: video-based learning, cultural understanding, cognitive skills, language learning, lingua-cultural competence, cognitive competence

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – студенттердің лингвистикалық, мәдени және танымдық құзыреттіліктерін дамыта отырып, ағылшын тілін шет тілі ретінде оқыту процесін бейнежазбалар арқылы қалай жақсартуға болатынын анықтау. 40 студент қатысқан бұл сандық зерттеуде автор бейненің мәдениетті, соның ішінде әзіл, қимыл және этикетті зерттеуге, есте сақтау мен сыни ойлауға қалай ықпал ететінін талқылайды. Ұсынылған нәтижелерде көрсетілгендей, бейнелердің әртүрлі түрлері студенттерге оқытылатын тілдің мәдениетімен белсенді араласуға көмектеседі және осылайша оқу процесін жылдамдатады. Мақала шет тілін тиімдірек меңгеру үшін оқушылардың мәдени білімін кеңейтуге бағытталған; осылайша, бұл процесі жақсарту үшін бейнежазбаларды пайдалану туралы кеңірек талқылауға ықпал етеді.

Тірек сөздер: бейнетаспаға негізделген оқыту, мәдени түсіну, танымдық дағдылар, тіл үйрену, тілдік-мәдени құзыреттілік, танымдық құзыреттілік

Аннотация. Цель данной статьи – выяснить, как можно повысить эффективность обучения с помощью видеоматериалов при изучении английского языка как иностранного, повышая лингвистическую, культурную и когнитивную компетенции студентов. В этом количественном исследовании, в котором приняли участие 40 студентов, автор рассказывает о том, как видео улучшает изучение культуры, включая юмор, жесты и этикет, а также способствует сохранению памяти и критическому мышлению. Как показали результаты исследования, различные виды видео помогают студентам активнее приобщаться к культуре изучаемого языка и тем самым улучшают процесс обучения. Статья посвящена расширению культурных

знаний студентов для более эффективного овладения иностранным языком и, таким образом, вносит вклад в расширенную дискуссию об использовании видео в этом процессе.

Ключевые слова: обучение на основе видео, понимание культуры, когнитивные навыки, изучение языка, лингвокультурная компетенция, когнитивная компетенция

I. Introduction

In the rapidly developing field of foreign language education, more and more attention is paid to the selection of materials and tools to create the most effective learning process. English is often taught in an artificial language environment, missing the cultural context of the target language; however, videos can provide learners a glimpse into the reality and daily life of English-speaking cultures. This article explores the use of video materials as an effective and engaging way to develop learners' lingua – cultural and cognitive competence. We will investigate how video – based instruction can help learners understand subtle linguistic features, expand their cultural awareness, and develop cognitive skills such as critical thinking and problem solving.

Despite the fact that multimedia has transformed language education, there is still so much to learn about the unique power of videos. While many studies have noted the general benefits of using video content in the classroom, there remains a gap in understanding how video can significantly improve not only language skills but also cultural understanding. This article addresses this gap by exploring how video – based activities can make language learning more engaging and authentic, bridging the divide between different languages and cultures.

Our goal is to break down the complex ways videos can help build both linguistic and cognitive competences. We will look at how different types of video content can be used to reach these educational goals, offering practical insights that can shape future teaching practices.

This article will explore the following **research questions:**

1. How does the use of videos in foreign language lessons contribute to the development of learners' lingua – cultural competence?

2. In what ways can video – based activities enhance cognitive skills in language learners?

3. What are the most effective types of video content for improving language proficiency and cultural understanding among foreign language students?

This scientific investigation aims to elucidate the complex relationships between video integration and the cultivation of essential competencies in language learners. By recognizing the existing gaps in current research and outlining our aims to analyze the multifaceted benefits of video – based learning we set the stage for a thorough investigation.

II. Literature review

An Overview

Lingua – cultural competence is effectively developed through videos in the process of learning a foreign language. In the study by Kapralova et al. (2023), the author noted that the use of multimedia materials such as films, interviews, and documentaries enables learners to get acquainted with the native linguistic norms and cultural practices, hence enhancing their understanding of the language in its cultural context. This is in line with the idea advanced by Dabyltayeva et al. (2016) that proper use of authentic video content holds a significant role in developing socio – cultural competence and in turn, assists the students to deal with different cultural values and behaviors. Bekmasheva & Zhautikbayeva (2016) concur with the increasing importance of lingua –cultural studies in education adding that the use of video content assists in filling the gap between language tuition and culture,

thus providing learners with a rich opportunity for observing and absorbing the norms of the culture in motion.

Similarly, Vasilyeva & Sinagatullin (2018) state that through video-based instruction students learn how to function in intercultural interactions and improve their understanding of cultural diversity which is important to respect and yet preserve the language identity. Based on these premises, Kunanbayeva (2010) goes on to propose that foreign language lessons should present ‘multistaged continuums’ of intercultural acts and that authentic short videos are the most economical way to model each stage (from cultural observation to mediated dialogue) in a single class session. In the same way, Passov & Kuzovleva (2010) point out that real communicative teaching must intertwine language practice and cultural content, and they suggest that short narrative videos are just what is needed to support that dialogue.

Further, Kunanbayeva (2010), drawing on a cognitive-lingua-cultural paradigm, considers foreign language learning from the perspective of the ongoing ‘dialogue of cultures’, with authentic video scenarios seen as the very means to compare and internalise value systems. The findings of Canto and Ondarra (2017) extend these and demonstrate that synchronous video-mediated exchanges and 3-D virtual worlds provide substantial augmentation to learners’ intercultural communicative competence, and there is evidence that negotiated meaning in these types of environments outstrips traditional classroom interaction. Similarly, a tertiary level review by Cepon (2013) notes that authentic, unscripted clips and chosen subtitles for the clips bridges academic content with linguistic input, and pushes the cultural awareness deeper.

More specifically, Ismailov (2021) also points out that telecollaborative video exchanges (TVEs) are especially effective in the development of intercultural communicative competence. These exchanges bring learners across different cultures to talk

to their counterparts in meaningful ways about language and culture. As a result of using inquiry-based telecollaboration, learners can gain knowledge about cultural differences and similarities, which forms the basis of deeper intercultural communication. Oddone (2011) in turn extends this view by pointing out that pre-, while- and post-watch supporting tasks around documentary clips aid the transfer of viewing strategies to authentic CLIL contexts and so sustain intercultural dialogue even at lower levels of proficiency.

Cognitive Competence through Video-Based Activities

Ismailov (2021) also points out that video-based activities are important in building other cognitive competencies including critical thinking and problem-solving. Reviewing the approaches to the use of videos, they also state the advantages of using inquiry-based video activities as a way to develop critical thinking because such activities require deeper analysis and reflection on the material. For instance, where the content of the program involves comparing the cultural practices or analyzing the features of the language used in video conversations, the learner is forced to use the language skills in cognitively demanding situations that help to develop critical thinking skills. Furthermore, Dabyltayeva et al. (2016) highlight the usage of videos for increasing the students’ creativity and their ability to think on their own, especially in the tasks, that deal with the interpretation and comparison of cultural content.

The classroom experiments based on the communicative framework of Rabina & Derina (2019) show that videos have the highest cognitive payoff if learners have to model real-life speech situations and negotiate meaning under time pressured, problem oriented conditions. Further, the cognito-linguoculturological methodology explicitly recommended by Kunanbayeva (2010) in fact recommends a reflection-and-modeling

phase following each viewing cycle; the act of reconstructing a filmed communicative event improves the learners' metacognitive regulation and promotes problem-solving transfer to new intercultural situations.

Petrenko & Pilippov (2017), for their part, add to this body of work by showing that structured pre-view, while-view, and follow-up video tasks promote analytical listening and autonomous problem solving if interconnected with communicative methodology. Additionally, Soldatova & Kuprina (2022) find in a pandemic era study that video game based video platforms like "Lingua Leo" and "Duolingo" engage the learner cognitively to maintain attention and metacognitive regulation through push notification cycles and micro-scaled visual tasks.

This cognitive engagement is supported by the actual video content used by the authors, which requires students to solve problems based on real-life situations, Kapralova et al. (2023) found that authentic content supports language development along with enhanced cognitive engagement because learners have to address both linguistic and cultural content meaningfully. According to Vasilyeva & Sinagatullin (2018), the use of ethnocultural components in the use of videos in learning makes the students think about different ethnocultural values, which sharpens their problem-solving skills when dealing with intercultural communications.

Effective Types of Video Content

The nature of the video material used in foreign language teaching is significant. Past research shows that the use of real video clips: news, interviews, documentaries, etc. is especially useful in developing both the language and the culture. Kapralova et al. (2023) suggested that these materials afford learners real-life language practice because the use of language emulates real-life practice. According to Dabyltayeva et al. (2016), videos from different cultures also help the students to

compare the language and cultural differences and thus help the students get a better understanding of the whole process.

Classroom observations in recent years show that teachers can match the length and multimodality of clips in a genre rich YouTube library to the goals of the content they are teaching. As an example, Chorna et al. (2023) provide German-for-Literature tasks with short thematic videos as scaffolding for mediation and project-based design work. Cinganotto & Cuccurullo (2015) go further by claiming that embedding video annotation and learner generated remix projects into CLIL cycles fosters reflective practice and bestows students with the role of content co-creator. Passov & Kuzovleva (2010) also suggest that pairing short situational clips with student responses to tasks will help students achieve the functional fluency and intercultural insight. Finally, Petrenko & Philippov (2017) remind practitioners that the viewing task should be aligned with the before-/during-/after-view phases in order to maximise both linguistic uptake and cognitive load management, a principle that can be equally applied to documentary, news, or dramatized clips.

Besides these advantages, Ismailov (2021) posited that when the structure of the telecollaborative video projects is based on inquiry-based tasks, it could be very effective. They make it possible for the students to develop an understanding of cultural diversity since the projects involve group problem-solving activities. Vasilyeva & Sinagatullin (2018) also suggest that regional and ethnocultural characteristics should be included in videos as they help students develop cultural competence. Lastly, Bekmasheva & Zhautikbayeva (2016) call for the need to incorporate culturally inclusive content in the videos used in teaching arguing that it enhances the overall learning experience of students as it enhances the linguistic and cultural capital of the learners.

III. Methodology

A study on “The use of videos at the lessons of foreign languages in developing learners’ lingua-cultural and cognitive competences” was carried out. In order to better understand how video-based activities can improve language acquisition, the study employed a cross-sectional research design to gather data from students at one specific point in time. A total of 40 students studying English as a second foreign language were interviewed by random sampling. The main method of data collection was an online survey conducted using Google Forms, which offers participants an easy and accessible way to share their experiences and opinions. The survey included a set of open, closed and multiple choice questions designed to reflect both the breadth and depth of students’ views on the role of video in their language education.

Ethical aspects were carefully considered throughout the study. In order to maintain anonymity, participation was entirely optional, and all answers were gathered anonymously. Pupils were encouraged to respond honestly and candidly by being told of the survey’s goal and given the assurance that their comments would be kept private.

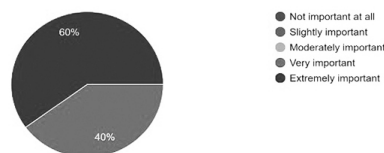
The poll was run from October 12 to October 20 over a period of eight days. The study aims to provide a thorough knowledge of how video recordings can enhance language acquisition by bridging the gap between linguistic abilities and cultural competency by integrating quantitative data from structured questions with qualitative findings from open-ended answers.

IV. Results

The survey was conducted in order to understand how the use of videos leads to the development of linguistic and cognitive skills and enhance the understanding of the culture of the target language. This comprehensive study received responses from 40 people studying English as a second foreign language.

Figure 4.1: Significance of Videos for Cultural Education

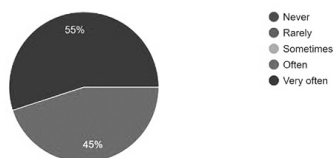
How important do you consider the use of video materials for learning not only the language but also the culture?
40 ответов

A majority of participants (60%) rated the use of videos as “extremely important” for learning not only the language but also cultural aspects, with the remaining 40% considering it “very important.” This consensus emphasizes that students see video content as a key tool for gaining a deeper cultural insight that goes beyond traditional textbooks.

Figure 4.2: Frequency of Video Use

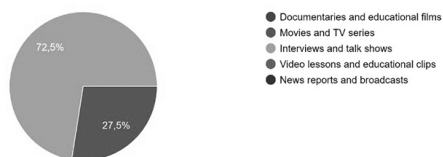
How often are videos used in foreign language classes to enhance understanding of language and culture?
40 ответов

The survey found that videos are commonly used in language lessons, with 55% of respondents indicating videos are used “very often” and 45% stating they are used “often.” This reflects how embedded video content has become in modern language teaching practices.

Figure 4.3: Effective Types of Video Content

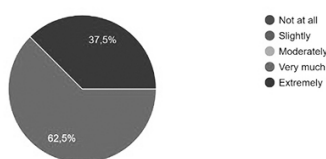
Which type of video do you consider most effective for enhancing language and cognitive skills?
40 ответов

When asked about the most effective types of video content for cultural learning, 72.5% of students chose “movies and short films,” while 22.5% selected “interviews and talk shows.” This shows a strong preference for narrative-based content, which provides a more immersive and contextual learning experience.

Figure 4.4: Development of Cognitive Skills

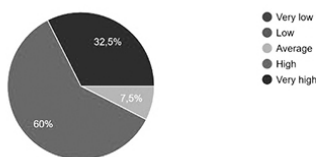
How much do videos help you develop cognitive skills (e.g. critical thinking, analysing, problem solving) while learning a language?
40 οπαιτες

The majority of respondents (62.5%) felt that videos significantly helped develop cognitive skills such as critical thinking and problem-solving, with 37.5% expressing that the impact was even more profound. Participants noted improvements in memory, attention, and the ability to analyze and interpret different accents and language patterns.

Figure 4.5: Understanding Non-Verbal Communication

How would you rate your ability to recognise and understand non-verbal cues (gestures, facial expressions) in a foreign language after watching the videos?
40 οπαιτες

A crucial aspect of language learning is grasping non-verbal cues. In this area, 60% of participants rated their ability to understand gestures and facial expressions as “high,” while 32.5% rated it as “very high.” This suggests that videos help students connect verbal and non-verbal communication, adding depth to their language proficiency.

At the end of the survey, all participants answered two **open-ended questions** that allowed them to share their own experiences and express their opinions in more detail about the use of video materials for the development of cognitive abilities such as memory and analysis.

The participants emphasized that video materials, such as various television series and TV shows, significantly increased their level of language proficiency, as well as helped them to become better acquainted with the culture of the language being studied. They noted that with the help of videos, they easily understand humor, gestures and social norms, which allows them to study culture in a more dynamic and accessible way. One student shared, “When I studied at school, all of our textbooks were outdated. Therefore, I needed to switch to their resources such as watching YouTube videos about real peoples’ life experience. It helped me to understand the culture more, also increased my level of language.” Another student noted that videos show people interacting in real-life situations, which makes it easier to understand humor and social cues.

Learners also highlighted that videos help develop cognitive abilities such as memory, concentration, and analytical thinking. Several participants appreciated the ability to pause content and view it again, which allowed them to learn the language at the right speed. One of the students noted: “After watching so many interesting TV shows/movies in this language, I feel more confident speaking with their accent and repeating their manner. It helps to get rid of language barriers.” Others agreed that videos reduce learning stress by offering re-familiarization with content, which makes it easier to perceive and remember information.

The students appreciated the practical and interactive aspect of video learning. They told how watching foreign films, TV shows and even videos on social networks helps them practice speaking and better understand the actual use of the language. As one participant

explained, “The video enlivens the language by showing context, tone and expressions that are not available in textbooks.”

Overall, these responses indicate that videos are not limited to enriching vocabulary or improving skills – they provide a practical and fun way to get to know the language in action, making learning more dynamic, adaptable and effective.

V. Discussion

This work would also reveal how students can benefit from video-based activities in learning language development, and cultural, linguistic, and cognitive skills. The findings support prior studies and provide real applications to enhance language learning.

The evidence for the effectiveness of videos corroborates the findings of Kapralova et al. (2023) and Dabyltayeva et al. (2016). Some students remarked that videos made them grasp such concepts as jokes, signs, and social expectations, which are difficult to explain conventionally. This supports the proposed notion that visual, concrete samples serve as the link between academic concepts and actual practice. People also said that it became easier to learn about culture through films, interviews, and other real materials, as opposed to what Bekmasheva and Zhautikbayeva (2016) mentioned about having a more valuable experience.

The survey also pointed to the cognitive gains that video-based activities have on memory, attention, and solving puzzles. This supports Ismailov’s (2021) observations about the increased effectiveness of video tasks in enhancing interaction and critical analysis. Students also expressed the benefits from the possibility to pause and repeat the video which allowed them to think over the material taken in. This flexibility reduced pressure on learning and facilitated participation by everyone, thus agreeing with Dabyltayeva et al. (2016) that videos enhance creativity and self-sufficiency.

Of all the videos studied, participants noted that movies, short films, and interviews were the most useful when it came to learning. This

preference indicates that students learn better when the material offers authentic contextualized examples of how language is used, as asserted by Kapralova et al. (2023) and Dabyltayeva et al. (2016). The feedback gathered based on the interactive, problem-solving tasks from TVE strengthens Ismailov’s (2021) assertion, that group activities with videos enhance cultural awareness. To build on this, Vasilyeva and Sinagatullin (2018) recommend the use of videos containing ethnocultural aspects to extend this learning process.

The findings provide recommendations on how video clips can be incorporated into language learning. Teachers may think about applying different types of videos - movies and interviews, group projects, etc. - To enrich the lessons and make them more productive. Since students can take advantages of the fact that they can pause and replay videos, such activities can be useful to accommodate different learners’ speeds and should be incorporated into any language learning.

The study sample in this research was comparatively small and the subject of study was students learning English only, thereby restricting its generality. More research could be conducted to compare the outcomes of video-based activities across languages and cultures and the impact of the elements of the video such as visuals, dialogue, and setting on learning. Further research might also look into the effects that arise from the consistent use of video in enhancing the participants’ language skills and cultural appreciation.

Conclusion

This paper underscores the benefits associated with video-based activities in language learning as they improve language, culture, and cognition. Students also discovered that videos provided cultural information, such as jokes and body language, better than ordinary teaching approaches. Observing people’s behavior in real-life scenarios helped in making the learning process more exciting. The last aspect of improvement was cognitive, and it

showed itself in better memory, concentration, and critical thinking of the participants. The ability to pause, view the content again, and take time to understand it was less stressful than conventional teaching methods. Formats such as movies, interviews, and short films were particularly useful as they allowed the students to observe the language in use. Although the results are quite positive, the present study involved a limited number of English learners

only. More studies could be conducted in other languages, and more research could be done on the effects of watching videos on the long-term performance of the language. In general, videos are not simply an instructional aid; they help students relate to the language and the culture. If the teacher incorporates different video content in the curriculum, students are exposed to more effective forms of learning that will help them in future interactions.

References

1. Bekmasheva, B. N., & Zhautikbayeva, A. A. (2016). *Lingua Cultural Aspects of Language*. KazNU Bulletin. Philology Series., 3(161), 103–106. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1967/1891>
2. Canto, S., & Ondarra, K. J. (2017). Language learning effects through the integration of synchronous online communication: The case of video communication and Second Life. *Language Learning in Higher Education*, 7(1), 21–53. <https://doi.org/10.1515/cercles-2017-0004>
3. Čepon, S. (2013). Effective use of the media: Video in the foreign language classroom. *Medijska Istraživanja : Znanstveno-stručni Časopis Za Novinarstvo I Medije*, 19(1), 83–105. <https://hrcak.srce.hr/105681>
4. Chorna, O. V., Hamaniuk, V. A., Markheva, O. Y., & Voznyak, A. V. (2023). YouTube as an open resource for foreign language learning: a case study of German. *CEUR Workshop Proceedings*, 3482, 105–127. <https://doi.org/10.55056/ceur-ws.org/vol-3482/paper116>
5. Cinganotto, L., & Cuccurullo, D. (2015). The role of videos in the teaching and learning of content in a foreign language. *DOAJ (DOAJ: Directory of Open Access Journals)*. <https://doi.org/10.20368/1971-8829/1024>
6. Dabyltayeva, R., Sadykova, A., & Aushakhman, A. (2016). Video-contents as a Means of Students' Socio-cultural Competence Development. *INTED Proceedings*, 1, 6276–6284. <https://doi.org/10.21125/inted.2016.0481>
7. Ismailov, M. (2021). Conceptualizing an inquiry-based lingua-cultural learning through telecollaborative exchanges. *F1000Research*, 10, 677. <https://doi.org/10.12688/f1000research.55128.2>
8. Kapralova, J. V., Moskaleva, L. A., & Miliusha, M. I. (2023). Approaches to Developing Foreign Students' English Language and Cultural Competence. *Proceedings of the 3rd International Conference on Research in Applied Linguistics (ICRAL 2023)*, 14(3), 51–55. https://rals.scu.ac.ir/article_19385.html
9. Kunanbayeva, S. S. (2010). *Theory and Practice of Modern Foreign-Language Education*.
10. Oddone, C. (2011). Using Videos from YouTube and Websites in the CLIL Classroom. *Studies About Languages*, 0(18). <https://doi.org/10.5755/j01.sal.0.18.417>
11. Passov, E. I., & Kuzovleva, N. E. (2010). *Fundamentals of the communicative theory and technology of foreign-language education: A methodological guide for teachers of Russian as a foreign language*
12. Petrenko, L. A., & Philippov, M. N. (2017). Using video materials in teaching foreign language. *Вестник Науки И Образования Северо-Запада России*, 3(3). <https://cyberleninka.ru/article/n/using-video-materials-in-teaching-foreign-language>
13. Rabina, Y. I., & Derina, N. V. (2019). Communicative language teaching to speaking English. *Bulletin of Kemrovo State University of Culture and Arts*, 49, 214–221. <https://doi.org/10.31773/2078-1768-2019-49-214-211>
14. Soldatova, A. D., & Kuprina, T. V. (2022). Digital technologies in English classes in lockdown conditions (on example of Internet-Platforms “Lingua Leo” and “Duolingo”). In *International research to practice conference for educators, postgraduates and students “Languages in professional communication”* (pp. 452–457). Azhur. <https://elar.urfu.ru/handle/10995/113859>
15. Vasilyeva, E. R., & Sinagatullin, I. M. (2018). Regional and ethnocultural specifics for developing intercultural and lingua-cultural competences: the pedagogical strategy. *SHS Web of Conferences*, 50, 01222. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20185001222>

IRSTI 82.09

THE APPLICATION OF ROLE-PLAYING TECHNIQUES TO THE DEVELOPMENT OF SENIOR SECONDARY STUDENTS' ORAL ENGLISH SKILLS

Amiralieva Alua Kairatkyzy

1st year Master's Student

Kemelbekova Zada Abylbekovna

Candidate of philological sciences, associate professor

Abai Kazakh National Pedagogical University

E-mail: amiralieva03@mail.ru

(Almaty, Kazakhstan)

Annotation. The article examines the impact of role-playing games on the development of oral language skills among 11th grade students studying according to the Aspect textbook. Despite the proliferation of communication methods, many students have difficulty verbally expressing their thoughts in English. One of the effective ways to overcome these difficulties is role-playing games, which create conditions close to real communication and reduce the level of speech anxiety. The results showed more pronounced progress in the experimental group, especially in terms of fluency and confidence. It is concluded that it is advisable to integrate role-playing games into the English language learning process in high school.

Keywords: role-playing, oral speech, communication skills, English, senior stage students.

Андатпа. Бұл мақалада 11-сынып оқушыларының Aspect оқулығы бойынша білім алу барысында ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуға рөлдік ойындардың әсері қарастырылады. Коммуникативтік әдістер кеңінен таралғанына қарамастан, көптеген оқушылар өз ойларын ағылшын тілінде ауызша жеткізуде қиындықтарға тап болады. Мұндай қиындықтарды еңсерудің тиімді жолдарының бірі — шынайы қарым-қатынас жағдайына жақын орта қалыптастырып, сөйлеу үрейін төмендететін рөлдік ойындар. Зерттеу нәтижелері эксперименттік топта, әсіресе сөйлеу еркіндігі мен сенімділік жағынан, анағұрлым айқын ілгерілеуді көрсетті. Жоғары сыныптарда ағылшын тілін оқыту процесіне рөлдік ойындарды біріктіру орынды деген қорытынды жасалды.

Тірек сөздер: рөлдік ойын, ауызша сөйлеу, коммуникативтік дағдылар, ағылшын тілі, жоғары сынып оқушылары.

Аннотация. В статье рассматривается влияние ролевых игр на развитие навыков устной речи у учащихся 11 класса, обучающихся по учебнику Aspect. Несмотря на широкое распространение коммуникативных методов, многие школьники испытывают трудности при устном выражении мыслей на английском языке. Одним из эффективных способов преодоления этих трудностей являются ролевые игры, создающие условия, приближённые к реальному общению, и снижающие уровень речевой тре-

возности. Результаты показали более выраженный прогресс в экспериментальной группе, особенно по показателям беглости и уверенности. Сделан вывод о целесообразности интеграции ролевых игр в процесс обучения английскому языку в старших классах.

Ключевые слова: ролевая игра, устная речь, коммуникативные навыки, английский язык, старшеклассники.

Introduction. The development of oral speech is one of the key tasks of teaching English in secondary school. The ability to express their thoughts freely in a foreign language reflects not only the level of language training of the student, but also his communicative confidence, motivation and willingness to interact in a foreign language environment. However, in practice, students in grades 10–11 often have difficulty participating in oral communication in the classroom, which is associated with a lack of real speech situations, anxiety, fear of making mistakes, and low speech initiative [1] [2].

In recent years, the attention of methodologists has been attracted by the use of game forms of learning, in particular, role-playing games, as a way to increase the communicative activity and involvement of schoolchildren in speech activities. Role-playing, according to Maley & Duff, is a type of interactive task in which students assume certain social roles and engage in dialogue in conditions close to real communication [3]. Research shows that such tasks reduce anxiety levels, promote the development of fluency of speech and form the skills of spontaneous speech utterance [4] [5].

Despite the theoretical validity and positive assessment of role-playing games in the methodological literature, their practical application in the school curriculum requires additional empirical study. It is especially relevant to analyze their effectiveness in the context of specific programs, such as the third semester course of the Aspect textbook in the 11th grade.

The purpose of this study is to study the influence of role-playing games on the development of oral speech in 11th grade

students in the context of teaching according to the Aspect textbook.

The hypothesis of the study is that the systematic use of role-playing games in English lessons contributes to a more significant improvement in students' oral speech compared with traditional teaching methods. The results can be useful for English language teachers, methodologists, and developers of programs focused on developing students' communicative competence.

Theoretical background. The development of oral speech occupies a central place in the system of teaching a foreign language, especially in the context of the transition to a communicative-activity paradigm. According to J.C. Richards, language proficiency in the 21st century is increasingly determined not so much by knowledge of the rules as by the ability to effectively use language in real communication [6]. However, as noted by A.N. Shchukin, in traditional school practice, the oral language skill remains the least developed, including due to the lack of conditions for regular language practice, speech initiative and psychological readiness of students [1].

One of the methods that makes it possible to compensate for these shortcomings is role-playing, a learning technology that simulates real communication situations in which students assume various social roles and use language as a means of solving a communicative problem. The definition of role-playing as a component of a communicative approach is fixed in the works of W. Littlewood, who emphasizes its value in creating conditions for spontaneous speech, fluency and grammatical flexibility [7]. Harmer also points out the importance of role-playing games in overcoming speech inertia

and motivational involvement of students [8].

Russian researchers consider role-playing games as a means of ensuring the integration of cognitive, emotional and speech components. According to Galskova and Gez, role-playing allows not only to activate the studied language units, but also to form the student's speech behavior in various social situations [9]. Nikitenko emphasizes that game forms contribute to the removal of barriers, the development of confidence, flexibility of thinking and creativity in speech activity [5]. Thus, role-playing becomes both a didactic and a psychological and pedagogical tool.

The issue of psychological readiness of high school students for oral interaction also occupies an important place in the scientific literature. Students aged 15-17 are characterized by a desire for independence, increased sensitivity to mistakes, and high anxiety in public situations [10]. These features require the creation of a special, safe educational environment where the student feels confident. This is exactly the kind of environment role-playing creates, reducing tension and creating a positive communication experience [4].

From the standpoint of the sociocultural theory put forward by L.S. Vygotsky, learning becomes most productive when it is carried out in the zone of immediate development – between what the student can do independently and what he can do with support [11]. Role-playing games, in this context, serve as a “skeleton” for speech interaction, allowing students to be active with minimal teacher intervention.

In addition, P. Ur emphasizes the need to create conditions in the classroom that are close to real communication, in which students could practice the language not formally, but functionally [12]. This is especially relevant when studying literary texts, biographies, and cultural topics, where role-playing can act as a way to model sociocultural and speech contexts.

It is also worth mentioning the works of A. Maley and A. Duff, which emphasize that role-playing and dramatic techniques contribute to deeper learning of language material through emotional engagement [3]. Students, playing a role, activate personal experience and, thus, “live” the language - not just using memorized constructions, but adapting them to their speech task.

An analysis of the scientific literature suggests that role-playing games effectively affect the development of all components of oral speech - fluency, accuracy, coherence and confidence. At the same time, they contribute to the formation of a positive attitude towards language, motivation and reduce speech anxiety, which is especially important when working with middle and high school students. Despite this, there is still insufficient research in domestic practice demonstrating the practical results of implementing role-playing games within specific programs and levels of study, such as, for example, the Aspect educational and methodological complex in the 11th grade. The present study is aimed at partially filling this gap.

Methods. Participants

The study involved 24 students of the 11th grade of a secondary school №120: 12 students from class 11A and 12 from class 11B. Both groups studied according to the Aspect textbook and had a comparable level of English language proficiency (approximately A2–B1 on the CEFR scale). Class 11A was designated as the experimental group, and Class 11B as the control group. The distribution was determined by the initial class division and was not randomly generated.

The experiment used material from the third semester of the Aspect textbook, covering Module 6 (Imagination & Creativity) and Module 7 (Reading for Pleasure). Topics included:

- types of art, theaters, professions related to art;
- types of fiction, elements of a literary text, character analysis;
- grammatical topics: relative clauses, pronouns, quantifiers, interrogative clauses, conjunctions;
- working with texts: *Hand-imal Art*, The Learning Curve blog, Daniel Defoe biography, Robinson Crusoe (excerpts).

Procedure

The study lasted four weeks (8 training sessions of 40 minutes each). Both groups - experimental (11A) and control (11B) - worked with the same lexical and grammatical material corresponding to the third quarter of the textbook Aspect (Modules 6-7). The topics covered art, creativity, literature, artistic genres, as well as grammatical sections: relative clauses, pronouns, conjunctions, etc.

In the control group, lessons followed the traditional model: students completed textbook assignments - read and analyzed texts (*Hand-imal Art*, *The Learning Curve Blog*, *Daniel Defoe biography*, *Robinson Crusoe excerpt*), answered questions, retold, performed grammar and vocabulary exercises. Oral speech was practiced in the form of individual statements and support dialogues.

In the experimental group (11A), the emphasis was on role-playing games, each of which was thematically related to the current module. The games were selected taking into account the age characteristics of the students, their interests and the expected speech level. The following steps were applied during the preparation and implementation of the games.

Preparatory stage: The teacher activated the key vocabulary and speech patterns needed to participate in the game. The students got acquainted with the context of the game, received cards with roles, goals, situation and speech tasks.

Game stage: The students interacted in

pairs or small groups in a simulated situation. Speech behavior was based on improvisation within the framework of the role (without a strict script).

Reflection and feedback: Discussion and analysis of successful speech strategies. The teacher's comments on the linguistic and communicative aspects of the speeches.

Examples of applied games:

Art school entrance interview - one student represents the applicant, the other represents the admissions committee.

Gallery tour - the "guide" talks about the works of art, the "guests" ask questions.

Character trial - a staged trial of the actions of the heroes of Robinson Crusoe.

Book club discussion - discussion of read texts in the format of a club with the distribution of roles (presenter, critic, admirer of the author, etc.).

The teacher served as a facilitator: helped with vocabulary, supported the course of the game, but did not interfere with the students' remarks, allowing them to maximize their autonomy in speech.

Assessment

To determine the dynamics of oral speech development in students of both groups, a pre-test and a post-test assessment were conducted. At each of the two stages, students completed an individual oral assignment related to the topic of the modules in the Aspect textbook. The task included:

- a short monologue on the topic of the lesson («My opinion on modern art», «A book I would recommend», «Why creativity matters»);
- an element of dialogue in which the student answered questions or engaged in a brief interaction with the teacher (or partner).

The assessment was carried out by one teacher who conducted the lessons and observed the students' speech activity throughout the experiment. For each oral presentation (on

the tests before and after), one final score was given on a ten-point scale, reflecting the overall level of oral speech, taking into account the following parameters:

- fluency and coherence of speech;
- precision in the use of vocabulary and grammar;
- confidence and expressiveness;
- speech initiative and the relevance of utterance.

Scores were awarded immediately after the end of the speech, based on the observed skills and speech strategies of the students.

The final score for oral speech in the pre- and post-tests was used to compare the averages between the groups, as well as to assess the increase in the level of oral speech in each of them.

Before the start of the main stage of the experiment, an entrance oral test (pre-test) was conducted in both groups, the purpose of which was to determine the initial level of development of students' oral speech and to verify the comparability of the groups. The test was conducted a week before the start of using role-playing games and included one task that was as close as possible to the format of the tasks used during the experiment.

Each student was asked to complete an individual oral task consisting of two components:

- The monologue part is a short, detailed statement (1-2 minutes) on a topic related to upcoming modules ("What is art for me?", "My favorite creative person").
- The dialogic element is interaction with the teacher, including clarifying questions, requests to argue an opinion, explain a choice, or give an example.

The assignment was not specially trained in the lessons before the test in order to preserve the naturalness and objectivity of the result. The students received a minute to prepare and 2-3 minutes to complete. The test was conducted in a regular classroom setting. The students

took turns speaking. The teacher watched each performance and immediately gave a score. Each student received one final grade on a ten-point scale, reflecting the overall level of proficiency in oral speech.

All the students knew that the test would not affect their fourth grade in order to reduce anxiety and achieve natural speech behavior. The purpose of the pre-test is to obtain initial data for subsequent comparison with the results after the experiment and make sure that the initial indicators of the two groups are comparable so that the changes after the experiment can be reasonably attributed to the use of role-playing games.

Applied research methods

The formative pedagogical experiment was chosen as the main method, since its purpose is to establish the influence of a specific pedagogical technique (role-playing games) on the development of a certain language skill - oral speech (Galskova and Gez, 2007; Brown, 2007). The experiment made it possible to compare the dynamics of speech development of two groups of students with different teaching methods. In addition to the experimental approach, methods of observation and criterion assessment were used: during classes, changes in students' speech activity were recorded, and oral speech was evaluated according to predefined parameters (fluency, accuracy, confidence, coherence). This approach allowed us to obtain data not only on the effectiveness, but also on the quality of speech interaction (Harmer, 2015). To analyze the results, a comparative quantitative method was used - a comparison of the average final scores in the control and experimental groups before and after the experiment, as well as the calculation of the increase. Although statistical significance testing was not performed due to the limited sample size, quantitative data revealed clear differences in the effectiveness of the approaches.

The choice of these methods is determined by the desire to obtain both objective quantitative and qualitative observable data, which corresponds to the principles of an integrated approach in pedagogical research (Richards, Rodgers, 2014).

4. Results

After conducting a four-week experiment, during which role-playing games were used in the experimental group, data on the development of oral speech in students of both groups were collected. The assessment was based on four criteria: fluency, accuracy, confidence, and coherence.

Criterion	Experimental group (Before)	Experimental group (After)	Control group (Before)	Control group (After)
1. Fluency	6.2	8.3	6.0	6.8
2. Accuracy	6.3	8.1	6.2	6.5
3. Confidence	5.5	8.4	5.3	5.9
4. Coherence	6.1	8.2	5.9	6.4

The overall average score is as follows: the experimental group increased from 6.0 to 8.2 (increase: +2.2, or 37%); the control group increased from 5.9 to 6.4 (increase: +0.5, or 8%).

Discussion

The results obtained confirm the hypothesis that the use of role-playing games has a positive effect on the development of oral speech in high school students. The experimental group showed a higher increase in all assessment criteria, especially in the aspects of confidence and fluency of speech. This indicates that game situations close to real communicative contexts promote the active use of language and remove psychological barriers typical of traditional forms of work (Horwitz et al., 1986; MacIntyre & Gardner, 1994).

The results are consistent with the theoretical provisions of the communicative methodology, according to which learning should be focused not only on mastering the language system, but also on its functional use in real speech situations (Littlewood, 1981; Richards, 2006). Participation in role-playing games allowed the students of the experimental group to activate both lexical and grammatical knowledge and strategic communication skills: reformulation,

clarification, use of non-verbal means, flexible switching between roles.

The growth of students' confidence can be explained by the fact that the game form reduces the level of language anxiety, creates a comfortable psychological environment in which mistakes are perceived not as a failure, but as a natural stage of learning. This position is confirmed by the works of domestic and foreign researchers who emphasize the importance of emotional safety and speech freedom in the learning process (Nikitenko, 2012; Maley & Duff, 2005).

It is important to note that even the control group, despite the lack of game tasks, showed positive dynamics, although less pronounced. This indicates that by itself, contact with language, working with texts and vocabulary, also contributes to speech development. However, role-playing enhances this process by creating conditions for the integration of linguistic knowledge into real communicative acts.

Conclusion

The study showed that the use of role-playing games is an effective method for the development of oral speech in high school students in the framework of English language teaching. Experimental data have confirmed

that role-playing games contribute to a significant improvement in fluency, accuracy, confidence and coherence of statements, which largely depends on reducing student anxiety and creating conditions for real speech interaction. Based on the data obtained, it can be concluded that role-playing games create a psychologically safe atmosphere in which students feel more confident when communicating in a foreign language, which helps to increase their motivation and improve their communicative competence. Unlike traditional methods, the

use of role-playing games allows students not only to learn a language, but also to apply it in real situations, which makes learning more effective and meaningful for them.

However, it should be borne in mind that this study had certain limitations: a small sample and lack of statistical processing. Therefore, in order to further confirm the findings, it is planned to conduct more extensive research using statistical methods and in various educational contexts.

References

1. Щукин, А.Н. Методика преподавания иностранных языков / А.Н. Щукин, Г.М. Фролова. – Москва: Академия, 2015. – 288 с.
2. Horwitz, E.K., Horwitz, M.B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 125–132.
3. Maley, A., & Duff, A. (2005). *Drama Techniques: A Resource Book of Communication Activities for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. MacIntyre, P.D., & Gardner, R.C. (1994). The subtle effects of language anxiety on cognitive processing in the second language. *Language Learning*, 44(2), 283–305.
5. Никитенко З.Н. (2012). Игровые технологии в обучении иностранным языкам. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена. — 224 с.
6. Richards, J.C. (2006). *Communicative Language Teaching Today*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Littlewood, W. (1981). *Communicative Language Teaching: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching* (5th ed.). Harlow: Pearson Education.
9. Гальскова, Н.Д., Гез, Н.И. (2007). Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика. — М.: Академия. — 336 с.
10. Эльконин, Д.Б. (2008). Психология развития. — М.: Педагогика. — 144 с.
11. Выготский, Л.С. (1983). *Собрание сочинений: в 6 т. — Т. 3.* — М.: Педагогика. — 369 с.
12. Ur, P. (1996). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТИДЕГІ ЧАТ-БОТТАР МЕН ВИРТУАЛДЫ КӨМЕКШІЛЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ

Тәшпенәва Құралай Елібайқызы

докторант

Садирова Күлзат Қаниқызы

филология ғылымдарының докторы, профессор,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

kuralai.tashpenova@mail.ru

(Ақтөбе, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада келешектің әміршісі саналатын жасанды интеллект технологияларындағы лингвистикалық ерекшеліктер, тілдік құзіреттілік мәселесі қарастырылды. Алдын-ала белгілі бір жүйеге келтірілген жауаптар шаблонуна сәйкес мәтіндік жауап түрінде қызмет көрсететін чат-боттар, виртуалды көмекшілер мен гид қызметіне талдау жасалды және тікелей менеджер қызметімен салыстырылды.

Цифрлық технология дамыған заманда өзімізбен бірге жеке басымызды куәландыратын құжаттың түпнұсқасын арқалап жүру міндетті емес, себебі құжаттардың бәрі цифрланған, цифрлы құжаттар заңды, құқықтық мәртебеге ие. Күнделікті қарапайым міндеттердің бәрін жасанды интеллект атқарып отыр. Тіпті такси қызметін шақыратын болсаңыз да, артық уақыт пен күшіңізді жұмсаудың қажеті жоқ, виртуалды көмекшіңізге ауызша жеткізсеңіз болғаны, өзі-ақ қай уақытта, қандай, қай мекен жайға керек екенін ескере отырып шақырып бере алады.

Жасанды интеллектінің қазіргі тандағы ең танымал құралдарының бірі – виртуалды көмекшілер, чат-боттар. «Адамның міндеттерін орындай алатын немесе орындағысы келетін жанды жасанды интеллект қосымша тілдерінің адам тілінен дараланатын тұстары бар ма?» - деген сұрақ өзекті болып отыр. Сондықтан техника тілі мен адам тіліндегі артықшылықтар мен кемшіліктерді лингвистикалық аспектіде сипаттау әрбір лингвисттердің, филологтардың міндеті саналмақ.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, цифрлық технологиялар, чат-боттар, виртуалды көмекшілер, техника тілі.

Аннотация

В статье рассмотрены лингвистические особенности технологий искусственного интеллекта, которые считаются правителями будущего и проблема языковой компетенции. Были проанализированы и сравнены с сервисом прямого менеджера и чат-боты, виртуальные помощники, сервисы-гиды, предоставляющие услуги в виде текстовых ответов по заранее заданному шаблону ответа.

В век развития цифровых технологий нет необходимости носить с собой оригинал документа, удостоверяющего личность, ведь все документы оцифрованы, цифровые документы имеют юридический и правовой статус. Все простые ежедневные задачи выполняет искусственный интеллект. Даже если вы захотите вызвать службу такси, вам не нужно тратить лишнее время и силы, просто скажите об этом своему виртуальному помощнику устно, и он сможет вам позвонить с учетом того, в какое время, в каком месте, где вам это нужно.

Одним из самых популярных инструментов искусственного интеллекта сегодня являются виртуальные помощники, чат-боты. «Отличаются ли языки искусственного интеллекта от человеческого языка, который может или хочет выполнять человеческие задачи?» - очень актуальный вопрос. Поэ-

тому считается, что долг каждого лингвиста и филолога – описать преимущества и недостатки технического и человеческого языка в лингвистическом аспекте.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровая технология, чат-боты, виртуальные помощники, технический язык.

Annotation. The article examines the linguistic features of artificial intelligence technologies, which are considered to be the rulers of the future, and the problem of language competence. Chatbots, virtual assistants, and guide services that provide services in the form of text responses according to a predefined response template were analyzed and compared with the direct manager service.

In the age of digital technology, there is no need to carry the original identity document with you, because all documents are digitized, digital documents have legal and legal status. All simple daily tasks are performed by artificial intelligence. Even if you want to call a taxi service, you don't need to waste extra time and effort, just tell your virtual assistant verbally and he can call you based on what time, what place, where you need it.

One of the most popular artificial intelligence tools today are virtual assistants and chatbots. “Are artificial intelligence languages different from human language, which can or wants to perform human tasks?” - a very pressing question. Therefore, it is considered that it is the duty of every linguist and philologist to describe the advantages and disadvantages of technical and human language in the linguistic aspect.

Keywords: artificial intelligence, digital technology, chatbots, virtual assistants, technical language.

Зерттеушілер «Жасанды интеллект» терминін енгізбес бұрын, «ойлайтын машина», «ойлай алатын құрылғы» сөзерімен теңдестірген көрінеді. Джон Маккарти жасанды интеллект терминін оның бейтараптылығы үшін таңдаған деген түсінік бар. Сөздіктерде жасанды интеллект машиналарға шоғырланған, адам интеллектісіне ұқсайтын немесе ұқсағысы келетін компьютерлік ғылым саласы ретінде айқындалып келеді. Оксфорд сөздігі мынадай анықтама береді: «Визуалдық қабылдауға, сөйлеуді тани алатын, шешімдер қабылдау, тілдерді аудару қабілеті бар және басқа да міндеттерді орындай алатын компьютерлік жүйелер теориясы және оларды әзірлеу» [1,38] .

«Жасанды интеллект» терминін алғаш рет 1956 жылы [Джон Маккарти](#) қолданды. Өзінің анықтамасын түсіндіру барысында: «Әзірше біз бүтіндей қандай есептеуіш процедураларды интеллектуалды деп айта алатынымызды білмейміз. Сол себепті [интеллект](#) сөзін әлемде мақсатқа жету үшін қолданылатын әдістердің есептеуіш бөлігін ғана түсініп жүрміз», - деп келтіреді. Сонымен, Жасанды интеллект (ЖИ, [ағылш. artificial intelligence, AI](#)) — [интеллектуалды компью-](#)

[терлік бағдарламалар](#) мен машиналар жасау технологиясы әрі ғылым [2].

Цифрлық технология дамыған кезеңде жасанды интеллектіні күнделікті әртүрлі салаларда көп қолданылуына сәйкес, «төртінші өнеркәсіптік революция» деген атаумен қоғамдық өзгерістер мен өркениет дамуының басталуы жөнінде сөз қозғалуы орынды. Жасанды интеллектінің озық технологиялары (роботтар, чат-боттар, виртуалды көмекшілер, т.б) көптеген міндеттерді шешуге көмек береді береді, осылайша олар адам мүмкіндіктерін арттырады.

Ойлау машиналардың қызметін одан әрі жетілдіріп жатқан зерттеушілер өз алдына келесідей сұрақтарды қояды: «Машиналар адамнан ақылды бола ала ма?», «Егер оның ақыл, парасаты басымдыққа ие болса, ол қашан жүзеге асады?». Ғалымдардың пікірінше, техниканың жылдам әрі қарқынды және күрделі дамитыны соншалық, оның адам түсінігіне сыйымсыз құбылыс болатынын болжап отыр. Ғылыми әдебиеттерде бұл құбылысты «технологиялық сингулярлық» деп атайды. Сингулярлық себептердің бірі – ЖИ өмірге енгізуден және оның әртүрлі көріністерінен байқалады. 1965 жылы

ағылшын математигі И.Гуд технологиялық сингулярлық құбылысының келесідей сипатын береді: белгілі бір уақытта жасалған машиналардың ішіндегі ең қуаттысы, өзінен де ақылды келесі машинаны жасаған кезде, қандай да бір «интеллектуалды жарылыс» болады деп болжаған [3].

Жасанды интеллектінің ең танымал құралдарының бірі – чат-боттар. Алғашқы чат-боттардың бірі – Eliza тіл өңдеу бағдарламасы (1966); 1972 жылы озық бағдарлама ретінде Parry құрылған. Ауызша сөйлеу тілін түсіндіру әрі түсіну мақсатында құрылған боттармен қатар роботтар ойлап шығарыла бастады. 90-шы жылдардың соңына қарай АҚШ-та адам эмоциясын тани алатын Kismet әлеуметтік роботы, оқуға арналған Aibo робот-иті жарыққа шықты. Қазіргі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған, аса танымал боттар қатарында apple компаниясының Siri, Яндекстің Алиса қосымшалары көш бастап тұр. Аталған қосымшаларды «жанды» ЖИ деп те атауға болады. Себебі, олар көптеген міндеттерді орындайды, кез келген сұрақтарға жауап береді, дауысты танып білу, пайдаланушымен ауызша қарым-қатынас жасау, қоңырау соғу, хабарламалар жіберу, оқиғаны жоспарлау, ескертулер жасау, тіпті такси шақыру, музыканы іздеу, жадында сақтау сияқты міндеттерді орындау қабілетіне ие. Десе де, өзінің даму тарихында аса бір қатты өзгеріске ұшыраған жоқ. Ал, Алиса одан кейін пайда болса да, танымалдылыққа тез ие болған виртуалды көмекші ретінде қолданылып жүр. Смартфонның стандартты функцияларын басқарудан басқа, тауарға тапсырыс беру, ойын ойнау, балаға ертегі оқу ән айту және тағы да басқа көптеген әдеттен тыс дағдыларды, оның ішінде ақылды үйді басқаруды жүзеге асырады. Дыбыстау көмекшілері өз құрылғыларында стандартты қосымшалардың белсенді пайдаланушылары үшін өте пайдалы. Ол жоспарлауды, ескертулерді баптауды және навигацияларды қоса алған-

да, тайм-менеджментке қолайлы болып табылады.

Жасанды интеллектінің тілдік ерекшеліктерін анықтау үшін Kaspi, Халық банктерінің Гид (робот) қызметі мен Отбасы банкінің чат-бот қызметтері талдауға алынып отыр. Kaspi, Халық банктерінің Гид (робот) қызметіне жүгіну банк қосымшасындағы чатта жүзеге асады. Отбасы банкінің Чат-боты What's App, Telegram мессенджерлері арқылы орындалады, сондай-ақ Банктің корпоративтік сайтына орналастырылады. Чат-ботты https://t.me/quanysh_bot, <https://wa.me/77059251300> тікелей сілтемелері бойынша жүктеуге болады. Енді осы аталған чат-боттармен қарым-қатынас жасап, қарым-қатынас ерекшеліктерін анықтап көрейік. Ол үшін тікелей менеджерге қойылған сұрақты ботқа да қойдық, нәтижесінде екеуінің берілген жауаптарын салыстырдық.

Бірінші, Kaspi мобильді қосымшасындағы гид қызметіне және менеджерге тікелей сұрақтар қойылды. Бірінші сұрақ: «Мобильді қосымшадағы айырбастау бағамы мен Kaspi бөлімшесіндегі валюта айырбастау бағамының арасында айырмашылық бар ма?» Қосымшадағы Kaspi Гидтің жауабы: Ағымдағы валюта бағамы: USD бойынша сатып алу 518.00 және сату 523.00; EUR бойынша сатып алу 534.64, сату 539.64. Дәл осы сұрақты орыс тілінде қойып көрдік: «Есть ли разница между курсом обмена в мобильном приложении и курсом обмена валюты в отделении Kaspi?». Берілген жауап: «Курс валюты в приложении и курс валюты в отделении Kaspi.kz не отличаются». Қойылған сұрақ бірдей, бірақ жауап екі түрлі. Роботтың қазақ тіліндегі жауабындағы айырмашылық нақты берілмеуінде, ағымдағы валюта бағамын сұрап отырмағанымыз белгілі. Дәл осы сұрақты менеджерге тікелей қойғанда: «Бізде бәрі бірдей, қазіргі күні Kaspi қосымшасынан қандай курс көрініп

түр, бөлімшеде де дәл сол, айырмашылық жоқ».

Келесі сұрақ: «Шетелге шығу жоспарымда бар, шет елде каспи қосымшасын Қазақстандағыдай пайдалана алу мүмкіндігі бар ма?» Менеджер: Caspi қосымшасын пайдалана алмайсыз, ол дегеніміз, Caspi QR, аударым жасау функциялары істен шығады, тек картаны қолдана аласыз. Картаға Visa, Мастер карт, Элькарт төлем жүйелері орнатылған, яғни осындай төлемді қабылдай алатын жер болса, картаны пайдаланып төлем жасай беруге болады. Ол үшін алдымен аталған төлем жүйелерінде ақша аударымдары жүргізілуі керек. Caspi Гид: «Caspi.kz қосымшасында «Аударым» сервисінде Сіз Visa, Мастер карт және Элькарт төлем жүйелерінің карталарына ақша аударма аласыз. Ол үшін «Халықаралық аударымдар» бөліміне кіріңіз. Аударым кезіндегі лимитпен және шарттарымен танысу үшін «Аудармалар туралы толығырақ» батырмасын басыңыз». Осы сұрақты орыс тілінде (Я планирую поехать за границу, можно ли использовать приложение каспи?) қойғанда, Caspi гидтің жауабы: «Вы можете пользоваться приложением, для этого нужен будет интернет. Вы можете делать переводы, для того чтобы приходил код нужно подключить роуминг». Менеджерге хабарласқандағы жауабы: «Приложение нет, а карточку можете использовать, приложение можете использовать только переводит деньги на чужую карту, а карточку для того чтобы оплачивать ваши расходы. Переводы работают даже если вы сами за границей, либо приложение находится за границей. Переводить сможете, но это будет неудобно между банковские переводы, если поддерживают Виза, мастер карт и Элькарт, то все переводы могут уйти».

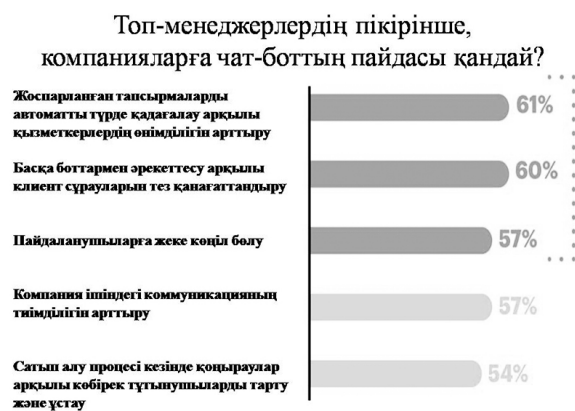
Екінші, Халық банкінің чат-ботына да осы сұрақ қойылды, жауап: «Шетелде халық қосымшасына тіркелу үшін роуминг режимінде жұмыс істейтін сенімді нөмірді

пайдалану қажет. Сенім білдірілген нөмір тек сіздің атыңызға тіркелген қазақстандық ұялы байланыс операторының нөмірі болуы тиіс. Бұл нөмірге халық мобильді қосымшасында онлайн-қызметтерді алу кезінде смс-хабарламалар жіберіледі». Өз сұрағымызды нақтылау мақсатында «Шет елде ақша аударымдарын жасай аламын ба?» деп сұрадық. Өзін Ai-dos деп таныстырған робот, мәселені шешу үшін чатқа операторды қосатындығын айтты. Оператордың жауабы: «Сіз шет елде қосымшамен қолдана аласыз. Бірақ аударым жасау барысында смс код қажет етеді, сондықтан сол елдің роумингін қосып, аударым жасап көре аласыз». Осы сұрақты орыс тілінде қойып көргендегі жауап: «Я не могу распознать Ваш запрос. Попробуйте перефразировать ваш вопрос». Сұрақты өзгертіп қайта қойғанда ғана робот өз жауабын берді: «Пользоваться картой за рубежом можно точно так же, как и на территории Республики Казахстана. Просим перепроверить активность карты перед выездом за пределы РК». Негізі сұрақ жалпылама қойылған болатын, «Могу ли я пользоваться приложением за границей?», яғни бұл жерде тек картаны ғана сұрап отырған жоқпыз, жалпы «шет елде қосымшаны қолдана аламын ба?» деген сұрақ қосымшадағы барлық қызмет түрлеріне қатысты болып отыр. Бірақ берілген жауапта тек карта туралы ғана айтылған, тағы да сұрақты нақтылау мақсатында «а переводы?» деп сұралды, себебі диалогқа түсіп отырған кезде алдыңғы сұраққа қатысты қосымша сұрақ қойылып отырғаны белгілі. Бірақ робот қосымша қойылған толымсыз сұрақтың не нәрсеге қатысты екенін түсінбей, «пропишите более подробно ваш вопрос» деп сұрақтың қайта толық қойылуын сұрады. Демек, Роботта ондай түсінік жоқ екендігіне тағы бір мәрте көз жеткіздік. Енді менеджерге хабарласып, осы сұрақтарды екі тілде қойып көрдік. Менеджердің жауабы нақты, әрі сөйлесу барысында алдыңғы сұрақты

нақтылау мақсатында қайтадан толық қою қажет болмады, тек қосымша ақпараттарды сұрау үшін есімдіктерді (оны, сол, онда, т.б) немесе толымсыз сөйлемдерді (бастауышсыз) қою арқылы да жауап алуға болатыны анықталды. Не туралы екендігінен адам хабардар болғандықтан, қысқаша қойылған сұрақтарға да жауап алу оңайырақ болды.

Үшінші, Отбасы банкінің Чат-боты мен банк менеджеріне қойылған жалпылама сұрақ: «Тұрғын үйді қалай ала аламын?». Боттың жауабы: Сіз тұрғын үйді жалпы несиелеу шарттарымен сатып ала аласыз немесе «Нұрлы жер», «Шаңырақ», «Бақытты отбасы», «Жаңа баспана», «Өз үйім», «Ұмай», «Жас отбасы», «Арнау» және басқа бағдарламаларға қатыса аласыз. Ол үшін банкте депозит ашып, жинақтарыңызға ай сайын салым жасап немесе бастапқы жарнаны бірден енгізіп, өтінім беру қажет». Сонымен қатар, аталған бағдарламаларға қандай пайызбен мөлшерлемелер берілетіндігін стереотипті дайын шаблон бойынша толық жіберді.

Ғаламтор желісіндегі чат-боттардың пайдасын анықтау мақсатында компания топ менеджерлері арасында өткен сауалнама нәтижесін ұсынып отырмыз:

Сауалнама нәтижесі ғаламтор желісінен алынды (Источник: исследование Accenture Digital [Chatbots are here to stay. So what are](#)

[you waiting for? https://www.carrotquest.io/chatbot/future-of-chatbots/](https://www.carrotquest.io/chatbot/future-of-chatbots/)).

Виртуалды көмекшілердің әмбебап қызметі сұрақтардың жауабын жылдам іздеу болып табылады, нәтижесінде бұл технология «сұрақ-жауап жүйесі» деген баламалы атауға ие болды. Қарапайым сөзді түсіну және жылдам әрі тиімді іздеу жеткіліксіз. ЖИ әзірлеушілері үшін басты міндеттердің бірі - оған сан алуан факторларды талдауды қамтитын мәнмәтінді ескеруді үйрету. Осы факторлардың алғашқысы алдыңғы сауалдардың тарихы болып табылады. Мәселен, «Жақын маңда кітапхана бар ма?» деген сұрақ қоятын болсақ, жауап беруі мүмкін, алайда «оған қалай жетуге болады?» деген сұраққа мүдіріп қалары сөзсіз. Себебі виртуалды көмекші сұрақтың тарихын сақтай алмайды. Екіншіден, көмекші сауал қою жағдайы және пайдаланушының орналасқан жерінен, тәулік уақытынан және кестесінен бастап қоршаған дыбыстарға және пайдаланушының сауал қою кезіндегі ықтимал қозғалыстарына дейінгі басқа да көптеген факторларды ескеруі керек. Үшіншіден, көмекші пайдаланушының әдеттерін біліп, оларды ескергені жөн. Ол үшін барлық пайдаланушылардан түсетін сауалдар негізінде көмекші адамдардың дербес деңгейіндегі ниеттерін дұрыс түсіну үшін әрбір пайдаланушыны жекелеп зерделеуі керек. Жасанды интеллект құралдары жоғары сапалы деректерді, деректердің қол жетімділігін қажет етеді. Деректер біржақты әрі қате мәліметтерден құралмауға тиіс, репрезентативтілігі сақталуы қажет. Міне, осындай кемшіліктердің орны толғанда ғана адамға ұқсайтын көмекші шығады деп ой түйіндеуге болады.

Қазіргі таңда ЖИ мүмкіндіктеріне сай екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Бірі – адам өмірін жеңілдетуші құрал деп есептесе, енді бірі адамзатқа төнген қауіп ретінде санайды.

Осы мәселеге сәйкес, Егемен Қазақстан газетінің №62 (4 сәуір, 2022 жыл) санындағы «Жасанды интеллект: Жаһандық даму-

дың жаңа кезеңі» мақаласында Астана мool сауда ойын-сауық орталығында өткен роботтар фестивалі туралы сөз қозғалған. Сұхбатта ұйымдастырушылар тарапынан мынадай түсінік беріледі: «...роботтардың негізгі мақсаты – адам өмірін жеңілдетіп, қолайлы орта қалыптастыру. Заманауи технологиялар, жасанды интеллект, роботтар жаһанды жаулап алуға емес, керісінше оны көркем, қауіпсіз, барынша бейбіт ету үшін қажет» (14 б). Сонымен қатар, зерттеушілердің басым бөлігі осы пікірге қосылады. Роботтар көбейген сайын керісінше жұмыс көбейіп, ауыр қызметтер жеңілдей бастайды деп есептейді. Адамның өміріне қауіпті шахталық, радиациялық жұмыстарды қазіргі кезде роботтар алмастыра алады деп сенсек, ауыр өндірісте жұмыс жасайтын адамдардың зейнет жасына жетпеу қаупі азайып, бұл мәселе де оң шешімін табады деген сөз. Алайда, шығармашылық жұмыс адамзаттікі болып қалу керек шығар. Бұған дейін ғалымдар жасанды интеллектіге Шекспирдің шығармаларын оқытып, пьеса жаздырып көрді. Бірақ ол пьеса құрғақ шықты. Эмоциясы жоқ робот сезімге толы шығарма жаза алмасы анық. Сондықтан шығармашылық жұмысты робот алмастыра алмайды, себебі жасанды интеллектте адамға тән амбиция жоқ деп сеніммен айта аламыз.

«Қазақстан жасанды интеллект академиясы» қоғамдық бірлестігінің президенті, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, жасанды интеллект кафедрасының профессоры, техника ғылымдарының докторы А.Шәріпбай: «Қазір жалпы адамзат алдында «жасанды интеллектті біз жүгендеп, жұмсай аламыз ба, әлде ол бізді билеп кете ме?» деген сұрақ тұр. Біз оны тізгіндей алмасақ, жойылып кетуіміз әбден мүмкін. Ғалым ретінде ондай қауіптің бар екенін жоққа шығармаймын», - дейді. Қазіргі жағдайдағы жасанды интеллектінің салдарынан көп елдің тілдері жойылып кетуі мүмкіндігін үлкен қауіпке теңейді.

Жасанды интеллектіні кім алдымен жасады, кім өз тілін оған енгізді, тек сол тілдер сақталып қалатындығын, сондықтан егер қазақ тілі осы жүйеге іліксе және сондағы диалогтің бір құралы болса, онда ол мәңгілік жойылмайтындығын алға тартады. Сөз соңында: «Бұл бағыттағы атқарылар жұмыс мемлекеттің жаһандық, стратегиялық проблемасына айналды деп түсінемін. Сол үшін еңбек етіп, бар күш-жігерімді жұмсап жатырмын» деп түйіндейді. <https://aikyn.kz/249094/altynbek-sh-ripbay--k-azak--tili-zhasandy-intellektin--tiline-aynalog-a-tiis>.

Осы қауіпті К.Мәсімов те растайды: «... бұл бастамалар жалпы жасанды интеллектінің алғашқы прототиптерін құруға жол ашады, бұл кез келген ақыл-ой міндеттерін орындау кезінде алдымен адам мүмкіндіктеріне қол жеткізіп, одан кейін асып түсуі мүмкін», - деген пікірін білдіріп, өз еңбегіндегі «Витуалды көмекшілер. Қызыл тізім» айдарына қосады [1,79].

Ф.Рейкин: «Чат-боты могут сильно сэкономить время, если использовать их правильно. Но чат-боты — это ни в коем случае не решение, которое работает для каждой проблемы. Например, в поддержке чат-боты могут отвечать на простые запросы пользователей и экономить время сотрудников. Но только в том случае, если эти запросы простые и однотипные» [6].

В.Архипов: «Искусственный интеллект не может заменить человека, поскольку не умеет принимать решения» [7].

М.Х.Бадмаева: «ИИ несмотря на свои выдающиеся характеристики, все же не может стать полноценной заменой человеку» [8].

Жасанды интеллект арқылы аударма жасауға байланысты зерттеушілердің айтуынша, ЖИ әдеттегі немесе қайталанатын тапсырмаларды шешеді, ал аудармашылар нәтижені, әсіресе күрделі немесе шығармашылық салаларда нақтылауға және жақсартуға назар аударады [9].

Ақпаратты қалай өңдейтіні, үйрену тәсілі өте ұқсас болғанымен, ми мен жасанды интеллектінің табиғаты екі түрлі. Ми — органика. Ал жасанды интеллект деректерге анализ жасай алатын, тапсырмаларды орындайтын, бірақ өздігімен санасы жоқ алгоритм жүйелерінен тұрады. Жасанды сана жасауға қатысты сауалдың әзірге нақты жауабы жоқ. Осы бағытта бүгінде көп зерттеу жасалып жатыр [10].

Жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды:

1. Чат-боттар автоматты түрде бұрын күйге келтірілген жауаптар шаблонна сәйкес мәтіндік жауап түрінде Банктің өнімдері мен қызметтері, клиенттің банктік шоттары бойынша анықтамалық-кеңес беру сипатындағы ақпаратты ғана клиентке ұсына алады;

2. Жасанды интеллект және соған сай құрылған чат-боттар кілт сөздер арқылы

жинақталған ақпараттармен ғана жеңіл сөйлесулер мен күрделі емес диалогтарды ғана құра алады;

3. Чат-боттар, виртуалды көмекшілер адамға тән алдыңғы ойменен сілтеу есімдіктері арқылы байланысқан бірінен-біріне көшкен ойды байланыстыруға қабілетсіз және сұрақты нақтылау мақсатында қойылған қосымша сұрақтарға, әсіресе толымсыз сөйлемдерден құрылған сұрақтарға жауап бере алмайды;

4. Көп жағдайда чат-боттармен сөйлесу барысында соңы менеджермен байланыс әрекетімен аяқталады, себебі олар сіздің мәселенізді түбегейлі шешіп беруге қауқарсыз.

Жасанды интеллектінің дамуына арналған қазіргі зерттеулердің көбі, адамзаттың әлі де болса, оның әлеуетін іске асыруға кепілдік беретін, неғұрлым жетілдірілген үдерістерге қол жеткізудің тек бастапқы сатысында тұрғандығын білдіреді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мәсімов, К. (2019). Келешектің әміршісі. Жасанды интеллект. Нұр-Сұлтан.
2. McCarthy, J. (2007). What is Artificial Intelligence? FAQ. Retrieved from <http://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai/>
3. Иванов, А. (2016, August 11). Искусственный интеллект: испытание творчеством. IoT.ru. Retrieved from <https://iot.ru/gorodskaya-sreda/iskusstvennyy-intellekt-ispytanie-tvorchestvom>
4. Маков, Р. (2023). Искусственный интеллект. Начало новой технологической революции: вызовы и возможности. Москва: Litres.
5. Домингос, П. (2016). Верховный алгоритм: как машинное обучение изменит наш мир (В. Горохов, Trans.). Москва: Манн, Иванов и Фербер.
6. Carrot Quest. (n.d.). Future of Chatbots. Retrieved from <https://www.carrotquest.io/chatbot/future-of-chatbots/>
7. Санкт-Петербургский государственный университет. (n.d.). Владислав Архипов: Искусственный интеллект не может заменить человека, поскольку... СПбГУ Новости. Retrieved from <https://spbu.ru/news-events/novosti/vladislav-arkhipov-iskusstvennyy-intellekt-ne-mozhet-zamenit-cheloveka-poskolku>
8. Бадмаева, М. Х. (2023). Социально-философские проблемы и принципы применения систем искусственного интеллекта (Автореферат кандидатской диссертации). Улан-Уде.
9. Unknown author. (2020). Integrating Machine Translation with Human Translation in the Age of Artificial Intelligence: Challenges and Opportunities.
10. Kursiv Media. (2025, May 15). Жасанды интеллект: адам миына ұқсайтын жүйе пайда болды. Retrieved from <https://kz.kursiv.media/kk/2025-05-15/zhdr-adam-miy/>

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ АУДАРУ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН АДАМ АУДАРМАСЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Исламова Асия Болатқызы

магистрант, Мақсұт Нәрікбаев университеті

Бакеева Айнұр Толыбайқызы

PhD докторы, қауымдастырылған профессор, Мақсұт Нәрікбаев университеті

assiya1015@gmail.com

(Астана, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақал-мәтелдер – халықтың дүниетанымы мен құндылықтарын бейнелейтін маңызды тілдік және мәдени мұра. Оларды қазақ және ағылшын тілдері арасында аудару кезінде тек мағыналық дәлдік емес, сонымен қатар мәдени сәйкестік те ескерілуі қажет. Қазіргі заманғы технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде жасанды интеллект (ЖИ) аударма саласында кеңінен қолданылуда. Бұл мақалада жасанды интеллект пен адам аудармасының мақал-мәтелдерді аударудағы ерекшеліктері салыстырылып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері тілдік және мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, ЖИ мен адам аудармасының тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: мақал-мәтелдер, жасанды интеллект, адам аудармасы, машиналық аударма, мәдени сәйкестік, тілдік ерекшеліктер, технологияның қоғамдағы рөлі

Аннотация. Пословицы и поговорки отражают мировоззрение и ценности народа, являясь важным элементом его языкового и культурного наследия. При их переводе между казахским и английским языками необходимо учитывать не только смысловую точность, но и культурную адаптацию. В современную эпоху стремительного технологического прогресса искусственный интеллект (ИИ) играет значительную роль в сфере перевода. В данной статье проводится сравнительный анализ машинного и человеческого перевода пословиц, рассматриваются их особенности, преимущества и недостатки. Результаты исследования позволяют оценить эффективность ИИ и человека в передаче языковых и культурных особенностей.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, искусственный интеллект, человеческий перевод, машинный перевод, культурная адаптация, языковые особенности, роль технологий в обществе

Annotation. Proverbs and sayings reflect a nation's worldview and values, serving as an essential part of its linguistic and cultural heritage. When translating them between Kazakh and English, both semantic accuracy and cultural adaptation must be considered. In today's rapidly advancing technological era, artificial intelligence (AI) plays a significant role in translation. This article presents a comparative analysis of AI-based and human translation of proverbs, examining their

characteristics, advantages, and limitations. The findings provide insights into the effectiveness of AI and human translators in preserving linguistic and cultural nuances.

Keywords: proverbs and sayings, artificial intelligence, human translation, machine translation, cultural adaptation, linguistic features, role of technology in society

Кіріспе. Тіл – ұлттың мәдениетін, дүниетанымын, тарихын сақтаушы құрал. Әсіресе, мақал-мәтелдер – халықтың өмірлік тәжірибесі мен даналығын бейнелейтін маңызды тілдік бірліктердің бірі. Олар ғасырлар бойы қалыптасқан ой-тұжырымдарды жинақтап, белгілі бір ұлттың болмысын көрсетеді. Сондықтан мақал-мәтелдерді бір тілден екінші тілге аудару тек лексикалық емес, мәдени мағына тұрғысынан да үлкен маңызға ие.

Аударма – тек сөздерді басқа тілге аударып қана қою емес, сонымен қатар мәдени мәнді сақтау және оны жаңа ортаға бейімдеу процесі. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерді аудару барысында бұл мәселе айқын көрінеді. Себебі әрбір халықтың тілі мен мәдениетінде өзіндік ерекшеліктері болғандықтан, оларды дәл әрі мағыналы түрде беру аудармашыдан жоғары деңгейдегі тілдік және мәдени біліктілікті талап етеді.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде жасанды интеллект (ЖИ) негізіндегі машиналық аударма жүйелері кеңінен қолданыс табуда. Google Translate, DeepL, ChatGPT сынды платформалар мәтіндерді жылдам әрі қолжетімді түрде аударуға мүмкіндік береді. Алайда, бұл жүйелер мақал-мәтелдердің мәдени мәнін, астарлы мағынасын дәл жеткізе ала ма деген сұрақ туындайды. Адам аудармасы тілдің нәзік қырларын, эмоциялық реңктерін ескеретіндіктен, дәстүрлі аударма әдістері әлі де өзектілігін жоғалтпаған.

Жасанды интеллекттің аударма саласында қолданылуы аударманың жылдамдығы мен қолжетімділігін арттырғанымен, оның мәтіннің семантикалық және прагматикалық мағынасын толықтай жеткізе алмай

мәселесі өзекті болып қала береді. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері контексті дұрыс түсінбеу мәселелері де туындап жатады, бұл әсіресе тұрақты тіркестер мен идиомалық қолданыстарды, мақал-мәтелдерді де аударуда қиындықтар туғызады.

Бұл зерттеуде адам аудармасының мысалдары ретінде Үрила Кеңесбаеваның «Ағылшын халқының мақал-мәтелдері» атты кітабынан алынған аудармалар қарастырылады, ал жасанды интеллект аудармасының мысалы ретінде ChatGPT, Google Translate, DeepL қосымшалары қолданылады. Сол арқылы ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерді аудару барысында жасанды интеллект пен адам аудармасының мүмкіндіктері салыстырылып, олардың артықшылықтары мен шектеулері талданады. Сонымен қатар, ЖИ технологиясының қазіргі даму деңгейі мен оның аударма сапасына әсері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері тілдік және мәдени ерекшеліктерді сақтау тұрғысынан қандай әдіс тиімді екенін анықтауға бағытталады.

Әдебиетке шолу. Мақал-мәтелдер – халық даналығының бір көрінісі, олар қысқа әрі бейнелі түрде өмірлік шындықты, тәлім-тәрбиені және ұлттық ерекшеліктерді жеткізеді. Кең мағынада, мақал-мәтелдер тұрақты әрі ықшамдалған тіркестер болып табылады және олар метафоралық немесе бейнелі мәнде шындықты сипаттайды (Mieder, 2004, p. 1). Олар қоғамда тұрақты түрде қолданылып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша беріледі (Mirhanova, 2021, p. 106).

Қазақ мақал-мәтелдері «қысқа, метафоралық және ырғақты халық нақылы, ол өмір құбылыстарын жинақтап, типтендіріп көрсетеді. Көп жағдайда екі бөліктен тұрады, оның алғашқысы – белгілі бір шарт немесе

жалпы пікір, ал соңғысы – қорытынды немесе қысқа түйін» (Asykova, 2013, p. 5). Жалпы алғанда, қазақ және ағылшын мақал-мәтелдері халықтың тәжірибесі, мәдениеті мен дүниетанымын, кәсібі мен көзқарасын қамтитын поэтикалық форма ретінде қарастырылады (Anarbay, 2011, p. 153).

Мақал-мәтелдер аудармасы лингвистикалық және мәдени аспектілерді ескеру қажеттігінен үлкен қиындықтар тудыруы мүмкін. Алайда бүгінде аударма саласында адамның дәстүрлі әдістерімен қатар, жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары да кеңінен қолданылуда.

Соңғы онжылдықтарда әлемде айтарлықтай өзгерістер орын алып, технология дамып келеді. ChatGPT академиялық ортада, әсіресе зерттеушілер мен оқытушылар арасында үлкен қызығушылық тудырды (Biswas, 2023). Бұл – OpenAI әзірлеген табиғи тілді өңдеу (NLP) моделі, ол үлкен көлемдегі деректерді пайдаланып, студенттердің сұрақтарына жауап береді, кері байланыс ұсынады және мәтіндер құрастырады (Gilson et al., 2023). Сондай-ақ, ол студенттермен сұхбат жүргізу арқылы олардың білім алу процесіне қолдау көрсетіп, оқуға деген ынтасын арттыруға ықпал ете алады (OpenAI, 2023). Және аударма жұмыстарын да әлемнің бірнеше тілдерінде атқара алады.

Қазіргі таңда басқа да машиналық аударма (МА) жүйелері, соның ішінде Google Translate, DeepL және ChatGPT, мәтінді жылдам және кең көлемде аударуға мүмкіндік береді. Алайда, мұндай жүйелердің мақал-мәтелдерді аударудағы тиімділігі шектеулі. Өйткені, ЖИ-дің негізгі алгоритмдері статистикалық және нейрондық аударма әдістеріне негізделгендіктен, бұл көп жағдайларда мәдени және контекстуалды мағыналарды дәл жеткізуге мүмкіндік бермейді (Nguyen, 2023).

Ал дәстүрлі аударма түрі болса тілдің эмоционалдық, мәдени және прагматикалық аспектілерін сақтауға мүмкіндік береді.

Машиналық аударма мен адам аудармасының негізгі айырмашылығы – соңғысының контексті түсіну қабілетінде. ЖИ көбіне тура аударма жасаса, адам аудармашылар мағына мен стильді бейімдей отырып, сөйлемнің толық мәнін жеткізеді. Бұл әсіресе мәдени тұрғыдан бай тілдік бірліктерге қатысты маңызды.

Мақал мәтелдерді жасанды интеллект көмегімен аударуда зерттеулер өте аз. Дегенмен мақал-мәтелдерден бөлек өзге де мәтіндерді ЖИ көмегімен аудару зерттеулеріне көз салатын болсақ, машиналық аударма тез әрі қолжетімді болғанымен, оның дәстүрлі аударма әдістерімен салыстырғанда дәлдігі төмен екендігі анықталған. Мысалы, Google Translate жүйесі мақал-мәтелдерді аударуда сөзбе-сөз тәсілді қолданатыны анықталған, сәйкесінше бұл олардың мағыналық дәлдігін төмендететіні анықталған (Nguyen, 2023).

Басқа зерттеулерде гибридтік аударма әдісі ұсынылады, яғни машиналық аударманы бастапқы нұсқа ретінде пайдаланып, кейін оны аудармашының редакциялау арқылы жетілдіру қажет екені көрсетіледі (Begjanova, 2023). Мұндай тәсіл мәдени сәйкестікті қамтамасыз етуде тиімді болмақ.

Машиналық аударманың жетістіктеріне қарамастан, мақал-мәтелдерді аудару барысында адам аудармасы маңызды рөл атқарады. Себебі ЖИ контексті толықтай түсіну және мәдени ерекшеліктерді жеткізу қабілетіне әлі де ие емес. Сондықтан болашақта гибридтік аударма әдістерін дамыту қажеттілігі туындайды. Бұл ЖИ мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып, адам аудармасының сапасын жақсартуға көмектеседі.

Зерттеу әдістемесі. Осы зерттеуде деректер жинау үшін ағылшын тіліндегі достық тақырыбындағы мақал-мәтелдер таңдалды. Ағылшын мақал-мәтелдерінің қазақша баламалары адам аудармасы ретінде Үрилла Кеңесбаеваның «Ағылшын халқының мақал-мәтелдері» сөздігінен алынды. Бұл

дереккөзі қазақ тіліне аударылған мақал-мәтелдердің мағыналық және мәдени сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Зерттеу барысында осы мақал-мәтелдер машиналық аударма құралы ретінде Google Translate, ChatGPT, DeepL жүйелерінде аударылды. Әрбір мақал-мәтел осы ЖИ жүйелері арқылы қазақ тіліне аударылып, алынған нәтижелер салыстырмалы талдау үшін сақталды.

Алынған аудармалар Үрила Кеңесбаеваның (2004) кітабынан алынған достық тақырыбындағы 10 мақал-мәтел аудармаларымен салыстырылды. Мақсат – жасанды интеллект жүйелерінің семантикалық дәлдік, стильдік сәйкестік және мәдени мәнділік тұрғысынан қаншалықты сапалы аударма жасай алатынын анықтау.

Нәтижелер негізінде машиналық аударманың сапасы туралы қорытындылар жасалып, адам аудармасымен салыстырғанда оның артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды. Аударма нәтижелері келесі бөлімде ұсынылады.

Нәтижелер мен талдаулар. Зерттеу барысында ағылшын тіліндегі достық тақырыбына қатысты 10 мақал-мәтел таңдалып, олардың қазақша аудармалары ЖИ арқылы жасалды. Алынған нәтижелер Үрила Кеңесбаеваның «Ағылшын халқының мақал-мәтелдері» кітабындағы адам аудармаларымен салыстырылды.

Жалпы алғанда, айтылған барлық ЖИ жүйелері мақал-мәтелдерді грамматикалық тұрғыдан дұрыс аударып, олардың негізгі мағынасын сақтауға тырысты. Кейбір жағдайларда ЖИ сөзбе-сөз аударуға бейім болып, мақал-мәтелдердің астарлы мағынасын толық жеткізе алмады, алайда көптеген аудармаларда мағынасы айқын сақталды. Осы орайда ChatGPT жүйесінің артықшылықтарының бірі – оның жылдамдығы және көптеген тілдерде аударма жасай алатын мүмкіндігі болды. Сонымен қатар, ол ағылшын мақал-мәтелдерінің тура мағы-

насын қазақша жеткізуде Google Translate машиналық аударма жүйесіне қарағанды айтарлықтай дәлдік көрсетті. Ал DeepL жүйесінің аударма мүмкіндіктері әлдеқайда шектеулі екендігі анықталды. Аталған аударма жүйесінде қазақ тілі мүлдем болмады, сол себепті мақалдар орыс тіліне аударылды. (Кесте 1).

Мысалы, «*Before you make a friend eat a bushel of salt with him*» мақалы ChatGPT арқылы «*Дос болмас бұрын, онымен бір қап тұз же*» деп аударылған, ал Google Translate арқылы «*Досыңды құрмас бұрын онымен бір пұт тұз же*» деп аударылған. Бұл жерде аударма сөзбе-сөз берілгендіктен, қазақ оқырманы үшін табиғи әрі түсінікті болмауы мүмкін. Кеңесбаеваның «*Жолға шықпай тұрып, жолдасыңды сыйла*» аудармасы мақалдың негізгі ойын қазақ мәдениетіне сай жеткізіп тұр, яғни адамның нағыз дос екенін білу үшін оны түрлі жағдайларда сынау қажет деген ойды береді.

Сондай-ақ, «*Fair-weather friend*» ағылшын мақалын ЖИ негізіндегі машиналық аударма құралдары, «*Жақсы күннің гана досы*» және «*Қолайлы дос*» деп аударған, бұл мақалдың тікелей мағынасы болғанымен, қазақ тілінде табиғи естілмейді және түсініксіз болуы мүмкін. Кеңесбаеваның кітабында бұл мақал «*Кей құрбы бүгін тату, ертең бату*» деп аударылған. Бұл аударма болса тұрақты тіркес ретінде қолдануға ыңғайлы, ырғақты әрі мақалдың шынайы мәнін дәлірек сипаттап көрсетеді.

Жалған достық туралы тағы бір мысал ретінде «*All are not friends that speak us fair*» мақалын қарастыруға болады. ChatGPT бұл мақалды «*Бізге жақсы сөйлейтіндердің бәрі дос емес*» деп, Google Translate жүйесі «*Бізді әділ айтатындардың бәрі дос емес*» аударған. Соңғы нұсқадағы аударма қазақ тілінде түсініксіз болып шықты, себебі «бізді әділ айтатындар» тіркесі қазақша мағынасыз естіледі. Ал ChatGPT арқылы аударылған мақалдың мағынасы жақсы

сақталғанын атап өткен жөн, дегенмен қазақша мақалдардың бейнелілігі мен астарлы мағынасы көрінбейді. Кеңесбаеваның «*Жалған дос көзіңе мақтар, сырт айналып сойылын сақтар*» аудармасы шынайы қазақ мақал-мәтелдерінің құрылымына сәйкес келеді және екіжүзділікті сипаттауда әлдеқайда әсерлі.

Адам қарым-қатынастары мен достық құндылықтарын сипаттайтын «*Better be alone than in a bad company*» мақал-мәтелді «*Жаман ортада болғаниша, жалғыз жүрген жақсы*» деп және Google Translate арқылы «*Жаман компаниядан гәрі жалғыз болған жақсы*» деп аударылды. ЖИ жүйесі бұл мақалдың түпнұсқа мағынасын жақсы жеткізсе, Google Translate «жаман компания» тіркесін тура аударып, мағыналық сәйкессіздік тудырды.. Бұл аудармада да түпнұсқа мағынасын толық сақтаған. Кеңесбаеваның кітабында бұл мақал «*Жаманмен жолдас болғаниша жалғыз жүр*» деп аударылған, және осы аударма жасанды интеллект арқылы аударылған нұсқаға қарағанда қазақтың мақал айту дәстүріне сәйкес келеді әрі әсерлі естіледі.

Материалдық жағдай мен достықтың байланысын сипаттайтын «*He that has a full purse never wanted a friend*» мақал-мәтелі «*Қалтасы толы адамға әрқашан дос табылады*» және «*Әмиян толы адам ешқашан досын қаламаған*» деп берілген. Жасанды интеллекттің машиналық аудармасы түпнұсқаның негізгі ойын жеткізгенімен, Кеңесбаеваның «*Басыңа бақ-дәулет қонғанда бәрі – дос, Басыңнан бақ-дәулет тайғанда бәрі – қас*» аудармасы мақалдың эмоциялық әсерін күшейтіп, оқырманға тереңірек түсінік береді. Google Translate аудармасы түпнұсқа мағынасын толықтай бұрмалап, логикалық сәйкессіздікке ұшыраған.

Достықтағы шекаралар туралы сипаттайтын «*Hedge between keeps friendship green*» мақал-мәтелін алатын болсақ, ЖИ жүйелері бұл мақалды «*Достықты сақтау үшін араға шекара қою керек*» деп және «*Арасындағы*

қоршау достықты жасыл етеді» берілген. Соңғы Google Translate арқылы берілген нұсқада мақалдың мағынасы түбегейлі жойылғанын байқаймыз. Бірінші нұсқадағы аударма да мақалдың тура мағынасын береді, бірақ екі ЖИ ChatGPT жүйесі мағынаны жақсы жеткізе білген. Дегенмен, Кеңесбаеваның «*Арадағы бөгет – достықтың беріктігіне себеп*» аудармасы қазақ мақал-мәтелдерінің құрылымына жақынырақ және мағыналық тұрғыдан тереңірек.

«*Better lose a jest than a friend*» мақалы ChatGPT арқылы «*Әзілден гәрі достықты сақтау маңызды*», ал Google Translate арқылы «*Достан гәрі әзілден айырылған жақсы*» деп аударылды. ЖИ бұл мақалдың мағынасын дұрыс сақтағанымен, Кеңесбаеваның «*Досыңа әзілді асырып айтсаң да, басыңып айтпа*» аудармасы қазақ тілінің көркемдігін, мақалға тән құрылымын жақсы сақтаған. Ал онлайн аударма платформасының аудармасы мағынасыз әрі түсініксіз болып шықты.

«*Lend your money and lose your friend*» мақалын ЖИ құралы «*Ақшаңды қарызға берсең, досыңнан айырылуың мүмкін*» деп аударған, ал онлайн аударма сервисі «*Қарызға ақшаңызды беріңіз және досыңызды жоғалтыңыз*» деп жеткізді. Бірінші аударма мағыналық тұрғыдан түсінікті болғанымен, Кеңесбаеваның «*Досыңа атыңды берме, берсең, ақырын жүр деме*» нұсқасы мақалдың астарлы мәнін тереңдетіп, қазақ дүниетанымына сай бейімделген. Ал екінші аударма қазақ тілінің нормаларына сәйкес келмейді және бұйрық райында берілгендіктен, түпкі ойды дұрыс жеткізе алмады.

«*Books and friends should be few but good*» мақалы AI негізіндегі аударма құралы арқылы «*Кітаптар мен достар аз, бірақ сапалы болуы керек*» деп аударылған, ал онлайн аударма жүйесі «*Кітаптар мен достар аз болуы керек, бірақ жақсы*» деп жеткізген. AI жүйесі түпнұсқаның тура мағынасын сақтауға қол жеткізсе, интернет аударма платформасы сөйлем құрылымын бұзып,

түсініксіз аударма жасаған. Кеңесбаеваның «*Мың жолдас жақсы, мың жолдастан бір дос жақсы*» аудармасы мақалдың шынайы мәнін дәлірек жеткізеді.

«*Man is known by the company he keeps*» мақалы жасанды интеллект негізіндегі аударма жүйесі арқылы «*Адамды достары арқылы тануға болады*» деп берілген, ал веб-негізіндегі аударма сервисі арқылы «*Адамды өзі ұстайтын компания біледі*» деп аударылған. Алғашқы нұсқа түпнұсқа мақалдың негізгі идеясын жеткізуге тырысқанымен, екінші нұсқа «компания» сөзін тура аударып, түп мағынаға сәйкес келмейді. Урила Кеңесбаеваның «*Жігітті жолдасына қарап таниды*» аудармасы қазақ мәдениетіне тән тұрақты тіркес ретінде мақалдың мәнін әлдеқайда әсерлі әрі бейнелі түрде жеткізеді.

Жалпы алғанда, екі жасанды интеллект жүйесі де мақал-мәтелдерді грамматикалық

тұрғыдан дұрыс аударып, олардың негізгі мағынасын сақтауға тырысты. ChatGPT сөзбе-сөз аудармаларда салыстырмалы түрде дәлірек нәтиже көрсетті, ал Google Translate кейбір аудармаларда мағынаны бұрмалап, сөзбе-сөз аударманың қиындығына тап болды. Сонымен қатар, Google Translate қазақ тілінің ерекшеліктерін ескермей, кейбір тіркестерді қазақшаға түсініксіз етіп аударды.

Сонымен қатар, зерттеу барысында екі ЖИ машиналық аударма жүйесі де кейбір мақал-мәтелдердің астарлы мағынасын жеткізе алмады және қазақ тілінің бейнелі, ықшам құрылымына сәйкес келмейтін аудармалар жасады. Кеңесбаеваның аудармалары қазақ мақал-мәтелдерінің ұлттық нақышын, эмоционалдық реңкін және поэтикалық ерекшеліктерін жақсы сақтаған. Сондықтан, жасанды интеллект аудармаларын қолданғанда, олардың мағынасын тереңдету үшін адам редакциясы қажет болады.

1 кесте – Мақал-мәтелдер аудармаларының салыстырмалы талдауы

Ағылшын түпнұсқасы	Google аудармасы	DeepL аудармасы	ChatGPT аудармасы	Адам аудармасы (Кеңесбаева)
Before you make a friend eat a bushel of salt with him.	Досыңды құрмас бұрын онымен бір пұт тұз же.	Прежде чем завести друга, съешьте с ним бушель соли.	Дос болмас бұрын, онымен бір қап тұз же.	Жолға шықпай тұрып, жолдасыңды сыйла.
Fair-weather friend.	Қолайлы дос.	Друг на все времена.	Жақсы күннің ғана досы.	Кей құрбы бүгін тату, ертең бату.
All are not friends that speak us fair.	Бізді әділ айтатындардың бәрі дос емес.	Все они не являются друзьями, которые говорят с нами честно.	Бізге жақсы сөйлейтіндердің бәрі дос емес.	Жалған дос көзіңе мақтар, сырт айналып сойылын сақтар.
Better be alone than in a bad company.	Жаман компаниядан гөрі жалғыз болған жақсы.	Лучше быть одному, чем в плохой компании.	Жаман ортада болғанша, жалғыз жүрген жақсы.	Жаманмен жолдас болғанша жалғыз жүр.
Lend your money and lose your friend.	Қарызға ақшаңызды беріңіз және досыңызды жоғалтыңыз.	Одолжив деньги, вы потеряете друга.	Ақшанды қарызға берсең, досыңнан айырылуың мүмкін.	Досыңа атыңды берме, берсең, ақырын жүр деме.

Books and friends should be few but good.	Кітаптар мен достар аз болуы керек, бірақ жақсы.	Книг и друзей должно быть немного, но они должны быть хорошими.	Кітаптар мен достар аз, бірақ сапалы болуы керек.	Мың жолдас жақсы, мың жолдастан бір дос жақсы.
Man is known by the company he keeps.	Адамды өзі ұстайтын компания біледі.	Человека узнают по компании, которую он составляет.	Адамды достары арқылы тануға болады.	Жігітті жолдасына қарап таниды.
He that has a full purse never wanted a friend.	Әмиян толы адам ешқашан досын қаламаған.	Тот, у кого полный кошелек, никогда не нуждался в друге.	Қалтасы толы адамға әрқашан дос табылады.	Басына бақ-дәулет қонғанда бәрі – дос, Басыңнан бақ-дәулет тайғанда бәрі – қас.
Hedge between keeps friendship green.	Арасындағы қоршау достықты жасыл етеді.	Ограда между ними сохраняет дружбу зеленой.	Достықты сақтау үшін араға шекара қою керек.	Арадағы бөгет - достықтың беріктігіне себеп.
Better lose a jest than a friend.	Достан гөрі әзілден айырылған жақсы.	Лучше потерять шутку, чем друга.	Әзілден гөрі достықты сақтау маңызды.	Досыңа әзілді асырып айтсаң да, басынып айтпа.

Қорытынды

Бұл зерттеуде ағылшын тіліндегі достық тақырыбына қатысты мақал-мәтелдердің аудармасы жасанды интеллект жүйелері (ChatGPT және Google Translate) арқылы орындалды, әрі олардың нәтижелері Үрилла Кеңесбаеваның адам аудармаларымен салыстырылды. Зерттеу барысында екі жүйенің де грамматикалық тұрғыдан дұрыс аударма жасау қабілеті байқалды және түпнұсқа мәтіндегі негізгі мағынаны жеткізуге ұмтылғаны анықталды. Дегенмен, ChatGPT мен Google Translate жүйелерінің әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен шектеулері бар.

ChatGPT жүйесі тез әрі түсінікті аудармалар ұсынумен қатар, ағылшын тіліндегі кең сөздік қорды қолданып, негізгі мағынаны жеткізуге тырысты. Оның аудармалары көбінесе сөзбе-сөз берілген, бұл түпнұсқаның мазмұнын сақтауға ықпал етсе де, кейбір жағдайда мәдени және стилистикалық нюанстар жеткіліксіз қалып, қазақ тілінің бейнелілігін толық көрсете алмады.

Ал Google Translate жүйесі де аударма

жасауда белгілі бір жетістіктерге қол жеткізсе де, оның аудармалары көп жағдайда құрылымдық және мағыналық сәйкессіздіктерге ұшырады. Кейбір тіркестерді аударғанда, ұлттық нақыш пен лингвистикалық ерекшеліктер ескерілмей, аударманың табиғилығы мен түсініктілігі төмендеді. Нәтижесінде, Google Translate аудармалары оқырманға кейде түсініксіз немесе мағыналық қателіктерге толы болып шықты.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жасанды интеллект жүйелері мәтінді грамматикалық тұрғыдан дұрыс аудару қабілетіне ие, бірақ олардың мәдени, стилистикалық және контекстуалды аспектілерді жеткізу деңгейі адам аудармасымен салыстырғанда төмен. Үрилла Кеңесбаеваның аудармалары қазақ тілінің ұлттық бейнесін, эмоционалдық экспрессиясын және мақал-мәтелдердің поэтикалық құрылымын тиімді түрде сақтап, түпнұсқа мағынаны оқырманға жан-жақты жеткізеді.

Болашақта гибридті аударма әдістерін қолдану, яғни жасанды интеллект жүйелерінің аудармасын адам редакциясымен

толықтыру ең тиімді шешім болуы мүмкін. Осылайша, аударма сапасын арттыруда әр-

бір жүйенің артықшылықтары үйлестіріліп, мәдени және стилистикалық сәйкестік қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Асықова, З. (2013). Қазақ мақал-мәтелдері. Алматы.
2. Anarbay, B. (2011). Sheshendik makal-matel, sheshendik zhumbak. Vestnik KazNU, 133(3), p. 153.
3. Biswas, S. (2023). ChatGPT and the future of medical writing. Radiology 307, 223312. doi: 10.1148/radiol.223312
4. Gilson, A., Safranek, C. W., Huang, T., Socrates, V., Chi, L., Taylor, R. A., et al. (2023). How does chatgpt perform on the united states medical licensing examination? The implications of large language models for medical education and knowledge assessment. JMIR Med. Educ. 9, e45312. doi: 10.2196/45312
5. Кеңесбаева, Ү. (2004). Ағылшын халқының мақал-мәтелдері. Алматы.
6. Mieder, W. (2004). Proverbs: A handbook. Greenwood Press.
7. Mirxanova, M. S. (2021). The origin of proverbs and sayings. Academicia Globe: Biannual Research Journal, 2(6), 106-110. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/8M6Q2>
8. OpenAI. (2023, February 10). Introducing ChatGPT – Learn more. OpenAI. <https://openai.com/blog/chatgpt/>

ӘОЖ 14.25.09

ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ БІЛІМІН МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМДЕГІ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ

Бакеева Жанар Толыбайқызы

Байқоңыр қаласындағы №272 орта мектебінің музыка пәні мұғалімі
(Байқоңыр, Қазақстан)

Абдрахманова Мадина Жомартқызы

MA in Multilingual Education, PhD Candidate in Education, Nazarbayev University

zhanar_baekееva@mail.ru

(Астана, Қазақстан)

Андапта. Музыка – адамзат мәдениетінің ажырамас бөлігі, рухани және танымдық дамудың маңызды құралы. Осы мақалада орта мектепте музыкалық білім беру үдерісінде тарихи сабақтастықтың рөлі қарастырылады, сонымен қатар музыка пәні арқылы оқушылардың рухани және танымдық білімін жетілдірудің әдістері мен тиімді тәсілдері талданады. Ұлттық және әлемдік музыка тарихын оқыту арқылы оқушылардың көркемдік ойлауын дамыту, олардың мәдени мұраға деген қызығушылығын арттыру және рухани дүниетанымын кеңейту жолдары қарастырылады. Зерттеу барысында музыканың әртүрлі тарихи кезеңдердегі дамуы мен оның қоғамға әсері жан-жақты қарастырылып, төмендегідей негізгі нәтижелерге қол жеткізілді: Музыканың тарихи дамуы және оның қоғамға ықпалы зерттелді; Мәдениет пен технологияның музыканың дамуына әсеріне баға беріліп, әр тарихи дәуірдегі музыканың салыстырмалы талдауы, музыканың әлеуметтік рөлі және оның заманауи қоғамдағы мәні айқындалды. Зерттеу нәтижелері музыканың тарихи дамуы тек өнер тұрғысынан ғана емес, әлеуметтік және технологиялық үдерістермен тығыз байланысты екенін дәлелдейді. Алынған нәтижелер музыка пәнін оқытуда тарихи сабақтастық қағидасын қолданудың тиімділігін дәлелдейді және музыкалық білім берудің жаңа әдістерін әзірлеуге негіз бола алады.

Тірек сөздер: музыкалық білім, музыка тарихы, музыка пәнін оқыту әдістемесі, орта мектепте оқыту әдістемесі, рухани білім, танымдық білім, музыкадағы тарихи сабақтастық.

Annotation. Music is an integral part of human culture and a crucial tool for spiritual and cognitive development. This article studies the role of historical continuity in the process of music education in secondary schools and analyzes methods and effective approaches to enhancing students' spiritual and cognitive knowledge through the subject of Music. Studying national and world music history contributes to the development of students' artistic thinking, increases their interest in cultural heritage, and broadens their spiritual worldview. During the research, the development of music across different historical periods and its impact on society was thoroughly analyzed, leading to the following key findings: the historical development of music and its influence on society were studied; the impact of culture and technology on music development was assessed; a comparative analysis of music in different historical periods was conducted; and the social role of music and its significance in modern society were identified. The research results demonstrate that the historical development of music is linked not only to art but also to social and technological processes. The

findings confirm the effectiveness of applying the principle of historical continuity in music education and can serve as a foundation for developing new methods of musical instruction.

Keywords: musical education, history of music, methods of teaching music, secondary school teaching methods, spiritual education, cognitive education, historical continuity in music.

Аннотация. Музыка является неотъемлемой частью культуры человечества, важным инструментом духовного и познавательного развития. В данной статье рассматривается роль исторической преемственности в процессе музыкального образования в средней школе, а также анализируются методы и эффективные способы совершенствования духовных и познавательных знаний учащихся через предмет «Музыка». Изучение национальной и мировой истории музыки способствует развитию художественного мышления школьников, повышению их интереса к культурному наследию и расширению их духовного мировоззрения. В ходе исследования были всесторонне рассмотрены развитие музыки на различных исторических этапах и ее влияние на общество, что позволило достичь следующих ключевых результатов: изучено историческое развитие музыки и ее влияние на общество; дана оценка влияния культуры и технологий на развитие музыки; проведен сравнительный анализ музыки в различные исторические периоды; выявлена социальная роль музыки и ее значение в современном обществе. Результаты исследования доказывают, что историческое развитие музыки связано не только с искусством, но и с социальными и технологическими процессами. Полученные выводы подтверждают эффективность применения принципа исторической преемственности в преподавании музыки и могут служить основой для разработки новых методов музыкального образования.

Ключевые слова: музыкальное образование, история музыки, методы преподавания музыки, методика преподавания в средней школе. Духовное образование, познавательное образование, историческая преемственность в музыке.

Кіріспе. Музыка – адамзат мәдениетінің ажырамас бөлігі, рухани және танымдық дамудың маңызды құралы. Оның ғасырлар бойғы дамуы мен тарихи сабақтастығы қоғамның мәдени және әлеуметтік өзгерістерімен тығыз байланысты. Әртүрлі тарихи кезеңдерде музыка тек көркемдік шығармашылықтың ғана емес, сондай-ақ білім беру мен тәрбиенің маңызды элементі ретінде қызмет атқарды.

Бүгінгі таңда орта мектеп оқушыларының рухани және танымдық білімін жетілдіру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Музыкалық білім, әсіресе оның тарихи сабақтастығын ескере отырып жүргізілсе, оқушылардың мәдени санасын қалыптастыруға, ұлттық және әлемдік музыкалық мұраны түсінуге, олардың шығармашылық және эстетикалық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Бұл мақалада музыкалық білім беру үдерісінде тарихи сабақтастықтың рөлі қа-

растырылады. Сонымен қатар, музыка пәні арқылы оқушылардың рухани және танымдық білімін жетілдірудің әдістері мен тиімді тәсілдері талданады. Ұлттық және әлемдік музыка тарихын оқыту арқылы оқушылардың көркемдік ойлауын дамыту, олардың мәдени мұраға деген қызығушылығын арттыру және рухани дүниетанымын кеңейту жолдары қарастырылады.

Әдебиетке шолу. Музыкалық білім беру саласында тарихи сабақтастықты зерттеу көптеген ғалымдар мен педагогтердің назарында болған. Музыка тарихын, оның қоғамға әсерін және білім беру жүйесіндегі рөлін қарастыратын еңбектер оқушылардың рухани және танымдық дамуына ықпал етудің түрлі жолдарын сипаттайды. Бұл бөлімде музыкалық білім, тарихи сабақтастық және рухани-танымдық даму мәселелерін қарастырған негізгі әдебиеттерге шолу жасалады.

Музыкалық білім беру теориясы бойын-

ша зерттеулер негізінен музыканың педагогикалық рөлін анықтауға бағытталған. Ғалым Л.В. Школяр музыкалық білім беру әдістемесін зерделей отырып, музыка пәнінің тек дағдылар қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытудағы рөлін атап көрсетеді (Школяр, 2008). Оның пікірінше, музыканы оқыту жүйесі оқушылардың жалпы интеллектуалды қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Педагог П. Торопова еңбектерінде музыкалық білімнің рухани тәрбиедегі маңызын қарастырып, оның тұлғаның дүниетанымдық көзқарасын кеңейтудегі рөлін көрсетеді (Торопова, 2015). Автор музыканың адам жанына эмоционалды әсерін зерттеп, оны мектептегі білім беру үрдісіне тиімді енгізу жолдарын ұсынады.

Музыкалық білім беруде тарихи сабақтастықты сақтау мәселесі көптеген ғалымдардың зерттеулерінде көтерілген. Ю.Н. Мазур музыканың тарихи дамуы мен оның қоғамға ықпалы туралы еңбегінде ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейінгі музыкалық дәстүрлердің сақталуының маңыздылығын атап өтеді (Мазур, 2012). Ол ұлттық және әлемдік музыка тарихын оқытудың оқушылардың мәдени санасын қалыптастырудағы рөлін ерекше көрсетеді.

Қазақтың дәстүрлі музыкалық білім беру әдістеріне қатысты зерттеулерде С. Қожамқұлов қазақ музыкасының сабақтастығы мен оның жас ұрпақтың ұлттық болмысын қалыптастырудағы рөлін жан-жақты қарастырады (Қожамқұлов, 2019). Ғалымның пікірінше, ұлттық музыкалық мұраны білім беру бағдарламасына енгізу оқушылардың рухани тәрбиесін арттыруға және олардың тарихи санасын дамытуға ықпал етеді.

Музыка пәнін оқыту арқылы оқушылардың рухани және танымдық білімін жетілдіру мәселесін зерттеген еңбектер арасында О. Сакс «Музыкафилия» кітабында музыканың адамның когнитивтік қабілеттеріне

әсерін ғылыми тұрғыдан қарастырады. Ол музыканың адамның есте сақтау, эмоциялық қабылдау және шығармашылық ойлау жүйесіне ықпал ететінін дәлелдейді (Сакс, 2007).

Қазақстандық ғалымдар арасында Г. Ахметова музыкалық білімнің мектеп оқушыларының шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытудағы рөлін зерттеген (Ахметова, 2020). Ол музыканың пәнаралық байланысын тарих, әдебиет, өнер пәндерін дамыту арқылы оқушылардың ой-өрісін кеңейтуге болатынын атап өтеді.

Музыка пәнін оқытудың әдістемелері бойынша еңбектерде көбінесе дәстүрлі және инновациялық тәсілдер қарастырылады. Мысалы, Д. Элиас музыка пәнінде заманауи технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың белсенділігін арттыру жолдарын сипаттайды (Элиас, 2016). Ол цифрлық музыкалық платформалар мен интерактивті әдістердің тиімділігін атап көрсетеді.

Сондай-ақ, А. Нұрғалиева қазақ музыкасын оқыту әдістемесіне ерекше көңіл бөліп, ұлттық аспаптарды үйретудің психологиялық және педагогикалық аспектілерін қарастырады (Нұрғалиева, 2018). Оның зерттеулері музыкалық білім берудің оқушылардың рухани құндылықтарын дамытудағы рөлін көрсетеді.

Жалпы, әдебиетке жасалған шолу музыкалық білім берудің теориялық және әдістемелік негіздерін қарастыратын көптеген зерттеулер бар екенін көрсетеді. Зерттеулер музыка пәнінің тек өнер ретінде ғана емес, сонымен қатар оқушылардың рухани-танымдық дамуына әсер ететін маңызды білім беру құралы екенін дәлелдейді. Музыкалық білім беруде тарихи сабақтастықты сақтау оқушылардың мәдени құндылықтарды түсінуіне және олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететінін көрсетеді.

Бұл зерттеулер орта мектепте музыка пәнін оқыту әдістемесін жетілдірудің маңы-

здылығын айқындап, болашақта музыкалық білім беруді жаңа әдістер арқылы дамытудың қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу әдістемесі. Осы зерттеу жұмысы музыкалық білім беру үдерісінде тарихи сабақтастықтың рөлін анықтау және оның орта мектеп оқушыларының рухани және танымдық білімін жетілдірудегі тиімділігін зерттеуге бағытталған. Зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістер кешені қолданылды.

Зерттеудің теориялық әдістерін қолдану аясында аталған тақырып бойынша ғылыми-теориялық талдау жасалды, ол үшін музыкалық білім беру, тарихи сабақтастық, рухани және танымдық даму мәселелері бойынша әдебиеттер мен ғылыми еңбектерге шолу жасалды. Сонымен қатар теориялық білімдерге жүйелік талдау жүргізіліп, музыкалық білім берудің құрылымын анықтау және оның оқушылардың дамуына ықпалын бағалау үшін қолданылды.

Зерттеудің эмпирикалық әдістерін қолдану аясында орта мектеп оқушылары мен музыка пәні мұғалімдері арасында музыкалық білім берудің тарихи аспектілері туралы көзқарастарын анықтау мақсатында, өзара сабаққа қатысу мен оқушылардың музыка пәнінен тарихи ақпаратты меңгеруі бойынша бақылау жүргізілді. Осы аталған бақылау әдісі арқылы музыка сабақтарында оқушылардың тарихи музыкалық шығармаларды қабылдау ерекшеліктері мен белсенділіктерін бақылау арқылы мәліметтер жиналды.

Зерттеу бірнеше кезең бойынша жүзеге асырылды: 1) Дайындық кезеңінде ғылыми әдебиеттерді зерттеу жасалып, зерттеу тақырыбы мен мақсаты нақтыланды, сонымен қатар орта мектеп бағдарламасындағы музыка пәнінің күнтізбелік, типтік жоспарларына шолу жасалды. 2) Деректерді жинау кезеңінде музыка сабақтарына өзара сабаққа қатысу арқылы бақылау жұмыстары жүргізілді. 3) Деректерді талдау және қоры-

тындылау кезеңінде жинақталған мәліметтер тыңғылықты талданып, өңделді. Осы орайда музыкалық білім берудегі тарихи сабақтастықтың оқушылардың рухани және танымдық дамуына әсерін бағалап, зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, ұсыныстар дайындалды.

Аталған зерттеу әдістері музыкалық білім берудің тарихи сабақтастық қағидасын сақтай отырып, оқушылардың мәдени және рухани дамуына ықпал етудің жаңа тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талдау. Музыка адамзат тарихында әрқашан маңызды рөл атқарып келді. Ежелгі дәуірдегі музыка адамның күнделікті өмірімен тығыз байланыста болды және діни, салт-дәстүрлік және әлеуметтік шаралардың маңызды бөлігіне айналды. Бұл кезеңдегі музыканың негізгі ерекшеліктері – оның қарапайымдылығы, халықтық және ритуалдық сипатта болуы.

Батыс классикалық музыкасы ресми түрде ертедегі христиан шіркеуі жасаған музыкадан басталады. Ертедегі шіркеу ежелгі Грекия мен Римнің басым музыкасынан алшақтағысы келген болуы мүмкін, өйткені сол ежелгі мемлекеттерде христиан діні қудаланған пұтқа табынушылардың діні болғандай көрсетті. Осылайша, христиан шіркеуінің музыкасына, демек, тұтастай алғанда батыс классикалық музыкасына бұрынғы ежелгі музыканың қаншалықты әсер еткені нақты белгісіз. Сол кездің адамдары музыканың құрылуы туралы жалпы көзқарасты ежелгі грек және рим музыка теоретиктерінен және ойшыларынан алды. Грек-рим қоғамында сияқты ерте заманда музыканы оқыту өте маңызды болды; арифметика, геометрия және астрономиямен қатар музыка орта ғасырлардағы стандартты гуманитарлық білім берудің маңызды бір бөлігі еді. Музыкаға деген жоғары құрметті алғаш рет ғалымдар Кассиодор, Севильялық Исидор және Боэций көрсетті, олар Пифагор, Аристотель және Платон сияқты ойшылардың

көзқарастарын ортағасырлық музыка теориясына қосып, оның дамуында шешуші рөл атқарды. Дегенмен, ортағасырлық музыка теоретиктері мен сазгерлері грек және рим жазбаларын үнемі қате немесе бұрыс түсінетін. Бұл ортағасырлық музыканттарға қол жетімді грек-римдік музыкалық шығармалардың болмауына байланысты болды, Севильялық Исидор «Егер дыбыстар адамның есінде қалмаса, олар өледі, өйткені оларды жазу мүмкін емес» деп мәлімдеді. Сол кезде ежелгі Грекияда нота жазу жүйесінің болғаны туралы бейхабар ортағасырлық сазгерлер үшін музыкалық шығармаларды парақ үстіне жазудың өзі қиыншылық тудыратын.

Классикалық музыканың ежелгі дүние музыкасымен кей анық байланыстары бар. Музыкалық шығармалардағы монофония, импровизация және мәтіннің маңыздылығы сияқты негізгі элементтер ерте ортағасырлық музыкада да, көптеген ежелгі өркениеттердің музыкасында да байқалады. Аристоксен мен Пифагордың идеяларынан жасалған шіркеу әуендері мен грек мәдениеті музыка дамуына үлкен әсер етті. Ежелгі Грекияның аулос және лира (кіші арфаға ұқсас ішекті аспап) сияқты аспаптары қазіргі симфониялық оркестр аспаптарының дамуына әсер етті.

Осы мақалада музыканың тарихи дамуы мен оның қоғамға әсері жан-жақты қарастырылып, орта мектепте музыкалық білім беру үдерісінде тарихи сабақтастықтың маңыздылығы анықталды. Жинақталған деректер мен талдау нәтижелері төмендегідей негізгі бағыттар бойынша қарастырылды.

Музыканың тарихи дамуы және оның қоғамға ықпалы

Алғашқы музыкалық аспаптар мен дыбыс көздері. Музыка тарихы алғашқы қауымдық қоғамдардың өмірімен тығыз байланысты. Адамдар алғаш рет табиғаттағы дыбыстарды бақылап, оларды музыкалық шығармашылыққа қолдана бастады. Желдің,

судың, жануарлардың дыбыстары алғашқы шабыт көзі болған. Ежелгі адамдар қолдарына түсетін кез келген затты дыбыс шығаратын аспап ретінде пайдаланған: ағаштар, сүйектер, тастар. Осылайша, алғашқы қарапайым аспаптар пайда болды. Саздан, ағаштан және сүйектен жасалған флейталар мен барабандар ең алғашқы музыкалық аспаптардың қатарына жатады. Археологиялық қазбалардан табылған бұл аспаптар адамзаттың музыкалық мәдениетінің терең тарихы бар екенін дәлелдейді.

Ежелгі мәдениеттердегі музыка. Әрбір өркениетте музыка өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасқан. Ежелгі Египет, Месопотамия, Қытай және Грекия секілді мәдениеттерде музыка діни салт-жоралармен, соғыс, еңбек және мейрамдармен тығыз байланыста болған. Ежелгі Египеттегі музыка көбінесе діни рәсімдерде қолданылған. Музыка перғауындар мен құдайларға арналған салтанаттарда орындалған. Музыкалық аспаптар арасында арфа, лира және систрум кеңінен пайдаланылды. Бұл аспаптардың көмегімен құдайларға мадақ айтылып, рәсімдер мен мерекелердің ажырамас бөлігіне айналды. Месопотамиядағы музыка күнделікті өмірдің маңызды элементі болды. Шумерлер мен аккадтықтар музыканы әсіресе патшалар мен құдайларға арнап орындады. Олар үшін арфа, лира, флейта секілді аспаптар маңызды рөл атқарды. Месопотамияда музыка жазбалары мен ән мәтіндері саз балшық тақталарға жазылып, сол арқылы ежелгі музыка тарихына үлкен үлес қосылды. Ежелгі Грекияда музыка философия, ғылым және өнермен тығыз байланысты болды. Гректер музыканы тәрбие құралы ретінде қарастырды, және ол олардың философиялық және эстетикалық түсініктеріне әсер етті. Пифагор музыканың математикалық негізін зерттеп, оның интервалдар арасындағы қатынастарын анықтаған. Грек музыкалық мәдениеті ритуалдар мен театрда маңызды рөл атқарды.

Ортағасырлық музыка (V-XV ғасырлар). Ортағасырлық музыка – бұл Еуропадағы V-XV ғасырлар аралығында дамыған музыкалық өнер. Бұл кезеңде шіркеу музыкасы маңызды рөл атқарды. Шіркеуде орындалатын діни музыка негізгі орында болды және шіркеу қызметі арқылы дамыды. Сол кезеңнің басты музыкалық бағыттарының бірі – Григориан хоры. Григориан хоры – бір дауысты, унисонда айтылатын қасиетті әндер жиынтығы. Бұл стиль Рим Папасы Григорий I-дің бастамасымен жүйеленген деп есептеледі. Ортағасырлық кезеңнің келесі бір үлкен жетістігі – полифониялық музыка. Полифония бірнеше дауысты бір уақытта орындауға мүмкіндік беретін стиль, яғни әрбір дауыс өзіне тән әуенді алып жүреді. Бұл бағыт музыкалық құрылымның күрделенуіне жол ашты және кейінгі дәуірлерге ықпал етті. Сонымен қатар, сол кезеңде тробадурлар мен труверлер деп аталатын әнші-ақындар кеңінен танылды. Олар өз әндерінде сүйіспеншілік, батырлық, соғыс және табиғат туралы жырлады. Әндері көбінесе салтанатты сарайларда орындалып, халық арасында да таралды.

Ренессанс музыка кезеңі (XV-XVI ғасырлар). Ренессанс (Қайта өрлеу) дәуірі Еуропада XV-XVI ғасырларда орын алған мәдени жаңғыру кезеңі. Музыка да осы кезеңде жаңа серпін алып, шынайы көркемдік пен шығармашылықты жетілдірді. Бұл кезеңде полифониялық стиль одан әрі дамыды. Әрбір дауыс дербес рөл атқарып, музыкалық композицияларды байытты. Музыкалық аспаптардың дамуы да осы кезеңнің ерекше белгісі. Ренессанс дәуірінде скрипка, клавиесин, лютия сияқты жаңа аспаптар пайда болды және кеңінен қолданыла бастады. Бұл аспаптар тек қана шіркеу музыкасында емес, сонымен қатар сарайлар мен халық арасында да кеңінен қолданылды. Музыка теориясы мен ноталық жазу жүйесінде де жаңалықтар болды. Ноталар жүйесі дамып, қазіргі ноталық жазу жүйесінің негізі қалан-

ды. Бұл композиторлардың шығармаларын сақтауға және оларды кейінгі ұрпақтарға жеткізуге мүмкіндік берді.

Осылайша, ежелгі музыка бірнеше маңызды функция атқарған: 1) Діни рәсімдер мен құдайларға табынудың маңызды элементі болды. Музыка арқылы адамдар құдайлармен байланыс орнатып, олардың көмегін сұраған. Сонымен қатар, музыка мерекелер мен ойын-сауықтың негізгі бөлігіне айналды. Әлеуметтік шаралар мен салтанаттарда орындалған музыка адамдарды біріктіріп, қоғамды нығайтуға ықпал етті. 2) Музыка соғыс пен әскери шараларда да қолданылды. Әскери марштар жауынгерлерге рух беріп, оларға күш пен батылдық сыйлады. Музыка арқылы адамдар бір-бірімен ақпарат алмасып, арнайы дыбыс сигналдары арқылы әрекеттерін үйлестіріп отырған. 3) Еңбек процесінде де музыка маңызды рөл атқарды. Еңбек әндері жұмысшылардың көңілін көтеріп, олардың жұмысына ритм беріп, шаршауды жеңілдетті.

Классицизм. Классикалық музыка (лат. classicus - «үлгілі») ұғымын көбіне классицизм кезеңіндегі, оның кейінгі Ағарту дәуіріндегі жазылған музыкамен, әсіресе Еуропаның дәстүрлі музыкалық өнерінің туындыларымен байланыстырады. Иоганн Себастьян Бах неміс композиторы, органист және ұстаз болды. Түрлі жанрдағы 1000-нан астам музыкалық шығармалардың (операдан басқа) авторы. Музыкалық мұрасы И.С. Бах өнердегі барокко музыкасының жетістіктерінің ең жақсы үлгісі болып саналады. И.С. Бах – полифонияның ұлы шебері. Атақты классик композиторлар: Антонио Вивальди, Иоганн Себастьян Бах, Георг Гендель, Вольфганг Амадей Моцарт, Людвиг ван Бетховен, Джоаккино Россини, Феликс Мендельсон, Фредерик Шопен, Рихард Вагнер, Джузеппе Верди, Иоганн Штраус, Иоганнес Брамс, Жорж Бизе, Эдвард Григ, Пётр Ильич Чайковский.

Барокко дәуірі. Музыкадағы барокко

(итальянша барокко – ерекше) 1600-1750 жылдар аралығында Еуропада кең тараған көркем стиль. Ол әсіресе Италияда, Испанияда, Германияда және Францияда кең таралған. Барокконың әлеуметтік негізі – шіркеу және ақсүйектік қоғамның құдіретін дәріптеу.

Романтизм дәуірі. Романтизм (XIX ғ.): Шопен, Лист және Чайковский сияқты композиторлар музыкаға терең эмоционалдық және ұлттық сипаттарды енгізді. Музыка арқылы композиторлар өз елдерінің мәдени ерекшеліктерін көрсетіп, қоғамдағы өзгерістерге әсер етті.

XX ғасырдағы музыка. XX ғасырда музыка өнері айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Осы кезеңде классикалық музыка жаңа стильдермен, жаңа тәсілдермен байытылды. Композиторлар әртүрлі эксперименттерге барып, музыкада жаңа бағыттар мен ағымдарды дүниеге әкелді. Мысалы, атональдық музыка, авангард және сериялық музыка кеңінен тарады. Бұл кезеңде джаз, блюз, рок-н-ролл сияқты жаңа жанрлар пайда болып, олар бүкіл әлемде кеңінен танымал болды. Джаз жанры Африка-американдық музыкадан дамып, ритм және импровизация арқылы ерекшеленді. Блюздің өзіндік эмоционалдық бояуы бар, ал рок-н-ролл жастар арасында ерекше танымалдыққа ие болды. XX ғасырда технологияның дамуының арқасында жаңа аспаптар, атап айтқанда электронды синтезаторлар пайда болды.

Бұл аспаптар электронды музыка жанрының қалыптасуына негіз қалады.

XXI ғасырдағы музыка. XXI ғасырда музыкадағы технологияның ықпалы арта түсті. Интернет және сандық технологиялардың дамуы музыканы тыңдау, жазу және тарату әдістерін түбегейлі өзгертті. Мысалы, стриминг платформалары арқылы музыкаға қол жеткізу жеңілдеді, бұл дәстүрлі физикалық тасымалдағыштарды ығыстырды. Музыканың әртүрлі жанрларының араласуы арқылы жаңа стильдер қалыптасуда. Хип-хоп, поп, электронды музыка, рэп және EDM (Electronic Dance Music) сияқты жанрлар заманауи мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналды. Музыканттар арасында коллаборациялар кеңінен қолданылады, бұл жаңа әрі бірегей туындыларды дүниеге әкеледі. Сонымен қатар, виртуалды аспаптар мен дыбыстар кеңінен қолданылады, бұл музыкадағы әртүрлі эксперименттерге жол ашады. XXI ғасырда музыкалық индустрияның сандық эволюциясы жалғасуда, ал музыка жанрларының дамуы тыңдаушыларға бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктер береді.

Музыканың тарихи дамуының жалпы сипатын төмендегі кестеден көруге болады (1-кесте). Мақалада ҚР Оқу-ағарту министрлігі ұсынған оқулықтарда қамтылған, сондай-ақ типтік бағдарламада көрсетілген тақырыптар қарастырылды (Мұсақожаева, Сабырова, Әбуғазы, Ғизатова, 2018).

1 кесте – Музыканың тарихи дамуының жалпы сипаты

Музыканың тарихи даму кезеңдері	Сипаты
Ежелгі дәуірдегі музыка	Шумер, Мысыр, Грекия, Рим. Діни рәсімдер, алғашқы аспаптар.
Орта ғасырлар мен Қайта өрлеу дәуірі	Шіркеулік музыка, халықтық музыка. Полифония, жанрлардың дамуы.
Барокко мен Классицизм дәуірі	Симфониялық оркестр, операның дамуы.
Романтизм дәуірі	Эмоцияға негізделген музыка.
XX ғасыр және қазіргі заман	Джаз, поп-музыка, электронды музыка, технологияның ықпалы.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, музыка адамзат мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде әр дәуірде әлеуметтік, мәдени және рухани үдерістерге тікелей әсер еткен. Ежелгі дәуірде музыка діни рәсімдермен, еңбек үрдістерімен және қоғамдық мерекелермен тығыз байланысты болды. Орта ғасырларда шіркеу музыкасы үстемдік етіп, қоғамда діни сана-сезімнің қалыптасуына ықпал етті. Қайта өрлеу дәуірінде музыкалық өнер жаңа шығармашылық мүмкіндіктерге ие болып, жеке тұлғаның көркемдік талғамын дамытатын құралға айналды. XX және XXI ғасырларда музыканың коммерциялық сипаты күшейіп, жаңа технологиялар мен жаһандық мәдени ықпалдастықтың арқасында музыка қоғамның әлеуметтік және мәдени құрылымдарын өзгертетін маңызды факторға айналды.

Мәдениет пен технологияның музыканың дамуына әсері және музыканың қоғамдағы мәні

Музыканың дамуындағы маңызды факторлардың бірі – технологиялық прогресс. Зерттеу нәтижелері технологияның музыкалық шығармашылық пен оның таралуына әсер еткен негізгі кезеңдері анықталды. Ноталық жазу жүйесінің пайда болуы мен дамуы музыка білімінің құрылымдалуына ықпал етті. Радио мен грампластинкалардың шығуы музыканың кең аудиторияға таралуын қамтамасыз етті. Цифрлық технологиялар мен интернет музыканы таратудың, сақтаудың және жасаудың жаңа тәсілдерін ұсынды. Сандық платформалар (Spotify, YouTube, Apple Music) музыкалық индустрияның құрылымын өзгертіп, музыка тұтынуының жаңа модельдерін қалыптастырды. Осы өзгерістердің нәтижесінде музыканың жаһандық мәдениетке ықпалы артты, әртүрлі стильдер мен жанрлардың араласуы орын алды.

Музыканың қоғамдағы, әсіресе орта мектеп оқушыларының жан-жақты толыққанды дамуында алатын орны өте зор. Оливер Сакс

«Музыкафилия» кітабында музыканың адам миына және психологиясына ерекше ықпалы туралы көптеген қызықты жағдайларды сипаттайды. Ол музыканың неврологиялық тұрғыдан қалай әсер ететініне назар аударатырып, түрлі оқиғаларды баяндап, адамның музыканы қабылдауындағы ерекшеліктерді түсіндіреді. Сакс музыканың әсерін келесі аргументтермен дәлелдейді:

1. *Музыка және есте сақтау*: Сакс музыка есту қабілеті жоғалған немесе миының белгілі бір аймақтары зақымданған адамдарға да әсер ететінін айтады. Кейбір адамдар ауыр амнезияға ұшыраса да, музыканы еске түсіру арқылы маңызды естеліктерін қайтара алады.

2. *Музыка және эмоциялар*: Музыканың адам эмоцияларына терең әсер ететіндігіне тоқтала келе, автор музыка психологиялық жағдайды жақсартатынын көрсетеді. Ауыр депрессияға ұшыраған науқастардың музыка тыңдау арқылы көңіл-күйін реттеп, оң өзгерістерге қол жеткізгенін дәлелдейді.

3. *Музыкалық есту қабілеті бар адамдар (амузия)*: Сакс кейбір адамдардың музыкаға ерекше қабілеті болмағанымен, тіпті музыканы мүлдем түсінбейтінін баяндайды. Бұл құбылыс «амузия» деп аталады және музыканың адамдарға әртүрлі әсер ететінін көрсетеді.

4. *Паркинсон ауруы және музыка*: Паркинсон ауруына шалдыққан науқастардың музыка тыңдау кезінде қозғалыс үйлесімділігінің жақсаратыны байқалған. Бұл жағдай музыканың моторикаға оң әсерін дәлелдейді.

5. *Савант синдромы және музыкалық дарыны бар адамдар*: Автор сирек кездесетін савант синдромы бар адамдардың музыкалық қабілеттері туралы қызықты оқиғаларды ұсынады. Олар музыканы ерекше дәлдікпен естіп, күрделі композицияларды есінде сақтап, орындай алады.

Бұл аргументтер Оливер Сакстың музыка адамға күшті нейропсихологиялық әсер

ететінін дәлелдеп, оның маңызды рөлін көрсетеді.

Нота жазуы. MuseScore. Нота жазуы, нотация (лат. *notatio* – жазу, белгі) – музыканы жазу үшін қолданылатын графикалық белгілер жүйесі. Нота жазуы көне заманда әріптік және невмалық нотация түрінде (сызықшалар, нүктелер, үтірлер, т.б.) болды. Ежелгі Грекияда дыбысты белгілеу үшін әріптік жүйе қолданылды. Бұл жүйе дыбыс жоғарылығын ғана көрсетіп, оның ұзақтығын көрсете алмады. Сондықтан бұл нотация XX ғ. дейін, яғни диатоникалық гамманың ноталарын латын әрпімен белгілегенше сақталып келді. Орта ғасырда музыканы ерекше белгілермен (невмалар) жазу тәсілінің кеңінен тарауы нота жазуының дамуында ерекше роль атқарды. Кейіннен дыбыс жоғарылығын дәлме-дәл көрсету үшін көлденең сызықтарды пайдалана бастады. XXIV ғ. итальян музыка теоретигі Гвидо Ариенцо (Арецкий) 4 сызықты нота жүйесін қолданды. Сызықтардың басына дыбыстардың жоғарылығын айқындайтын әріптік белгілерді орналастырды: бұл әріп-белгілер осы күнгі музыка кілттерінің нұсқасы еді. Кейіннен нота жазуына бес сызық қосылып, невмалық белгілердің орнын төртбұрышты бүркеншігі бар ноталар ауыстырды.

Музыка тек эстетикалық құндылық ретінде ғана емес, сонымен қатар қоғамдық өзгерістердің катализаторы ретінде де қызмет атқарады. Зерттеу барысында келесі аспектілер анықталды: (а) Музыка ұлттық бірегейлікті нығайту құралы болып табылады, әсіресе халық музыкасы арқылы тарихи мұраны сақтау маңызды рөл атқарады; (ә) Музыка әлеуметтік қозғалыстар мен өзгерістерге ықпал ете алады (мысалы, XX ғасырдағы азаматтық құқықтар қозғалысы немесе заманауи экологиялық белсенділікке арналған әндер); (б) Музыка психологиялық әсер ету құралы ретінде қолданылады, оның адамның эмоционалды жағдайына және

когнитивтік қабілеттеріне ықпалы ғылыми тұрғыда дәлелденген.

Орта мектеп оқушыларының рухани және танымдық білімін музыка пәні арқылы жетілдіру жолдары

Зерттеу аясында музыкалық білімнің тиімділігін арттыру үшін заманауи технологияларды пайдалану мен инновациялық әдістерді енгізу қажеттілігі айқындалды. Зерттеу нәтижелері музыка пәнін оқыту үдерісінде тарихи сабақтастықты сақтау қажеттілігін дәлелдейді. Орта мектеп оқушыларын музыкалық білім арқылы рухани және танымдық тұрғыдан дамыту үшін инновациялық технологияларды енгізу, музыкалық білім берудің құрылымын жетілдіру және мультимедиялық құралдарды кеңінен қолдану ұсынылады.

Музыка тарихы оқушылардың мәдени санасын қалыптастырып, ұлттық және әлемдік музыкалық мұраға деген қызығушылығын арттырады. Музыкалық білім беру тек теориялық материалдарды меңгерумен шектелмеуі керек; ол практикалық дағдыларды (ән айту, аспапта ойнау, музыканы талдау) дамытуға бағытталуы тиіс. Музыка пәнін оқытуда ұлттық және әлемдік музыканың тарихи байланыстарын көрсету арқылы оқушылардың мәдени санасын қалыптастыру маңызды. Музыка сабақтарында әлеуметтік және мәдени контексті түсіндіру оқушылардың жалпы дүниетанымын кеңейтеді.

Қазіргі заманғы сандық технологиялар музыкалық білім беру үдерісін едәуір жеңілдетіп, оның қолжетімділігін арттырады. MuseScore және Sibelius сияқты бағдарламалар оқушыларға нота сауатын меңгеруге және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Цифрлық платформалар мен мультимедиялық құралдарды қолдану: Бейне сабақтар, аудио материалдар және интерактивті қосымшалар музыканы оқытуды қызықты әрі тиімді етеді. Музыка сабақтарында онлайн қауымдастықтардың рөлі: Оқушылар өздерінің музыкалық туын-

дыларымен бөлісе отырып, шығармашылық ынтымақтастық орната алады. Музыка пәнін оқытуда инновациялық тәсілдерді енгізу оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, оларды белсенді оқуға ынталандырады. Мультимедиялық құралдарды, геймификация элементтері тәрізді интерактивті әдістер пайдалану арқылы оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырады. Автоматтандыру мен жасанды интеллектті қолдану аясында автоматты ноталау, композицияға ұсыныстар беру және музыкалық шығармаларды түрлендіру функцияларын дамыту музыкалық білім берудің сапасын жақсартады. Мобильді қосымшалар мен қашықтықтан оқытуды да музыка пәнінде кеңінен пайдалану мүмкіндігі бар. Толық функционалды мобильді нұсқалар мен жобаларды синхрондау, нота жазылған шығарманы ойнату кезінде шынайы орындауға жақындататын опциялар енгізу (динамика, артикуляция және т.б.) арқылы оқушылар кез келген жерде музыкамен айналысу мүмкіндігіне ие болады.

Сонымен, музыкалық білім тек теориялық материалды меңгерумен шектелмей, практикалық дағдыларды (ән айту, аспапта ойнау, музыканы талдау) дамытумен үйлесуі керек. Музыка пәнін оқытудың инновациялық әдістері (интерактивті сабақтар, мультимедиялық құралдарды қолдану) оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Осы тұжырымдар негізінде орта мектепте музыкалық білім беруді жетілдіру бойынша мынадай ұсыныстар әзірленді:

1. Заманауи MuseScore және Sibelius тәрізді нота жазу бағдарламаларын жетілдіру және олардың мүмкіндіктерін кеңейту.

2. Музыкалық білім беруде жасанды интеллект пен автоматтандыруды, сонымен қатар мультимедиялық құралдарды, геймификация элементтері тәрізді интерактивті әдістерді кеңінен қолдану.

3. Оқушылардың шығармашылық бел-

сенділігін арттыратын онлайн қауымдастықтар мен платформаларды дамыту.

4. Музыкалық білім беру жүйесін дамыту оқушылардың рухани және танымдық білімін жетілдіруге, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және мәдени мұраны сақтауға ықпал ететіндіктен, музыка пәнін пәнаралық байланыс негізінде оқытуды жетілдіру (мысалы, тарих, әдебиет және өнер пәндерімен біріктіру).

Қорытынды. Зерттеу барысында музыканың әртүрлі тарихи кезеңдердегі дамуы мен оның қоғамға әсері жан-жақты қарастырылып, төмендегідей негізгі нәтижелерге қол жеткізілді:

Музыканың тарихи дамуы және оның қоғамға ықпалын зерттеу барысында ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін музыка адамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі болғаны анықталды. Музыка қоғамның мәдени және әлеуметтік өзгерістеріне ықпал етіп, белгілі бір тарихи кезеңдерде әлеуметтік құрылымдар мен құндылықтардың өзгеруіне әсер еткен. Музыканың тек өнер түрі ғана емес, сондай-ақ эмоциялық, рухани және мәдени байланыс құралы ретінде маңызы дәлелденді.

Мәдениет пен технологияның музыканың дамуына әсерін зерттеу аясында заманауи технологиялар музыканы жасау, тарату және тұтыну әдістерін түбегейлі өзгерткені айқындалды. Сандық платформалар, әлеуметтік медиа және стриминг қызметтері музыканы жаһандық деңгейде қолжетімді етті. Музыканың виртуалды ортада дамуы және жаңа жанрлардың пайда болуы мәдениеттердің өзара ықпалдасуына жағдай жасады.

Әр тарихи дәуірдегі музыканың салыстырмалы талдауы нәтижесінде әр дәуірдің музыкасы өз заманының әлеуметтік, мәдени және технологиялық дамуымен тығыз байланысты болғаны анықталды. Орта ғасырларда музыка негізінен діни мақсатта пайдаланылса, Қайта өрлеу дәуірінде оның адамзат шығармашылығының ажырамас бөлігі

ретінде дамығаны көрсетілді. XX және XXI ғасырларда музыканың индустрияға айналып, коммерциялық сипатқа ие болғаны анықталды.

Музыканың әлеуметтік рөлі және оның заманауи қоғамдағы мәні айқындалды. Музыка қоғамдық пікір қалыптастыруда, әлеуметтік қозғалыстарда және мәдени бірегейлікті нығайтуда маңызды құрал екені көрсетілді. Музыканың саясатқа, әлеуметтік өзгерістерге және мәдени диалогқа ықпалы кеңейе түскені байқалды. Жастар арасында музыканың тұлғалық және әлеуметтік сәй-

кестікті қалыптастырудағы рөлі артқаны анықталды.

Сонымен зерттеу нәтижелері музыканың тарихи дамуы тек өнер тұрғысынан ғана емес, әлеуметтік және технологиялық үдерістермен тығыз байланысты екенін дәлелдейді. Музыканың қазіргі қоғамдағы рөлі артып, оның мәдени, әлеуметтік және технологиялық аспектілері бұрынғыдан да маңызды бола түскенін көрсетеді. Бұл нәтижелер музыка пәнін оқытуда тарихи сабақтастық қағидасын қолданудың тиімділігін дәлелдейді және музыкалық білім берудің жаңа әдістерін әзірлеуге негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мұсақожаева, А., Сабырова, Ә., Әбуғазы, М., & Ғизатова, Г. (2018). Музыка: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі.
2. Ахметова, Г. (2020). Музыкалық білім беру және оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары. Нұр-Сұлтан: Еуразия университеті баспасы.
3. Elias, D. (2016). *Modern technologies in music education: Interactive methods and digital platforms*. Berlin: Springer.
4. Kozyamkulov, S. (2019). *Traditional continuity of Kazakh music and its role in the formation of national identity*. Almaty: Kazakh University Press.
5. Mazur, Y. N. (2012). *History of music and its influence on society: From antiquity to the present day*. Moscow: Nauka.
6. Nurgalieva, A. (2018). *Methods of teaching Kazakh national instruments and their psychological-pedagogical aspects*. Almaty: Öner.
7. Saks, O. (2007). *Musicophilia: Tales of music and the brain*. Moscow: AST.
8. Shkolyar, L. V. (2008). *Musical education and the development of students' creative thinking*. Moscow: Akademiya.
9. Toropova, P. (2015). *Musical education and its impact on the spiritual development of personality*. St. Petersburg: Lan'.

УДК 81.17

ПЕРСПЕКТИВЫ И РИСКИ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ

Акчулакова Любовь Еркеновна

магистрант Академии правосудия при ВСС РК

Амренов Токтар Калиаскарович

доцент Академии правосудия при Высшем Судебном Совете РК

Akchulakov_duka@mail.ru

(Астана, Казахстан)

Аннотация. В период цифровой трансформации экономики организациям для повышения эффективности своей деятельности и решения проблем корпоративного управления необходимо адаптироваться к внедрению новых технологий. Сильными сторонами страны по внедрению новейших цифровых технологий страны являются доступность данных, цифровой потенциал и адаптивность правовой базы к цифровым бизнес-моделям. В работе рассматриваются возможные варианты использования искусственного интеллекта в корпоративной практике, в частности, анализируются его возможности в области отбора кандидатов для избрания в советы директоров и вопросы назначения искусственного интеллекта в состав советов директоров, как помощника в руководстве высшим органом управления в лице общего собрания акционеров. Ключевую роль в данном процессе играет общее собрание акционеров, которым необходимо понимать, как искусственный интеллект может повлиять на бизнес-модель компании, и какие риски они несут за принятые решения.

Ключевые слова: корпорация, искусственный интеллект, решения, корпоративное управление, высший орган управления, бизнес, собрания акционеров, концепция.

Андатпа. Экономиканың цифрлық трансформациясы кезеңінде ұйымдар өз қызметінің тиімділігін арттыру және корпоративтік басқару проблемаларын шешу үшін жаңа технологияларды енгізуге бейімделуі қажет. Деректердің қолжетімділігі, цифрлық әлеует және құқықтық базаның цифрлық бизнес-модельдерге бейімділігі елдің мықты тұстары болып табылады. Мақалада корпоративтік тәжірибеде жасанды интеллектті пайдаланудың ықтимал нұсқалары қарастырылады, атап айтқанда, оның директорлар кеңесіне сайлану үшін кандидаттарды іріктеу саласындағы мүмкіндіктері және акционерлердің жалпы жиналысы атынан жоғары басқару органының басшылығында көмекші ретінде Директорлар кеңесінің құрамына жасанды интеллект тағайындау мәселелері талданады. Бұл үдерісте негізгі рөлді акционерлердің жалпы жиналысы атқарады, олар жасанды интеллект компанияның бизнес-моделіне қалай әсер ететінін және қабылданған шешімдер үшін қандай тәуекелдер әкелетінін түсінуі керек.

Тірек сөздер: корпорация, жасанды интеллект, шешімдер, корпоративтік басқару, жоғарғы басқару органы, бизнес, акционерлер жиналысы, тұжырымдама.

Annotation. In the period of the digital transformation of the economy, organizations need to adapt to the new technologies to increase the efficiency of their activities and solve corporate governance problems. The country's strengths in implementing the country's latest digital technologies are data accessibility, digital potential, and adaptability of the legal framework to digital business models. The paper considers possible options for using artificial intelligence in corporate practice, in particular, analyzes its capabilities in the selection of candidates for election to the boards of directors and the appointment of artificial intelligence to the boards of directors as an assistant in the management of the supreme governing body represented by the general meeting of shareholders. The key role in this process is played by the general meeting of shareholders, who need to understand how artificial intelligence can affect the company's business model, and what risks they bear for the decisions they make.

Keywords: corporation, artificial intelligence, decisions, corporate governance, supreme governing body, business, shareholders' meetings, concept.

Введение. Актуальность темы характеризуется необходимостью использования новейших информационных технологий для развития предпринимательства и управления, а также для адаптации к быстроразвивающейся конкурентной среде.

Современная управленческая деятельность в период прогрессивного внедрения информационных технологий требует определенного времени на подготовку и принятие решений, отсутствие которого наблюдается в повседневной деятельности любой организации. Процесс принятия решений в корпоративном управлении как основа эффективной деятельности компании является центральным для изучения и создания информационных систем будущего поколения на основе искусственного интеллекта.

В настоящее время, акционерное общество является распространённой организационно-правовой формой осуществления предпринимательской деятельности, которое приобретает права и принимает на себя гражданские обязанности через свои органы, где большую роль играют решения, принимаемые ее органами, поскольку они оказывают влияние на широкий круг вопросов: от определения основных направлений деятельности и формирования органов управления корпорации до регулирования ее текущей деятельности. В процессе своей деятельности органы управления сталкиваются с большим потоком информации, что

требует от высшего исполнительного органа быстрого принятия решений. Под системой поддержки принятия решений ученые и исследователи понимают информационную систему, предназначенную для формализации и актуализации производственных и операционных задач принятия решений, максимально приспособленных к объективной оценке управленческих проблем и задач¹. При этом законы принятия решений на основе системного подхода не зависят от области и сферы деятельности компаний и предприятий, в которых принимаются рациональные управленческие решения с помощью эффективного инструментария поддержки принятия решений².

С практической точки зрения технология искусственного интеллекта может выполнять три основные функции в системе управления: помощника (нет автономности работы либо она слишком ограничена), когда искусственный интеллект помогает выполнять определенные функции; консультанта (высокий уровень автономности), когда принятие решений остается за человеком либо распределяется между человеком и ма-

1 Владимирова С.Н., Денисенко А.О., Симанков В.С. Методологические аспекты построения систем поддержки принятия решений // Вестник Донского государственного технического университета. 2008. № 3 (38). С. 258; 7. С. 133.

2 Ларичев О.И. Теория и методы принятия решений. Москва, 2006. // Издательство 5. С. 26; 11. С. 98.

шинной программой; автономной системы, когда искусственный интеллект самостоятельно принимает решения.

Проблемы и перспективы применения технологий ИИ в различных областях активно обсуждаются международным научным сообществом и затрагивают широкий круг тем. Однако исследований, акцентирующих свое внимание на использовании технологий ИИ в сфере бизнеса, корпоративного управления, немного. Тематика внедрения технологий ИИ в область корпоративного управления только развивается и остается слабо разработанной в научной литературе. С учетом этого обстоятельства цель нашего исследования — определение перспектив использования технологий ИИ для повышения эффективности корпоративного управления в целом и оценка перспектив его применения в сфере общих собраний акционеров для решения задач оперативного и стратегического управления.

В работе проанализированы трудности и проблемы, стоящие на пути широкого применения технологий искусственного интеллекта в корпоративном управлении: недостаточная разработанность законодательства, регулирующего их использование, защиту интеллектуальной собственности в этой сфере, конфиденциальность данных; отсутствие ясности относительно ответственности за принятие рискованных решений на базе использования искусственного интеллекта и их последствия.

Данные обстоятельства обуславливают необходимость всестороннего исследования перспектив и рисков развития искусственного интеллекта в разрезе правового регулирования деятельности органов управления корпораций.

Обзор литературы.

Фундаментальные вопросы, связанные с внедрением искусственного интеллекта в корпоративное управление освещены в кандидатских диссертациях М.И. Никишовой «Применение технологий искусственного интеллекта в системе корпоративного управления», А.Н. Швецова «Модели и методы построения корпоративных интеллектуальных систем поддержки принятия решений», Н.Н. Жебрун «Интеллектуализация управления бизнес-процессами предприятия», Ю.Ю. Петрунина «Философско-методологический анализ проблемы искусственного интеллекта». Применение искусственного интеллекта в юридической сфере раскрывается в диссертационных исследованиях Ю.С. Балалаевой «Теоретические проблемы правового регулирования использования искусственного интеллекта в юридической сфере», П.П. Ланга «Правовая деятельность: аксиологические и мировоззренческие основания». В работах А.П. Соломонова «Инструментарий совершенствования процесса разработки и принятия управленческих решений в структурах крупного бизнеса», С.С. Вилкина «Гражданско-правовая природа волевых актов коллегиальных органов юридического лица», В.В. Рудной «Защита прав акционеров» рассматривается правовая природа решений органов юридического лица.

Вопросы развития системы поддержки принятия решений на основе искусственного интеллекта с применением нейронных сетей затрагиваются в ряде диссертационных работ: А.С. Микуленкова «Методика оценки экономической безопасности на основе риск-ориентированной модели на предприятиях, использующих технологии искусственного интеллекта», А.В. Лукашева «Модели и алгоритмы поддержки принятия решений на основе анализа временных рядов», И.И. Малышева «Разработка интеллектуальной системы поддержки принятия

экономических решений на основе методов теорий нечетких множеств».

В работе Р.Н. Селина «Программная система и способ выявления угроз информационной безопасности в компьютерных сетях» разбираются проблемы промышленного шпионажа.

Применение гринмейла как способа давления на конкурента в корпоративном управлении рассматриваются в работах М.Ю. Беседина «Механизм обеспечения экономической безопасности хозяйствующих субъектов от недружественных поглощений» и М.В. Михеевой «Теневой сегмент рынка корпоративной собственности: природа, динамика и механизмы противодействия».

Вместе с тем, в настоящее время в научной литературе не раскрыты в полном объеме вопросы применения, перспективы развития и риски внедрения искусственного интеллекта в корпоративное управление. В отсутствие исследований внедрении искусственного интеллекта в разрезе всех организационно-правовых форм корпораций не сложилось в науке какого-либо целостного представления о рисках и перспективах использования нейронных сетей в предпринимательстве и бизнесе. Ввиду того, что согласно Концепции развития искусственного интеллекта на 2024 – 2029 годы, сильными сторонами страны являются доступность данных, цифровой потенциал и адаптивность правовой базы к цифровым бизнес-моделям. Фактически без внимания оставлен в науке вопрос применения этих технологий в крупном предпринимательстве. Более того, представители бизнес-среды также отмечают необходимость законодательного регулирования, сложность доказательства отечественного происхождения сервисных ИТ-продуктов с применением искусственного интеллекта, поднимают вопрос доступа к данным для обучения моделей, авторского права, распределения ответственно-

сти за решения, принятые по рекомендации или на основе искусственного интеллекта.

Методы. Методологическую основу исследования составляют общенаучные и частнонаучные методы. Из числа общенаучных методов использованы анализ, синтез, дедукция, индукция, аналогия, диалектический, системный метод; из частнонаучных методов – сравнительно-правовой и формально-юридический.

1. Решая задачи, технологии искусственного интеллекта помогают принять определённые управленческие решения в условиях ограниченного времени и ограниченных ресурсов. Например, используя в отрасли риск-менеджмента модель дерева решений и предоставив нейросети все возможные исходы событий того или иного решения, можно быстро и эффективно получить данные об эффективном построении деятельности компании (рис.1)

Здесь применима работа нейросети ChatGPT. ChatGPT- это молодая нейросеть с искусственным интеллектом, чат бот, которой понимает контекст и смысл запроса, умеет обрабатывать большие объемы текстовых данных, может вести диалог и даже спорить. ChatGPT работает как обыкновенный чат в диалоговом окне [1]. Смоделируем следующую ситуацию: наша компания думает об участии в тендере по строительству бизнес-центра. Специалисты организации составили модель по методу дерева решений, где рассчитали вероятность исхода каждого действия (доходы, убытки) в случае принятия данных решений. В связи с недостатком времени на остальные расчёты и неспособностью принять решение быстро, сотрудники компании обратились к нейросети ChatGPT. Итак, составим запрос для нейросети на основе составленной модели (рис.2)

В итоге получим следующий ответ от нейросети (рис.3)

Отметим, что данный ответ был получен за 2-3 секунды, что подтверждает факт экономии ресурса времени для принятия управленческих решений в предпринимательстве и бизнесе. Также получим расчёты, следуя которым мы можем проанализировать данные и принять решение об участии или неучастии в тендере (рис.4).

За 2 минуты мы получили расчёт вероятности и убытков в случае принятия каждого из решений, а также ответ на вопрос: «Какое решение принять более целесообразно при имеющихся данных?». Следовательно, компания не только получила решение, способное оптимизировать их деятельность и повысить эффективность, но при этом и сэкономила важные ресурсы для организации [2].

2. Блокчейн – это распределенная, неизменяемая и безопасная система хранения данных. Ее применение увеличивает надежность и прозрачность финансовой деятельности предприятия. Другие преимущества использования блокчейн в управлении: 1. Безопасность. Эта технология обеспечивает высокий уровень безопасности данных и транзакций, что особенно важно при манипуляциях с финансовыми ресурсами. 2. Снижение издержек. При использовании указанной технологии наблюдается сокращение расходов, в частности возникающих из-за наличия посредников в финансовых операциях, что приводит к экономии средств при управлении текущими активами.

3. Выработка системы контроля искусственного интеллекта. Отношения «принципал – агент» трансформируются в силу появления нового агента – искусственного интеллекта. Н. Бостром выделяет в этой связи две проблемы контроля. Первая проблема возникает на этапе разработки искусственного интеллекта, когда у заказчика (принципала) возникают опасения, что разработчики программы действуют в ущерб его интересам, – она решается стандарт-

ными методами управления (тщательный отбор и проверка разработчиков, надзор за процессом разработки и т. д.)³. Сложнее выглядит решение второй проблемы, которая непосредственно касается периода работы искусственного интеллекта. Эксперт изначально отказывается от использования поведенческого подхода к решению проблемы, так как он «обречен на неудачу из-за колоссальной способности сверхразума к стратегическому планированию», и предлагает два вида методов контроля, представленных в таблице: методы контроля над возможностями искусственного интеллекта и методы выбора мотивации искусственного интеллекта (табл.1). Таким образом, система методов контроля искусственного интеллекта с большой долей вероятности позволит акционерам не только быстро принимать решения, но и будет оказывать содействие членам совета директоров, а также потенциально заменить их. Такой подход потребует серьезных изменений в корпоративном законодательстве государств и коренным образом трансформирует подходы к системе корпоративного управления, так как ИИ сможет повторять преимущества группового принятия решений людьми и превзойти их по скорости и качеству [3]. Кроме того, обязательное участие физических лиц в качестве членов совета директоров в значительной степени несовместимо с идеей совета директоров на базе искусственного интеллекта [4]. Добросовестность и разумность при исполнении возложенных на единоличный исполнительный орган акционерного общества обязанностей заключаются не только в принятии им всех необходимых и достаточных мер для достижения максимального положительного результата от предпринимательской и иной экономической деятель-

³ Бостром, Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии / Н. Бостром. М. : Манн, Иванов и Фербер, 2016. с.203-209. С.122.

ности общества, но и в надлежащем исполнении публично-правовых обязанностей, возлагаемых на него действующим законодательством. Для исключения всякого рода корпоративного шантажа (гринмейла) предлагается внедрение в крупные компании по образцу финской ИТ-компания Tieto, которая с целью оказания помощи менеджменту по управлению данными назначила алгоритм машинного обучения, названный AliciaT, членом руководящей группы своего подразделения по управлению данными с правом голоса [5]. Тем самым искусственный интеллект не только владел правом руководить компанией, но и обрабатывать данные по вмешательству в законную деятельность предприятия со стороны членов акционерного общества и предпринимать меры по устранению всякого рода недобросовестного поведения высших органов управления.

4. Внедрение Комплаенс, соответствующий законодательству РК. Алгоритмы могут анализировать огромные объемы данных, избавляя компании от потенциального риска по потере бизнеса, по несоответствию изменениям в законодательстве. Такие алгоритмы особенно актуальны в нынешних условиях конкуренции, а также интенсивно меняющихся правил и могут помочь акционерам оставаться в курсе новых законов и правил, которые влияют на деятельность компаний и крупных холдингов, постоянно отслеживая нормативно-правовые изменения и сопоставляя судебную практику с выделением наилучшего выбора решения той или иной спорной ситуации.

5. Использование программ сбора данных Big-Data. Это – совокупность разнообразных данных, получаемых от девайсов. Это технологии, которые в настоящее время позволяют описать весь мир в зависимости от того, для каких решений те или иные данные собираются. В целом, как правило, собираются данные о деятельности людей,

конкретного человека, тоже можно и произвести в отношении конкурента компании, либо будущего партнера. Использование подобных хранилищ широко используется в настоящее время в ритейле, в том числе с использованием различного рода мобильных приложений. Эксплуатация соответствующего комплекса сквозной технологии Big-Data, позволяют крупнейшим игрокам рынка персонализировать процесс выбора на основании персональных рекомендаций. Совокупность Big-Data передаётся по каналам связи. И важным в этой связи является скорость передачи данных. Современные технологии, такие как 5G, квантовые технологии, облака и блокчейн открывают новые возможности в этой связи.

Техническая безопасность играет ключевую роль в обеспечении надежности и устойчивости искусственного интеллекта. Это включает разработку алгоритмов, способных справляться с ошибками и сбоями, и защиту от некорректных данных. Комплексное решение задач информационной безопасности обеспечивает DLP-система. «СёрчИнформ КИБ» контролирует максимальное число каналов передачи данных и предоставляет службе компании большой набор инструментов для внутренних исследований.

Правовая безопасность обеспечивает соответствие продуктов с применением искусственного интеллекта действующему законодательству и нормативным актам, включая законы в области защиты данных и прав человека.

Социальная безопасность охватывает влияние искусственного интеллекта на рынок труда, приватность и защиту данных. Оценка и управление влиянием искусственного интеллекта на занятость включают разработку программ переподготовки и поддержки работников, пострадавших от автоматизации их деятельности. Повышение

осведомленности населения о возможностях и рисках искусственного интеллекта, а также обучение пользователей безопасному использованию искусственного интеллекта способствуют социальной безопасности. Работа государственных структур и неправительственных организаций.

Создание аналогов Лендинг Клуб (Lending Club) – интернет платформа для поиска инвестора или заемщика и проверки их на добросовестность и Проспер Дейли (Prosper Daily) – сервис для учета личных финансов, оповещение о мошенничестве со счетами клиента и движение средств в режиме реального времени. Для сохранения времени высшего органа управления акционерного общества.

Таким образом, обеспечение безопасности искусственного интеллекта требует комплексного подхода, охватывающего все перечисленные аспекты. Внедрение таких мер способствует созданию надежных и безопасных продуктов с применением искусственного интеллекта, способных приносить пользу обществу в реальных отраслях экономики, в связи с чем выделяются следующие приоритетные отрасли реального сектора экономики для внедрения ИТ-продуктов с применением искусственного интеллекта: государственное управление, субъекты естественных монополий в нефтегазовой, горнодобывающей, энергетической, транспортной, логистической, водоснабжающей и сельскохозяйственной отраслях [6].

Результаты и обсуждения. Для крупных холдинговых компаний в сфере их деятельности становится неизбежным процесс внедрения новых технологий в управление, так как сейчас это и есть основной способ оптимизации затрат и концентрации на развитии. При внедрении с учетом основополагающих принципов безопасности, конфиденциальности и надежности системы могут стать

стабильными участниками корпоративных отношений внутри компаний⁴.

Современные ученые полагают, что искусственный интеллект необходимо рассматривать с двух парадигм: первая парадигма исходит из понимания ИИ как совокупности «мета-алгоритмов, способных находить алгоритмы решения любой конкретной задачи» [7], копирующих рациональный процесс мышления человека. Вторая парадигма рассматривает ИИ как средство оптимизации поведения людей в организации, особенно в тех его аспектах, которые связаны с принятием и реализацией важных (прежде всего стратегических) решений.

Так, в частности, американские исследователи С. Рассел и П. Норвиг рассматривают совокупность поведенческих проявлений мышления человека как «экстернализацию мышления», предполагающую высокий уровень корреляции между мыслительными актами и организационным поведением людей⁵. В рамках этой парадигмы ИИ понимается как некоторая логическая машина, описывающая и предписывающая поведение людей в организации как рационально действующих субъектов. При этом всегда нужно обращать внимание на предпринимательские риски, которые исходят как от недобросовестных конкурентов, так и сотрудников компании.

Особое внимание необходимо уделить теории и практики корпоративного управления, широко обсуждаемые в современной научной литературе по влиянию ИИ на управление и ведение бизнеса. Так, в частности, Т. Таулли рассматривает перспективы применения в организационном управлении машинного обучения, алгорит-

4 Филипова И.А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: учеб. пособие. Н. Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2020. С.34

5 Russel S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach (Pearson Series in Artificial Intelligence). New York: Pearson, 2021. С.89

мов нейронных сетей для планирования и контроля, использования ИИ в роботизации производственных процессов⁶. А. Посто-лит поднимает вопросы возможности про-граммной реализации элементов нейронной сети и построения многослойных нейрон-ных сетей, обеспечивающих координацию выполнения сложных проектов⁷, в то же время М. Бруссард предостерегает относи-тельно чрезмерного оптимизма, высказыва-емого рядом авторов, выражающих уверен-ность, что в принципе не существует огра-ничений для использования ИИ в организа-ционном менеджменте⁸. Рассматриваются и более частные вопросы использования ИИ в корпоративном управлении. Например, Н. Сони с соавторами предлагают пути использования ИИ для продвижения на рынок инновационных продуктов [8], а И. Энхольм с соавторами анализируют перспективы использования ИИ в управлении на основе ценностей (MBV) [9]. С другой стороны, уже с начала XXI в. крупнейшие трансна-циональные корпорации, такие как Apple, Facebook², Amazon, Google, Microsoft и ряд других проявляют большой интерес к воз-можностям использования ИИ для решения многочисленных задач ведения бизнеса. Они вкладывают гигантские средства в ис-следования ИИ и уже сейчас применяют в своей практической деятельности различ-ные разработки из данной области. Современная же тенденция к снижению стоимо-сти ИИ-платформ и повышение их доступ-ности позволили работать с ними не только крупным корпорациям, но и специализиро-ванным компаниям и даже стартапам.

6 Таулли Т. Основы искусственного интеллек-та: нетехническое введение. СПб.: БХВ-Петербург, 2021. С. 122

7 Постолиит А.В. Основы искусственного интеллекта в примерах на Python. СПб.: БХВ-Петербург, 2021. С.32

8 Бруссард М. Искусственный интеллект. Пределы возможного. М.: Альпина нон-фикшн, 2021. С.299

Что же касается корпоративных орга-нов управления, то необходимо выделить общее собрание акционеров, являющееся высшим органом управления в акционер-ном обществе, где правоудостоверяющим документом, явля-ется устав. Согласно устава, устанавливает-ся компетенция всех органов управления, а равно предусмотрены полномочия каждого из членов общества. Строгое соблюдение компетенции рассматривается казахстан-ским законодателем одним из важнейших условий действительности решений общего собрания акционеров. Так, в соответствии с пунктом 2 статьи 36 Закона Республики Казахстан «Об Акционерных Обществах» (далее – Закон «Об АО») не допускается передача общим собранием акционеров во-просов, принятие решений по которым от-несено к исключительной компетенции об-щего собрания акционеров, в компетенцию других органов, должностных лиц и работ-ников общества, если иное не предусмотре-но настоящим Законом и иными законода-тельными актами Республики Казахстан.

Для уменьшения риска конфронтации в органах управления акционерных обществ необходимо внедрение нейронных сетей по-всеместно с целью уменьшения судебных споров и выяснения отношений между сто-ронами.

Согласно статье 35 Закона «Об АО» ком-петенция общего собрания акционеров под-разделяются на годовые и внеочередные со-брания. В основной части, с требованиями в суд обращаются акционеры, не участвую-щие в общих собраниях с нарушением по-рядка созыва акционеров, а также по не вне-сенным в повестку вопросам разрешаемые требования акционеров, которые приняты на повторных и внеочередных общих собра-

ниях акционеров, по вопросам не входящим в компетенцию органа управления согласно уставу.

При рассмотрении заявлений об оспаривании решений общего собрания акционеров учитывается, что к нарушениям Закона, иных нормативных правовых актов или устава, ущемляющим законные интересы акционера, относятся: несвоевременное извещение (неизвещение) акционера (владельца «золотой акции») о дате проведения общего собрания акционеров; непредоставление акционеру возможности ознакомиться с необходимой информацией (материалами) по вопросам повестки дня собрания; несвоевременное предоставление бюллетеней для заочного либо очного тайного голосования и др.

Нарушение установленных законом императивных процедур созыва общего собрания акционеров, в том числе, сроков извещения о предстоящем его проведении, подготовки и доступности материалов повестки дня, влечет нарушение прав акционеров, предусмотренных статьей 14 Закона «Об АО», что может послужить основанием для признания недействительным решения общего собрания акционеров.

Все указанные вопросы разрешимы путем внедрения искусственного интеллекта в деятельность общества путем фиксированных оповещений членов общества о дате проведения общего собрания, автоматизированному направлению путем чат-ботов с повесткой дня собрания, с фиксацией в алгоритмах нейронной сети отметок о предоставлении бюллетеней для голосования, автоматический подсчет голосов, и т.п.

Более того, общее собрание принимает решение об одобрении крупных сделок (регламентировано статьей 68 Закона «Об АО»). Для прогнозирования предпринимательских рисков с применением ИИ у акционеров будет возможность устанавливать ущерб и убытки по совершенной сделке с

возможной релевантностью либо несоответствиям целям компании.

С использованием ИИ в систему корпоративного управления становится возможным законодательное закрепление оспаривания решений общих собраний акционеров самим алгоритмом нейросети. Как показывает Европейская практика, искусственный интеллект в корпорациях закреплен в самой системе программирования, и в случае нарушения законодательства в части принятия решений органами управления, ИИ аннулирует решение этого органа (признает его ничтожным), тем самым у члена органа управления отсутствуют основания по дальнейшему спору в судебном порядке.

Деление решений органов управления корпораций, принятых с нарушением правовых запретов, имеется в правовых системах других зарубежных стран. Например, в соответствии со статьей L 225-121 Коммерческого кодекса Франции решения собраний акционеров, принятые с нарушением требований закона (в отсутствие кворума, по вопросам, не включенным в повестку дня и т.п.), объявляются ничтожными. Другие допущенные нарушения могут свидетельствовать о том, что решение подлежит аннулированию⁹.

Законодательство Швейцарии (art.706, 706b Швейцарский обязательственный закон) предусматривает деление решений на ничтожные и оспоримые¹⁰.

Закон об акционерных обществах Германии (§241 и §243) предусматривает как

9 Коммерческий кодекс Франции / предисловие, перевод с французского, дополнение, словарь-справочник и комментарии В.Н. Захватаева. 2001, С. 203

10 Швейцарский обязательственный закон (Федеральный закон о дополнении Швейцарского гражданского кодекса (Часть пятая: Обязательственный закон) : от 30 марта 1911 г. (по состоянию на 1 марта 2012 г.) / пер. с нем., фр. [Гайдаенко Шер Н. И., Шер М.], - Москва, 2012. С.238

основания для оспаривания решения собрания, так и его ничтожности¹¹.

Приведенная дифференциация решений органов управления корпорации напоминает классификацию сделок на оспоримые и ничтожные.

Решения общих собраний не являются сделками, поэтому основания недействительности сделок не могут быть применимы к таким решениям в соответствии с Законом РК «Об АО». Однако, на возможность проведения аналогии между недействительностью решений общего собрания акционеров и недействительностью сделок указывает схожесть их направленности на возникновение, изменение и прекращение прав и обязанностей. Например, основания, содержащиеся в пунктах 1, 2 статьи 158 ГК РК, пунктах 2, 8, 9, 11 статьи 159 ГК РК.

Применяя основания недействительности сделок, согласно действующего гражданского законодательства, можно предусмотреть двухзвенную классификацию решений, принятых с нарушением правовых запретов. Так, недействительное решение оспоримо, если из закона не следует, что решение ничтожно. При этом ничтожно решение общего собрания акционеров, как не имеющее юридической силы ввиду прямого указания Закона с пороком содержания и формы. Оспоримое же решение общего собрания акционеров признается в судебном порядке как решение с пороками воли. По сути, аналогичную классификацию решений высшего органа управления, которые приняты с нарушением правовых запретов,

содержит нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан №8 от 28 декабря 2009 года «О применении законодательства об акционерных обществах» и Закон «Об АО».

В связи с чем, если по аналогии в корпорациях Европейских стран ИИ признает решения общих собраний акционеров недействительными, совершенных с нарушением правовых запретов без необходимости обращения в судебные органы, то и в нашей стране уменьшится категория корпоративных споров между членами акционерных обществ.

Более того, здесь необходимо отметить, важную роль ИИ в процессе выявления гринмейла в акционере обществе. Гринмейл – это комплекс корпоративных действий, которые совершает миноритарный акционер (участник общества, владеющий меньшим числом акций), чтобы вынудить общество или его основных акционеров приобрести акции, принадлежавшие этому миноритарии, по цене, которая значительно превышает рыночную. Таким образом, миноритарий инициирует многочисленные иски в суд, злоупотребляя своими правами, дабы, во-первых, завладеть более большим числом акций, либо вынудить мажоритариев (владеющих основным пакетом акций) приобрести его акции гораздо выше рыночной стоимости. Искусственный интеллект в качестве превентивного механизма в данном случае выступает как «очиститель» по исключению недобросовестного акционера из деятельности компании, предупреждая об опасности и рисках всей организации, корпорации, общества.

Для обеспечения корректной работы общества необходимо внедрение системы Legal research. Чтобы найти подходящую информацию, менеджеры и юристы корпораций проводят бесчисленное количество часов, изучая учредительные документы, судебные прецеденты, нормативные акты и

11 Торговое уложение Германии. Закон об акционерных обществах. Закон об обществах с ограниченной ответственностью. Закон о производственных и хозяйственных кооперативах. Deutsches Handelsgesetzbuch : Deutsches Handelsgesetzbuch, Aktiengesetz, GmbH-Gesetz, Genossenschaftsgesetz : пер. с нем. / сост. В. Бергманн; пер. с нем. Е. А. Дубовицкая, - 2-е изд., перераб. - Москва : Волтерс Клувер, 2009. – С. 401-402

иные документы. Способность быстро анализировать огромное количество юридических данных, находить релевантные кейсы и получать важную информацию теперь стала возможной благодаря исследовательским инструментам на базе ИИ. Делегируя задачи по поиску и исследованию, органы управления акционерных обществ могут сэкономить время и сосредоточиться на более глубоком анализе и стратегическом планировании.

Следующим важным аспектом, необходимо установление в программное обеспечение системы Due Diligence и анализ контрактов. Трудоемкие задачи, требующие пристального внимания к деталям, включают в себя рассмотрение контрактов и проведение всесторонней проверки. Инструменты для анализа контрактов на базе ИИ теперь могут анализировать договоры, выявлять потенциальные проблемы и извлекать важные положения, требующие одобрения или дополнительной проверки. Это позволяет акционерам и органам управления АО увеличивать свою эффективность, так как теперь не нужно тратить столько времени на вычитку и анализ, появляется ресурс для предметного рассмотрения вопросов и принятия быстрых решений.

Внедрение нейронных сетей с целью прогнозирования и юридической аналитики включает: инструменты юридической аналитики на основе ИИ могут предложить прогнозную аналитику и помочь органам управления в определении вероятных результатов при принятии тех или иных решений, выборе той или иной стратегии развития бизнеса с учетом рассмотренных судебных дел по Республике. Это позволяет разрабатывать оптимальный план по разрешению правовых вопросов, принимать обоснованные решения и давать бизнесу точную оценку возможных результатов.

Однако нельзя не упомянуть что, помимо массы преимуществ, при использовании

ИИ могут возникать этические и профессиональные проблемы. Акционеры столкнутся с новыми этическими и профессиональными проблемами, поскольку более полно ИИ интегрирован в корпоративное управление. Конфиденциальность данных, алгоритмическая предвзятость и ответственность за принятие решений высшим органом управления, сгенерированные ИИ, — это лишь некоторые из вопросов, которые необходимо тщательно изучить и регулировать¹². Кроме того, алгоритмы не обеспечивают прозрачность данных, которые используются для получения ответа, что делает такие результаты неконтролируемыми и часто ненадежными в обстоятельствах, когда точность имеет первостепенное значение.

Данные, на которых обучается ИИ, могут быть подвержены предвзятости, что приводит к неверным вводным данным, ведущим к некорректным или даже дискриминационным ответам.

Необходимостью является проработать вопросы, чтобы убедиться, что ИИ применяется этично и в соответствии с правовыми и профессиональными стандартами.

На основе проведенного исследования были выявлены три распространенных риска при использовании и предложены способы их минимизации в работе крупного акционерного общества. 1. Утечка данных и угроза безопасности. Если орган правления АО при использовании ИИ вносит конфиденциальную информацию контрагента или своей компании, она становится частью модели данных для самообучения и анализа и другие лица потенциально могут получить к ней доступ через аналогичные запросы [10]. Это действие может привести к утечке данных и нарушить требования по хранению данных, что, в свою очередь, может

12 Боровская Е.В., Давыдова Н.А. Основы искусственного интеллекта: учеб. пособие. М.: БИНОМ, 2019. 127 с.

нести в себе угрозу национальной безопасности, если организация имеет прямо или косвенно отношения с государством. Это касается прежде всего организационно-правовых форм некоммерческих акционерных обществ. Способ минимизации риска — воздержаться от раскрытия конфиденциальной и потенциально конфиденциальной информации. Принятие такой меры предосторожности помогает снизить риск утечки данных и нарушений безопасности. Однако, если без точной информации не обойтись, то решение проблем конфиденциальности и ответственности ИИ требует мер безопасности, включая шифрование и контроль доступа. Установление четкой политики обработки данных и обучения пользователей снижает риски.

2. Вопросы интеллектуальной собственности. Определение принадлежности прав на код или текст, сгенерированный ИИ, может быть сложным вопросом. Чаще всего при использовании чат-ботов и существующих систем ИИ по условиям предоставления услуг ответственность за вывод лежит на поставщике вводных данных¹³. Способ минимизации риска — внедрение комплексных систем отслеживания, помогающее определить происхождение и соответствие требованиям. Сотрудничество с юридическими экспертами обеспечивает соответствие законодательству об интеллектуальной собственности, снижая риск возникновения споров.

3. Ответственность за ошибочный результат. Использование ИИ потенциально подвергает компании риску привлечения к ответственности. Если результат, сгенерированный ИИ, приводит к неточным, не-

брежным или предвзятым результатам, причиняя вред, компания может нести ответственность за ущерб¹⁴. Следовательно, организации должны обеспечить надежность и точность ИИ, проверяя рабочий продукт на точность, достоверность, полноту и эффективность. Способ минимизации риска — решение проблемы деликтной ответственности, которое включает в себя разработку прозрачных руководящих принципов развития ИИ, обучения пользователей и регулярных оценок рисков. Возможно, есть смысл задаться вопросом о регулировании страхования ответственности лиц, использующих системы ИИ.

Выводы. Таким образом, можно сделать вывод, что цифровизация сильно влияет на рассматриваемое направление управления (например, создает условия для роста эффективности и оптимизации процессов администрирования). Автоматизация операционной работы, анализ данных, их качественная интерпретация, как и совершенствование процессов, позволяют коммерческим организациям становиться более гибкими, результативными и устойчивыми к изменениям внешней среды. Для реализации целей, рассмотренных в работе необходимо является применение искусственного интеллекта в деятельность корпораций, а именно:

1. Внедрение модели дерево решений в системе риск-менеджмента корпорации.
2. Блокчейн в качестве системы хранения данными.
3. Обеспечение компаний системы Due Diligence для проверки контрактов на соответствие законодательству.
4. Искусственный интеллект как член корпорации в системе директоров.

¹³ Харитонов Ю.С. К вопросу об охраноспособности результата деятельности искусственного интеллекта // Право будущего: Интеллектуальная собственность, инновации, Интернет: сб. М. : ИНИОН РАН, 2018. Вып. 1. С. 52–64

¹⁴ Корчагин М.А. Деликтная ответственность за вред, причиненный искусственным интеллектом // Вопросы российской юстиции. 2021. № 14. С. 224–231

5. Комплаенс, действующий на основе законодательства Республики Казахстан.

6. Системы сбора данных Big-Data для оптимизации работы компании.

7. DLP-система для комплексного решения системы безопасности данных компании.

8. Установление аналогов Лендинг Клуб (Lending Club) для развития компании по привлечению инвесторов и новых акционеров акционерного общества.

В связи с заявленной целью описать и оценить перспективы и риски развития искусственного интеллекта в разрезе правового регулирования деятельности органов управления корпораций основной акцент был сделан на определении возможностей ИИ для повышения эффективности приня-

тия управленческих стратегических решений высшим органом управления акционерных обществ. Главными аспектами являются бесчисленный рост объемов информации, привлекаемой для выработки альтернатив решений органов корпоративного управления, и существенное уменьшение ресурсозатрат членов общества, быстрый анализ больших объемов данных, прогноз последствий принимаемых решений, возрастание качества решений (их беспристрастность, законность и обоснованность). Результат использования систем искусственного интеллекта в бизнесе – коренное изменение в управлении, принятии решений и радикальное повышение эффективности бизнеса посредством использования современных технологий.

Список использованной литературы

1. Нейросеть ChatGPT: Что это, как пользоваться и получить доступ в России? - 2023 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://blog.eldorado.ru/publications/neyroset-chatgpt-что-это-как-пользоваться-и-получить-доступ-в-россии-36035>

2. РБК Тренды. Что такое ChatGPT и на что он способен: от кода до стихов и диалога. - 2023 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://trends.rbc.ru/trends/industry/63a192819a79478fae5762ad>

3. Möslein, F. Robots in the Boardroom: Artificial Intelligence and Corporate Law / F. Möslein // Woodrow Barfield and Ugo Pagallo (eds.). Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence, Edward Elgar, (2017/18, Forthcoming). URL: <https://ssrn.com/abstract=3037403>

4. Kolbjørnsrud, V. The promise of artificial intelligence: Redefining management in the workforce of the future / V. Kolbjørnsrud, R. Amico, R. Thomas. 2016. URL: https://www.accenture.com/_acnmedia/PDF/32/AI_in_Management_Report.pdf#zoom=50

5. Artificial intelligence gets a seat in the boardroom. URL: <https://asia.nikkei.com/Business/Artificial-intelligence-gets-a-seat-in-the-boardroom>

6. Концепция развития искусственного интеллекта на 2024 – 2029 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2024 года №592 URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592>

7. Петрунин Ю.Ю. Искусственный интеллект: ключ к будущему? // Философские науки. 2018. № 4. С. 96–113. DOI: 10.30727/0235-1188-2018-4-96-113

8. Soni N., Sharma E., Singh N., Kapoor A. Impact of Artificial Intelligence in Business: From Research and Innovation to Market Deployment // Procedia Computer Science. 2020. Vol. 167. P. 2200–2210. DOI: 10.1016/j.procs.2020.03.272

9. Enholm I., Papagiannidis E., Mikalef P., Krogstie J. Artificial Intelligence and Business Value: A Literature Review // Information Systems Frontiers. 2021. DOI: 10.1007/s10796-021-10186-w

10. Искусственный интеллект как угроза конфиденциальности. URL: <https://www.vpnside.com/ru/iskusstvennyj-intellekt-kak-ugroza-konfidentsialnosti/>

МАҚАЛА МАЗМҰНЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

- Мақала ғылыми зерттеулерге негізделген және ғылыми жаңалығы болуы қажет. Мақала атауы қысқа да нақты болуы керек.
- Зерттеу тақырыбы ғылым және білімді дамытудағы өзектілігімен ерекшеленуі тиіс.

Мақала құрылымы:

- ✓ **Аннотация (қазақ, орыс және ағылшын тілінде)** – мазмұнын, әдістері және негізгі нәтижелерді қамтуы қажет (150-250 сөз).
- ✓ **Тірек сөздер/Keywords (5-10)** — негізгі мазмұнын көрсететін түсініктер, сөздер мен сөз тіркестері.
- ✓ **Кіріспе (Introduction)** — тақырыпқа кіріспе береді, ғылыми және практикалық маңызы негізделеді, **әдебиеттерге шолу** жасалады, зерттеу мақсаттары көрсетілуі қажет.
- ✓ **Әдістер (Methods)** — қолданылған әдістер (эксперименттік әдістер, статистикалық әдістер, сұрақнама, бақылау және т.б.). Әдістерді таңдаудың негізі көрсетіліп, әдістерді қолдану әдістемесі толық сипатталуы қажет.
- ✓ **Нәтижелер (Results)** — әдістер арқылы алынған деректер жүйелі көрсетіліп, кесте, график, сызба арқылы түсіндірілуі мүмкін. Зерттеу нәтижелері толық және түсінікті болуы қажет.
- ✓ **Талқылау (Discussion)** — алынған нәтижелерді әдебиет деректерімен салыстырып, теориялық және практикалық маңызы көрсетілуі қажет. Сонымен қатар әдістердің тиімділігі, кездескен қиындықтары және алынған деректердің сенімділігі талқыланады.
- ✓ **Қорытынды (Conclusion)** — негізгі нәтижелерді жинақтау, ғылыми және практикалық пайдасын айту, келешектегі жұмыстардың бағыттары көрсетілуі қажет.
- ✓ **Әдебиеттер тізімі (References)** — сонындағы әдебиеттер саны 10-нан кем болмай, ғылыми жұмыстар, әдістемелер, монографиялық әдебиеттер, Scopus және Web of Science базаларына кіретін журналдарда соңғы 5 жылда жарияланған мақалалар болуы қажет.

Рәсімдеу талаптары:

- Times New Roman, 14 кегль, жоларалық интервал – 1.
- Алаңдары әр жағынан 2 см болуы қажет.
- Мақала көлемі **6-12 бет** болуы тиіс.

Тіл және жазылу әдістері:

- Мақала қазақ, орыс немесе ағылшын тілінде қабылданады.
- Мақалалар ғылыми стильде жазылуы қажет.

Редакциялық және сілтеме әдістері:

- Әдебиеттер тізімінде көрсетілген деректер **APA** стандартына сәйкес болуы қажет.
- Мәтінде сілтемелер (Richman, 2024) немесе екі автор болса (Richman & Рум, 2024), егер автор саны 2-ден көп болса (Richman et al., 2024) ретінде көрсетілуі тиіс.

Авторлар жайындағы мәлімет:

- Аты-жөні, ғылыми дәрежесі, лауазымы, мекеме атауы, ORCID, электронды поштасы көрсетілуі қажет.

ОӘЖ 0000

Автордың аты-жөні (толық)

Ғылыми атағы (толық)

Мекеме атауы (толық)

<https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

E-mail: 0000

(қала, мемлекет)

МАҚАЛА АТАУЫ (БАС ӘРІПТЕРМЕН, ОРТАСЫНДА)

Annotation. The article examines

Keywords: 5-10 сөз.

Аңдатпа. Бұл мақалада

Тірек сөздер: 5-10 сөз.

Аннотация. В статье рассматривается...

Ключевые слова: 5-10 сөз.

Introduction. Мәтін мәтін мәтін... **әдебиеттерге шолу.....**

Әдістер (Methods) — мәтін...

Нәтижелер (Results) — мәтін...

Талқылау (Discussion) — мәтін...

Қорытынды (Conclusion) — мәтін....

Әдебиеттер тізімі (APA format) (References):

CONTENT REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE

- The article should be based on **scientific research and should present scientific novelty**. The title of the article should be brief and clear.
- The research topic should be relevant to the development of **science and education**.

Article structure:

- ✓ **Annotation (in Kazakh, Russian, and English)** — should reflect the content, methods, and main results (150-250 words).
- ✓ **Keywords (5-10)** — key concepts, words, and phrases reflecting the main content of the article.
- ✓ **Introduction** — introduces the topic, shows its scientific and practical significance, **reviews the literature**, and specifies the research goals.
- ✓ **Methods** — methods used (experimental, statistical, questionnaire, observation, etc.). The basis for choosing methods should be explained, and the methodology of application should be described in detail.
- ✓ **Results** — data obtained through methods should be presented in a systematic form, supported by tables, graphs, and diagrams. The results should be complete and clear.
- ✓ **Discussion** — results should be compared with previous literature; their theoretical and practical significance should be demonstrated. Furthermore, the methods' effectiveness, difficulties encountered, and data reliability should be discussed.
- ✓ **Conclusion** — summarizes main results, highlights their scientific and practical value, and indicates directions for future research.
- ✓ **References** — there should be at least 10 sources, including scientific works, methods, monographs, and articles from Scopus and Web of Science journals, published in the last 5 years.

Format requirements:

- Times New Roman, 14 pt, single spacing.
- Margins 2 cm on all sides.
- Article length should be **6-12 pages**.

Language and writing style:

- The article may be in Kazakh, Russian, or English.
- Academic style of writing is required.

Editorial and citation methods:

- The references should follow **APA** format.
- In-text references should be presented as (Richman, 2024), (Richman & Pym, 2024), or (Richman et al., 2024).

Information about authors:

- Name, degree, title, institution, ORCID, and email should be provided.

IRSTI 0000

Author's full name

Academic degree (full)

Institution's full name

<https://orcid.org/0000-0002-4448-2414>

E-mail: 0000

(city, country)

ARTICLE TITLE (UPPERCASE, CENTERED)

Annotation: The article examines

Keywords: 5-10 words.

Аңдатпа. Бұл мақалада

Тірек сөздер: 5-10 words.

Аннотация. В статье рассматривается...

Ключевые слова: 5-10 words.

Introduction: ...text, text **reviews the literature...**text, text

Methods: ... text

Results: ... text

Discussion: ... text

Conclusion: ... text

References: (APA format)

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ СТАТЬИ

- Статья должна быть основана на **научном исследовании и содержать элементы новизны**. Заголовок статьи должны быть точными и сдержанными.
- Тема исследования должны быть актуальной с точки зрения развития **науки и образования**.

Структура статьи:

- ✓ **Аннотация (на казахском, русском и английском)** — должны быть представлены содержание, методология и основные результаты (150-250 слов).
- ✓ **Ключевые слова (5-10)** — термины и выражения, которые концентрируют суть работы.
- ✓ **Введение** — представляет тему, обосновывает ее значение с практической и теоретической точки зрения, **дает обзор литературы** и ставит цели исследования.
- ✓ **Методы** — описывает использованные подходы (эксперимент, статистические меры, опрос, наблюдения и др.). В методологии следует обосновать выбор метода и дать подробное описание применения.
- ✓ **Результаты** — представлены с помощью таблиц, графиков и других наглядных средств; должны быть полными и точными.
- ✓ **Обсуждение** — сравнение с другими результатами, показ практической и теоретической ценности, преимущества и недостатки метода, точности и достоверности данных.
- ✓ **Заключение** — концентрирует главные выводы, значение работы для науки и практики, перспективы применения и направление других исследований.
- ✓ **Список литературы** — должны быть представлены не менее 10 публикаций (научные работы, методические издания, монографии, статьи из Scopus и Web of Science), изданные за последние 5 лет. Список следует оформить по APA. Ссылки в тексте должны выглядеть так: (Richman, 2024), (Richman & Pym, 2024), (Richman et al., 2024).

Формат:

- Times New Roman, 14 pt, одинарный интервал.
- Поля со всех четырех сторон должны быть по 2 см.
- Объем статьи — 6-12 страниц.

Язык и стиль изложения:

- Рукопись может быть на казахском, русском либо английском языке.
- Текст следует излагать в научно-академическом стиле.

Редакционные правила и правила цитирования:

- Используется стандарт APA.
- В тексте должны быть правильно представлены ссылки на литературу.

Со сведения об авторах:

- Имя, фамилия, ученая степень, звание, организация, ORCID и электронный адрес должны быть представлены.

УДК 0000

ФИО автора (полное)
Ученая степень (полное)
Наименование организации (полное)
<https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>
E-mail: 0000
(город, страна)

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ, В ЦЕНТРЕ)

Аннотация: В статье рассматривается

Ключевые слова: 5-10 слов

Annotation: The article examines

Keywords: 5-10 слов

Аңдатпа. Бұл мақалада

Тірек сөздер: 5-10 слов

Введение: ... текст... **дает обзор литературы...**text

Методы: ... текст

Результаты: ... текст

Обсуждение: ... текст

Заключение: ... текст

Список литературы: (по APA)

«Ғылым. Әйел. Қоғам» әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы ғылыми
журнал рубрикалары

Рубрики социально-гуманитарного журнала «Наука. Женщина. Общество»

Rubrics of the Social and Humanitarian Journal “Science. Woman. Society”

I. ПЕДАГОГИКА/ПЕДАГОГИКА/PEDAGOGY

II. БІЛІМ БЕРУ/ОБРАЗОВАНИЕ/EDUCATION

III. ШЕТТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ: ТЕОРИЯСЫ МЕН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ/ИНОЯЗЫЧНОЕ
ОБРАЗОВАНИЕ: ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ/FOREIGN LANGUAGE EDUCATION:
THEORY AND METHODS OF TEACHING

IV. ЛИНГВИСТИКА: КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА, ПСИХОЛИНГВИСТИКА, ӘЛЕУМЕТТІК
ЛИНГВИСТИКА, НЕЙРОЛИНГВИСТИКА/ЛИНГВИСТИКА: КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА,
ПСИХОЛИНГВИСТИКА, СОЦИОЛИНГВИСТИКА, НЕЙРОЛИНГВИСТИКА/LINGUISTICS:
COGNITIVE LINGUISTICS, PSYCHOLINGUISTICS, SOCIOLINGUISTICS, NEUROLINGUISTICS

V. АУДАРМАТАНУ/ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ/TRANSLATION STUDIES

VI. ФИЛОЛОГИЯ, ЛИТЕРАТУРА/PHILOLOGY, LITERATURE

VII. ПСИХОЛОГИЯ/ПСИХОЛОГИЯ/PSYCHOLOGY

VIII. МЕДИА ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯ/МЕДИА И КОММУНИКАЦИЯ/MEDIA AND
COMMUNICATION

IX. ӘЛЕУМЕТТАНУ/СОЦИОЛОГИЯ/SOCIOLOGY

X. ЗАҢТАНУ/ЮРИСПРУДЕНЦИЯ/JURISPRUDENCE

XI. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР, ШЫҒЫСТАНУ, САЯСАТТАНУ/МЕЖДУНАРОДНЫЕ
ОТНОШЕНИЯ, ВОСТОКОВЕДЕНИЕ, ПОЛИТОЛОГИЯ/INTERNATIONAL RELATIONS,
ORIENTAL STUDIES, POLITICAL STUDIES

XII. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ МЕНЕДЖМЕНТ/ЭКОНОМИКА И МЕНЕДЖМЕНТ/ECONOMICS AND
MANAGEMENT

XIII. МӘДЕНИЕТТАНУ, ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ/КУЛЬТУРОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ,
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ/CULTURAL STUDIES, PHILOSOPHY, RELIGION STUDIES

XIV. ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ/ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ/
HISTORY, ARCHEOLOGY, ANTHROPOLOGY

XV. ЭКОЛОГИЯ / ЭКОЛОГИЯ / ECOLOGY

